

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена М. Стошић

**РАЗВОЈ СИСТЕМА ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА
У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ**

докторска дисертација

Београд, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Jelena M. Stošić

**DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF PRONOUN
ADVERBS IN THE SERBIAN LITERARY
LANGUAGE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

БЕЛГРАДСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Јелена М. Стошич

**РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ
МЕСТОИМЕННЫХ НАРЕЧИЙ
В СЕРБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ**

Докторная диссертация

Белград, 2019

Ментор:

Проф. др Предраг Пипер, редовни професор Филолошког факултета
Универзитета у Београду у пензији, редовни члан САНУ

Чланови комисије:

1. Проф. др Рајна Драгићевић, редовни професор
Филолошког факултета Универзитета у Београду
2. Проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, ванредни професор
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Датум одбране: _____

РАЗВОЈ СИСТЕМА ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

Овај рад бави се развојем система заменичких прилога у развоју српског књижевног језика. С обзиром на то да је утврђено да се систем заменичких прилога није у семантичкој организацији разликовао у својој суштини, одлучили смо се да акценат у раду ставимо на прагматичну вредност заменичких прилога, уз напомене о синтагматским односима. На тај начин утврђено је којим средствима су исказивана значења заменичкоприлошке локализације и квантификације у српскословенском и славеносрпском језику, док су остале епохе у развоју српског књижевног језика биле заступљене у оној мери у којој је приметан њихов утицај на језик славеносрпских писаца.

Ослањајући се на истраживања система заменичких прилога у савременом српском језику, наш циљ био је да утврдимо инвентар заменичких прилога у српскословенском и славеносрпском језику, те да покажемо сличности и разлике у функционисању овог система у односу на савремени српски језик.

Анализа је вршена у оквиру теорије семантичких локализација и ослања се на постулате и терминолошку апаратуру ове теорије о заменичким прилозима који су утврђени са аспекта савременог српског језика. Заснива се на томе да су сва непросторна категоријална значења организована по истом принципу као и просторни прилози, који представљају прототип наткатогијалне локализације. Притом су сва заједничка семантичка обележја заступљена у потпуности само код просторних прилога, који представљају најразвијенији подсистем заменичких прилога и кроз развој српског књижевног језика. Изузетак чине само релативни прилози.

Заменички прилози представљени су на основу категоријалних значења, тако да су сагледани подсистеми просторних, временских, начинских, количинских, узрочних и циљних заменичких прилога. У оквиру ових подсистема

посебно су разматрани заменичкоприлошки локализатори и заменичкоприлошки квантификатори. Даљи преглед значења заменичких прилога у оквиру локализатора и квантификатора вршен је на основу релевантних семантичких обележја.

Анализа је показала да се заменички прилози, посматрано са дијахронијског аспекта, разликују у односу на савремени српски језик најчешће у погледу инвентара заменичких прилога, али има и значења која данас постоје а која кроз развој српског књижевног језика нису исказивана посебним заменичким прилозима, већ често падежним облицима и прилошким изразима, од којих неретко данашњи прилози воде порекло. Притом треба разликовати прилоге који су по свом пореклу заменички, дакле имају заменицу у основи, и оне који су заменички по свом значењу и упућивачкој функцији. Разлике су, дакле, пре свега квантитативне, али има и крупнијих квалитативних разлика, као што су слаба развијеност релативне квантификације у српскословенском језику и непостојање посебних прилога за њено исказивање, као и могућност исказивања универзалне квантификације којом су обухваћене две стране локализатора посебним прилогом. Многи прилози и њихова значења у српскословенском језику наслеђени су из старословенског језика, док је за славеносрпски језик карактеристична употреба заменичких прилога који потичу из рускословенског и руског језика.

Кључне речи: теорија семантичких локализација, заменички прилози, категоријална значења, локализатори и квантификатори, српски књижевни језик, српскословенски језик, славеносрпски језик, старословенски језик, дијахронија, квантитативне и квалитативне разлике.

Научна област: Филологија

Ужа научна област: Српски језик, когнитивна лингвистика

УДК _____

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF PRONOUN ADVERBS IN THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

This paper analyses the development of the system of pronoun adverbs throughout the development of the Serbian literary language. Taking into account that it has been determined that the system of pronoun adverbs is not essentially different in its semantic organisation, we have decided to focus on the pragmatic value of pronoun adverbs, with additional notes on the syntagmatic relations. In this way, it has been determined which means have been used to express the meanings of pronoun-adverb localisation and quantification in the Serbian-Slavonic and Slavonic-Serbian languages, while the other epochs in the development of the Serbian literary language have been present to the extent to which their influence on the language of Slavonic-Serbian writers can be observed.

Relying on the research of the system of pronoun adverbs in the contemporary Serbian language, our goal was to determine the inventory of the pronoun adverbs in the Serbian-Slavonic and Slavonic-Serbian languages, and thus show similarities and differences in the functioning of this system in relation to the contemporary Serbian language.

The analysis has been conducted within the theory of semantic localisations and it relies on the postulates and terminological apparatus of this theory on the pronoun adverbs which have been determined from the aspect of the contemporary Serbian language. It is based on the fact that all non-spatial categorical meanings are organised according to the same principle as spatial adverbs, which represent the prototype of the over-categorical localisation. Therefore, all the mutual semantic features are fully presented only with spatial adverbs, which represent the most developed subsystem of pronoun adverbs throughout the development of the Serbian literary language as well. The only exceptions are relative adverbs.

Pronoun adverbs are represented on the basis of categorical meanings; therefore, the subsystems of pronoun adverbs of space, time, manner, quantity, cause and aim have been taken into account. Within these subsystems, a particular analysis of the localizers and quantifiers of pronoun adverbs has been carried out. The further review of the meanings of pronoun adverbs within the localizers and quantifiers has been conducted on the basis of relevant semantic features.

The analysis has shown that pronoun adverbs, observed from the diachronic aspect, are different in relation to the contemporary Serbian language, most often when it comes to the inventory of pronoun adverbs, but there are also meanings which exist today and which have not been expressed by specific pronoun adverbs throughout the development of the Serbian literary language, but often by case forms and adverbial expressions, from which today's adverbs frequently stem. Bearing this in mind, we should differ between adverbs which originate from pronouns, meaning that they have pronouns as their bases, and adverbs which refer to pronouns in their meaning and a directive function. The differences are, therefore, primarily quantitative, but there are also larger qualitative differences, such as the weak development of relative quantification in the Serbian-Slavonic language and the lack of specific adverbs for its expression, as well as the possibility of expressing universal quantification which encompasses two sides of a localizer with a specific adverb. Many adverbs and their meanings in the Serbian-Slavonic language are inherited from the Old Slavic language, while the Slavonic-Serbian language is characterised by the use of pronoun adverbs which originate from the Russian-Slavonic and Russian languages.

KEY words: theory of semantic localisation, pronoun adverbs, categorical meanings, localizers and quantifiers, Serbian literary language, Serbian-Slavonic language, Slavonic-Serbian language, Old Slavic language, diachrony, quantitative and qualitative differences.

Scientific field: Philology

Specific scientific field: the Serbian language, cognitive linguistics

UDC _____

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ МЕСТОИМЕННЫХ НАРЕЧИЙ В СЕРБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Эта работа посвящена развитию системы местоименных наречий в сербском литературном языке. В результате исследования мы обнаружили, что система местоименных наречий по сути не отличается по своей семантической организации. С учетом того, мы решили подчеркнуть прагматическую ценность местоименных наречий, и добавить примечания о синтагматических отношениях. Таким образом, мы определили каким способом выражались значения локализации с помощью местоименных наречий, а также их количественного определения в сербскославянском и славяносербском языках, в то время как другие эпохи в развитии сербского литературного языка были представлены в нашей работе в той степени, в которой их влияние на язык славяносербских писателей было заметно.

Опираясь на исследование системы местоименных наречий в современном сербском языке, мы ставили себе целью составить перечень местоименных наречий в сербскославянском и славяносербском языках, а также показать сходства и различия в функционировании этой системы по отношению к современному сербскому языку.

Анализ проводился в рамках теории семантических локализаций, и опирается на положения и терминологический аппарат этой теории о местоименных наречиях, которые были установлены с точки зрения современного сербского языка. Эта теория основана на том факте, что все непространственные категориальные значения организованы по тому же принципу, что и пространственные наречия, которые являются прототипом сверхкатегориальной локализации. При этом, все общие семантические признаки полностью представлены только в пространственных наречиях, которые являются наиболее развитой подсистемой местоименных наречий в процессе развития сербского

литературного языка. Единственным исключением являются относительные наречия.

Местоименные наречия представляются на основе категориальных значений, так что в работе рассмотрены подсистемы пространственных, временных, способа, количественных, причинных и целевых местоименных наречий. В рамках этих подсистем особое внимание уделяется локализаторам, выраженным местоименными наречиями и количественным показателям, выраженным местоименными наречиями. Дальнейшее изучение значения местоименных наречий в рамках локализаторов и количественных показателей было выполнено нами на основе соответствующих семантических признаков.

Анализ показал, что с диахронической точки зрения, местоименные наречия отличаются от современного сербского языка чаще всего в области перечня местоименных наречий, но есть и значения, которые существуют и на сегодняшний день, и которые на протяжении развития сербского литературного языка не выражались специальными местоименными наречиями, а чаще всего падежными формами и выражениями с наречиями, из которых нередко ведут свое происхождение современные наречия. При этом, следует различать наречия, которые по своему происхождению являются местоименными, то есть, в их основе имеется местоимение, и те, которые являются местоименными по своему значению и соотносительной функции. Отличия в первую очередь являясь количественными, но существуют и более крупные качественные различия, такие как слабая развитость относительного количественного определения в сербскославянском языке, отсутствие специальных наречий для его выражения, а также возможность выражения универсального количественного определения, которое специальным наречием включает две стороны локализатора. Многие наречия и их значения в сербскославянском языке унаследованы от старославянского языка, в то время как славяносербский язык характеризуется использованием местоименных наречий, ведущих свое происхождение из рускославянского и русского языков.

Ключевые слова: теория семантической локализации, местоименные наречия, категориальные значения, локализаторы и квантификаторы, сербский

литературный язык, сербскославянский язык, славяносербский язык,
старославянский язык, диахрония, количественные и качественные отличия.

Научная область: Филология

Специальность: Сербский язык, когнитивная лингвистика

УДК _____

САДРЖАЈ

Резиме

Abstract

1. УВОД	1
2. КОГНИТИВНОЛИНГВИСТИЧКА ПРОУЧАВАЊА	3
2.1. Когнитивна лингвистика.....	3
2.2. Теорија семантичких локализација.....	7
3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	10
4. КОРПУС	12
5. ПРОСТОР И ЈЕЗИК	15
6. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА	18
7. О РАЗВОЈУ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА	27
8. ПОРЕКЛО ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА	30
9. ПОДСИСТЕМ ПРОСТОРНИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА	34
9.1. Просторна локализација	34
9.1.1. Просторна локализација у сфери говорника.....	35
9.1.1.1. <i>Локативност</i>	35
9.1.1.2. <i>Адлативност</i>	53
9.1.1.3. <i>Аблативност</i>	63
9.1.1.4. <i>Перлативност</i>	69
9.1.2. Просторна локализација у сфери говорника.....	74
9.1.2.1. <i>Локативност</i>	75
9.1.2.2. <i>Адлативност</i>	76
9.1.2.3. <i>Аблативност</i>	78
9.1.3. Текстуално-деиктичка функција прилога са заменичким кореном т -.....	80
9.1.3.1. <i>Локативност</i>	80
9.1.3.2. <i>Адлативност</i>	87
9.1.3.3. <i>Аблативност</i>	90
9.1.3.4. <i>Перлативност</i>	92

9.1.4. Просторна локализација у сфери лица које није део говорне ситуације.....	95
9.1.4.1. <i>Локативност</i>	95
9.1.4.2. <i>Адлативност</i>	100
9.1.4.3. <i>Аблативност</i>	102
9.1.4.4. <i>Перлативност</i>	103
9.2. Просторна квантификација	105
9.2.1. Апсолутна квантификација.....	105
9.2.1.1. <i>Универзална квантификација</i>	105
9.2.1.1.1. Универзални квантификатори афирмативног типа.....	106
9.2.1.1.1.1. <i>Локативност</i>	106
9.2.1.1.1.2. <i>Адлативност</i>	110
9.2.1.1.1.3. <i>Аблативност</i>	111
9.2.1.1.1.4. <i>Перлативност</i>	112
9.2.1.1.2. Универзални квантификатори негативног тиша.....	113
9.2.1.1.2.1. <i>Локативност</i>	113
9.2.1.1.2.2. <i>Адлативност</i>	115
9.2.1.1.2.3. <i>Аблативност</i>	117
9.2.1.1.2.4. <i>Перлативност</i>	117
9.2.1.2. Неопређена квантификација.....	118
9.2.1.2.1. <i>Локативност</i>	119
9.2.1.2.2. <i>Адлативност</i>	122
9.2.1.2.3. <i>Аблативност</i>	124
9.2.1.2.4. <i>Перлативност</i>	125
9.2.1.2.5. Упитни прилози.....	125
9.2.1.2.5.1. <i>Локативност</i>	126
9.2.1.2.5.2. <i>Адлативност</i>	128
9.2.1.2.5.3. <i>Аблативност</i>	130
9.2.1.2.5.4. <i>Перлативност</i>	131
9.2.2. Релативна квантификација.....	132
9.2.2.3. Рестриктивна квантификација.....	135

9.2.2.3.1. <i>Локативност</i>	135
9.2.2.3.2. <i>Адлативност</i>	136
9.2.2.3.3. <i>Аблативност</i>	137
9.2.2.3.4. <i>Перлативност</i>	137
10. ПОДСИСТЕМ ВРЕМЕНСКИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА	139
10.1. Временска локализација	139
10.1.1. Ниноцентрична локализација.....	141
10.1.1.1. Интралокализација.....	141
10.1.1.1.1. <i>Ексклузивна интралокализација</i>	142
10.1.1.1.2. <i>Инклузивна интралокализација</i>	148
10.1.1.2. Екстралокализација.....	155
10.1.2. Алоцентрична локализација.....	165
10.1.2.1. Интралокализација.....	166
10.1.2.1.1. <i>Ексклузивна интралокализација</i>	166
10.1.2.1.2. <i>Инклузивна интралокализација</i>	171
10.1.2.2. Екстралокализација.....	172
10.2. Временска квантификација	173
10.2.1. Апсолутна квантификација.....	173
10.2.1.1. Универзална квантификација.....	173
10.2.1.1.1. <i>Универзални квантификатори афирмативног</i> <i>типа</i>	174
10.2.1.1.2. <i>Универзални квантификатори негативног типа</i>	186
10.2.1.2. Неодређена квантификација.....	190
10.2.1.2.3. Упитни прилози.....	198
10.2.2. Релативна квантификација.....	200
10.2.2.3. Рестриктивна квантификација.....	203
11. ПОДСИСТЕМ НАЧИНСКИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА	205
11.1. Начинска локализација	205
11.2. Начинска квантификација	211
11.2.1. Апсолутна квантификација.....	211
11.2.1.1. Универзална квантификација.....	211
11.2.1.1.1. <i>Универзални квантификатори афирмативног</i>	

<i>типа</i>	211
11.2.1.1.2. <i>Универзални квантификатори негативног</i>	
<i>типа</i>	212
11.2.1.2. Неодређена квантификација.....	214
11.2.1.2.3. Упитни прилози.....	216
11.2.2. Релативна квантификација.....	217
11.2.2.3. Рестриктивна квантификација.....	219
12. ПОДСИСТЕМ КОЛИЧИНСКИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА.....	223
12.1. Количинска локализација.....	223
12.2. Количинска квантификација.....	226
12.2.1. Апсолутна квантификација.....	226
12.2.1.1. Универзална квантификација.....	226
12.2.1.1.1. <i>Универзални квантификатори афирмативног</i>	
<i>типа</i>	226
12.2.1.1.2. <i>Универзални квантификатори негативног</i>	
<i>типа</i>	227
12.2.1.2. Неодређена квантификација.....	228
12.2.1.2.2. Упитни прилози.....	229
12.2.2. Релативна квантификација.....	229
13. ПОДСИСТЕМ УЗРОЧНИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА.....	235
13.1. Узрочна локализација.....	235
13.2. Узрочна квантификација.....	238
13.2.1. Апсолутна квантификација.....	238
13.2.1.1. Универзална квантификација.....	238
13.2.1.2. Неодређена квантификација.....	238
13.2.1.2.1. Упитни прилози.....	238
14. ПОДСИСТЕМ ЦИЉНИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА.....	242
14.1. Циљна локализација.....	242
14.2. Циљна квантификација.....	243
15. ЗАКЉУЧАК.....	244
Извори.....	250
Литература.....	256

1. УВОД

Тема овог рада гласи *Развој система заменичких прилога у српском књижевном језику*. Систем заменичких прилога је исцрпно описао П. Пипер осамдесетих година прошлог века у оквиру теорије семантичких локализација, која се конституише, између осталог, и у његовим радовима о заменичким прилозима. С обзиром на то да је овај систем већ описан са синхронијског аспекта, што је веома битан предуслов за историјска истраживања, сматрамо да је потребно описати га и са дијахронијског аспекта како би се употпунила слика о овом систему.¹

Циљ овог рада јесте да се систем заменичких прилога у српском књижевном језику осветли са дијахронијског аспекта, што значи да период из кога потичу текстови који чине корпус обухвата раздобље од првих сачуваних писаних споменика до Вука и увођења народног језика као књижевног. Колико нам је познато, досад није било истраживања једног лексичког система са историјског становишта. И. Грицкат (1972: 62) истиче да су вредни пажње системи заменичкоприлошких речи и да се њихови типови могу пратити и дијахронијски, али, сем о појединим подсистемима, досад није било свеукупне дијахронијске студије о овим речима.

Историјскојезичко истраживање у овом раду уклапа се у савремене токове проучавања историје српског језика на почетку XXI века, с обзиром на то да се у теоријско-методолошком и тематском погледу разликује од класичних описа језика неког језичког споменика. Акцент је у овом раду на језичкој појави која се испитује, а не на језику споменика, који су само корпус за идентификовање језичке појаве.² Ипак, истраживање није лишено дескрипције грађе, посебно када је у питању прагматика заменичких прилога.

¹ Свакако да би слика била најпотпунија када би се спровело посебно истраживање значења заменичких прилога у дијалектима српског језика у савременом пресеку јер се језик најнеспутаније развија у свакодневној комуникацији, али томе би морало да буде посвећено посебно истраживање.

² О српској историјској лингвистици на почетку XXI века, теоријско-методолошким и тематским оквирима проучавања српског језика из дијахронијске перспективе в.: Павловић 2017.

Полазна претпоставка није била да ће се значења заменичких прилога у великој мери или боље рећи у својој суштини разликовати у односу на овај систем у савременом српском језику, јер „[к]ад је језик у питању, исти принципи који важе данас генерално су морали важити и у прошлости”, а семантика не може бити изузетак јер „путеви семантичког развоја уочени у савременим системима, уколико се желе постулирати као универзални, морају имати потврду историјске лингвистике и *vice versa*” (Грковић-Мејџор 2008: 52).

Крупније разлике очекиване су биле на плану инвентара фонетских варијанти заменичких прилога, с обзиром на фонетске законе који су важили у прошлости, као и на извесне промене унутар заменичког система. Очекиване промене тичу се и самог инвентара заменичких прилога. Наше истраживање усредсређено је и на прагматичну вредност заменичких прилога у различитим епохама развоја српског књижевног језика, уз синтагматске напомене онда када је потребно објаснити другачије стање у односу на савремени српски језик или указати на сличности (којих је више).

Специфичност развоја српског књижевног језика отежала је формирање корпуса. Наиме, поставило се питање шта уврстити у корпус с обзиром на неколико књижевних језика који су егзистирали у периоду од XII (откада потичу најстарији сачувани споменици) до XIX века (када Вук уводи народни језик као књижевни). Стање у народном језику, онда када је потребно указати на другачији облик или употребу неког прилога који се данас не употребљава, углавном је дато на основу података из речника.

Семантичка анализа у овом раду заснива се на постулатима теорије семантичких локализација и на семантичким обележјима која су утврђена за систем заменичких прилога у савременом српском језику. У раду се указује на разлике, како квантитативне, које се тичу инвентара заменичких прилога, тако и квалитативне, које се тичу степена развијености одређених подсистема.

Преглед грађе дат је на основу категоријалних значења. Иако за истраживање које се тиче система заменичких прилога то није најбоље, системско решење, учинило нам се да је такав начин прегледнији и да ће се тако стећи бољи увид у посебна категоријална значења.

2. КОГНИТИВНОЛИНГВИСТИЧКА ПРОУЧАВАЊА

2.1. Когнитивна лингвистика

Као засебна дисциплина когнитивна лингвистика се формирала почетком осамдесетих година двадесетог века, а представља „мост између когнитивне психологије и лингвистике” (Piper 1983: 90). У науци постоје одређени датуми за које се везују почеци когнитивне лингвистике као посебног научног правца, за који још увек не јењава интересовање. Неки лингвисти као званичну годину конституисања когнитивне лингвистике узимају 1989. годину, када је у Немачкој одржан Међународни лингвистички симпозијум, прва међународна конференција когнитивне лингвистике, и када је основана Међународна асоцијација когнитивне лингвистике (International Cognitive Linguistics Assosiation) и покренут часопис *Истраживања из когнитивне лингвистике (Cognitive Linguistics Research)* (Скрбцова 2011: 6–7).

Постоје и другачија тумачења почетака когнитивне лингвистике. Њеним зачетником се неретко сматра Р. Ланакер, а као почетак се узима објављивање његове књиге *Foudation of Cognitive Grammar* (1983) (Пипер 2006: 10). Ланакер (Langacker 1986: 1; 2008: vii) и сам истиче да је теорију коју назива *когнитивна граматика (cognitive grammar)* или *граматика простора (space grammar)* почео да развија од 1976. године. Истовремено с развојем Ланакерове когнитивне граматике било је и других когнитивних истраживања језика, а с многима од њих она је имала сличности, на шта Ланакер и сам указује (Langacker 1986: 2). Као почетак когнитивне лингвистике узима се, с друге стране, објављивање књиге Џ. Лејкофа *Women, Fire and Dangerous Things* (1987), у којој се употребљава термин *когнитивна лингвистика* (Вучковић 2003: 16 према Пипер 2006: 10; Lakoff 1987: 68). У сваком случају, идеје на којима се заснива когнитивна лингвистика развијале су се врло често независно у засебним концепцијама многих истраживача (в. Langacker 1986: 2).

Интересовање за когнитивна проучавања језика не престаје ни после више од три деценије од конституисања ове теорије.³ Како Ланакер (Langacker 2009: VII) истиче, у овом периоду остварен је прогрес у когнитивној граматичкој кроз бројне концептуалне анализе у различитим областима, али се основни дескриптивни оквири нису битно изменили.

Когнитивна лингвистика део је когнитивних наука, за које је заједничко да се баве мишљењем и знањем, а у које спадају и психологија, антропологија, филозофија, вештачка интелигенција и др. науке, чијим се сазнањима служи и когнитивна лингвистика у својим истраживањима (в. Lakoff 1987: XI; Klikovac 2004: 7; Скребцова 2011: 6–7). У руској литератури понекад се за когнитивне науке употребљава заједнички назив *когнитологија* (и *когитологија*) (уп. Пипер 2006: 14; Скребцова 2011: 21).

Когнитивне науке за предмет свог истраживања имају људски ум, односно когнитивне процесе (Klikovac 2004: 7). Когнитивна лингвистика се, према томе, заснива на односу између језика и ума, вези између „језика и когниције” (Антовић 2017: 11).

За когнитивну лингвистику један од најважнијих когнитивних процеса представља категоризација. Ланакер (Langacker 2013: 18) категоризију дефинише на следећи начин: „the interpretation of experience with respect to previously existing structures”. Лејкоф (Lakoff 1987: XII) истиче да је за конструисање категорија најбитније наше телесно искуство и начин на који се служимо имагинативним механизмима. За разлику од традиционалистичких схватања шта припада категорији, по којима чланови категорије имају заједничке особине, а чији је утемељивач Аристотел, когнитивна лингвистика се ослања на другачије виђење тога шта чини једну категорију, односно на теорију прототипа и постојање основних категорија (Lakoff 1987: XII; уп. Klikovac 2000: 13–15; Кружић и др. 2010: 13). Наиме, разлика у традиционалистичком схватању појма категорије, који Лејкоф (Lakoff 1987: XII) назива објективизмом, а по коме ствари могу бити унутар и изван одређене категорије јер сви чланови категорије морају да деле иста

³ Ланакер (Langacker 2008: viii) истиче да чак и после овог периода, иако је тешко предвидети будућност, када је когнитивна граматика у питању и когнитивнолингвистичка истраживања – истраживања тек почињу.

својства,⁴ и новог схватања, на коме се темељи когнитивна лингвистика (и уопште когнитивне науке), јесте у томе што чланови одређене категорије немају исти статус (уп. Кгуџић и др. 2010: 14). Теорија прототипа⁵ заснива се на томе да постоје прототипи – чланови који су најбољи представници категорије и који се налазе у центру, за разлику од оних који су лошији представници категорије, односно мање прототипични и који се налазе на периферији,⁶ што произлази из тога да није лако одредити опште принципе семантичког развоја с обзиром на сложеност асоцијативних процеса (Грковић-Мејџор 2008: 51), због чега се данас често говори о принципу градуелности (в. Радовановић 2007).

Когнитивнолингвистичка истраживања показала су да је метафора једно од главних средстава обликовања људског мишљења. Полазни појам у метафоричком пресликавању (који је конкретан, доступан људским чулима) представља изворни домен, а домен који је апстрактан, на који се врши пресликавање, представља циљни домен (Lakoff 1987: 276; Klikovac 2004: 14). У основи метафоричког пресликавања налази се човеково, пре свега физичко, искуство. Да је заиста тако, показују историјска семантика и етимологија. Као илустрацију ћемо узети један од примера које наводи Ј. Грковић-Мејџор (2007: 351–352): индоевропски глагол који значи „заборавити” потиче од лексеме чије је значење „оставити иза, изгубити”, па се значење „изгубити физички” метафоризује у значење „изгубити из памћења”.⁷ Ј. Грковић-Мејџор (2007: 351) истиче да „[д]ијахроно гледано, у процесу метафоризације функционише универзални принцип раста”. Термин „принцип раста”, према њеном мишљењу, „на адекватнији начин репрезентује семантичко кретање од когнитивно једноставнијег ка когнитивно сложенијем” у односу на термин „принцип једносмерности”, којим се овај процес назива у когнитивној лингвистици (Грковић-Мејџор 2007: 351).

У когнитивнолингвистичким истраживањима простор чини примарни изворни домен у метафоризацији неппросторних значења. Ланакер (1986: 1) своју

⁴ О овоме више у Lakoff 1987.

⁵ За конституисање теорије прототипа веома су значајна истраживања Еленор Рош. О томе више у: Костић 2006:165–169.

⁶ У теорији прототипа, разматрањима односа центра и периферије у семантици М. Радовановић (2007: 192) види повезивање „»фази«, »лабаве«, »меке« логике и језичких датости”.

⁷ За више примера в.: Грковић-Мејџор 2007: 347–363; 2008.

когнитивну граматiku назива још *space grammar*, дакле *граматика простора*, о чему је већ било речи. Лејкоф (Lakoff 1987: XII) истиче важност човековог телесног искуства: „our bodily experience and the way we use imaginative mechanisms are central to how we construct categories to make sense of experience”. Поред човекове природне потребе да се оријентише у простору,⁸ његово искуство се, с друге стране, везује и за његову улогу и место у одређеној култури и одређеном друштву, што се такође одражава на језик (в. Geeraerts 2006: 5).⁹

С. Павловић (2013: 183) истиче да је когнитивнолингвистички локализам „само ревитализација идеја разрађених још током XIX века у оквирима европске, пре свега немачке филолошке школе”, а везује се немачке класичне филозофе и развој упоредне граматике индоевропских и неиндоевропских језика. Локалистички приступ проучавању језика запажен је у Даничићевој *Српској синтакси* (1858), где је примењена „локална теорија” (Павловић 2008: 201). Пипер (2006: 12; 2014: 275), с друге стране, наводи да теорија просторних метафора у падежном систему постоји више од пет векова, а њен развој се до данашњих дана везује за различите правце.

Когнитивна лингвистика се развијала у два правца. У основи првог правца налази се антропоцентричност језика, тј. човеково телесно искуство игра важну улогу у метафоризацији апстрактних значења, при чему се посебно испитују метафора и метонимија као механизми мишљења, док се други правац у развоју когнитивне лингвистике заснива на претпоставци да језик помоћу концептуализације учествује у стварању слике света (Пипер 2006: 13–14; 2014: 276).

Преглед когнитивнолингвистичких и сродних проучавања српског језика дао је П. Пипер (2006), а у новије време Љ. Поповић (2017), па се овде на томе нећемо посебно задржавати. Ипак, треба поменути да радови М. Ивић заузимају значајно место у семантичким истраживањима у науци о српском језику која су у вези са поставкама когнитивне лингвистике.¹⁰

⁸ „The meaning we construct in and through the language is not a separate and independent module of the mind, but it reflects our overall experience as human beings” (Geeraerts 2006: 4–5).

⁹ „Cognitive Grammar is a theoretical framework for describing language structure as a product of cognition and social interaction” (Langacker 2013: V).

¹⁰ Преглед ових радова даје П. Пипер у: 2006: 14–20. Поред радова М. Ивић истиче и когнитивнолингвистичка истраживања М. Радовановића, В. Половине, Р. Бугарског, П. Пипера, Д.

2.2. Теорија семантичких локализација

Конституисање теорије семантичких локализација започето је раним радовима П. Пипера о обележавању просторних односа предлошко-падежним конструкцијама (Пипер 1977), као и двома монографијама о заменичким прилозима (Piper 1983a; Пипер 1988). Иако у уводном делу друге монографије о заменичким прилозима (Пипер 1988: 9) истиче да нема за циљ „развијање неке од постојећих нити предлагање неке нове верзије локалистичке теорије падежа”, у првој и другој монографији о заменичким прилозима он је заправо теоријски изнео основне идеје и применио теорију која се касније развијала у радовима из различитих области и у првом издању књиге *Језик и простор* (1997) добила свој коначан облик и назив *теорија семантичких локализација* (Пипер 2001: 60; Стошић 2016).

Ова теорија почела је да се конституише отприлике у исто време кад и когнитивна лингвистика, али независно од ње. Принципи на којима је заснована теорија семантичких локализација подударни су са неким од основних принципа когнитивне лингвистике (Пипер 2014), а реч је о метафоризацији просторних значења и њиховом преношењу на непросторна значења, а такође и о психолингвистичким основама опозиције *унутра–споља*, коју П. Пипер (Piper 1984) види као могући конститутивни фактор система семантичких категорија. С временом је ова теорија постала блиска когнитивној лингвистици, тако да се сматра и једном од њених теорија.¹¹

С обзиром на то да је у основи просторне деиктичности субјективна деиктичност, у чијем се центру налази човек, Пипер (2006: 25ф; 2014: 3) истиче да би теорија семантичких локализација могла да представља верзију антропоцентричних виђења језика. Просторна метафора веома је заступљена у природним језицима, а такво стање произлази из чињенице да је човек део простора (Пипер 2006: 25ф).

Кликовац, К. Расулић, Р. Драгићевић и др. У Нишу од 2013. године постоји Центар за когнитивне науке Универзитета у Нишу, а когнитивна истраживања врше се и у области лингвистике.

¹¹ У приказу књиге *Језик и простор* (1997) Д. Војводић (1998: 212) износи своје запажање да је теорија семантичких локализација, између осталог, комплементарна основама когнитивне лингвистике, док Ј. Хорески (Horeský 2000 према Пипер 2006: 23) сматра да она представља једну од теорија когнитивне лингвистике, што показује и Л. Меденица (2014).

Теорија семантичких локализација заснива се на идејама локалистичке теорије падежа. Ова теорија заснива се на метафоричком преношењу критеријума који важе за просторна значења на значења која нису просторна, која су апстрактна (Piper 1983a: 87). Њена је суштина у томе да се све семантичке категорије (времена, начина и др.) изводе из категорије простора, тј. непросторна значења могу се објаснити према критеријумима којима се објашњавају просторна значења. М. Ковачевић (2012: 31–33), бавећи се узрочним семантичким пољем, указује на везу између просторног и узрочног значења, што се огледа у употреби просторних предлога у неким контекстима који имају узрочно значење.

Разлика између теорије семантичких локализација и локалистичке теорије падежа заснива се на принципу организовања семантичких категорија коју Пипер (2001: 39) означава терминолошким изразом *принцип наткатегоријалне локализације*. Наиме, разлика се заснива на томе да „[o]snovna kategorijalna značenja jezičkih lokalizacija nisu karakteristična samo za semantičku kategoriju prostora nego i za druge semantičke kategorije (vremena, posesivnosti, kauzalnosti i dr.)” (Piper 2001: 26). На основу наведеног, дакле, може се закључити да, за разлику од локалистичке теорије падежа, као и когнитивне лингвистике, које примат дају просторним значењима, из којих се изводе непросторна, теорија семантичких локализација у први план не ставља просторну метафору. П. Пипер истиче заправо да се и семантичка категорија простора и семантичке непросторне категорије заснивају на истом принципу који назива *наткатегоријалном локализацијом*, што значи да су све семантичке категорије организоване према просторним критеријумима, при чему се просторна локализација схвата као протолокализација, тј. прототип наткатегоријалне локализације (Пипер 2001: 39–40).¹²

Основни принципи теорије семантичких локализација примењени су и у радовима других лингвиста, најчешће на корпусу из савременог језика, а често у компаративним истраживањима (в. Пипер 2006: 25–26; 2014: 277; Курешевић 2014; Меденица 2014; в. Поповић 2017).

Од посебне важности за наше истраживање јесте рад С. Павловића (2004) о спацијалним заменичким прилозима, који се бави дијахроном перспективом, о

¹² Има научника који сумњају у локалистички приступ. О томе више у: Klikovac 2000: 36–39.

чему ће даље бити речи. Такође ће нам од важности бити и дијахронијска истраживања просторне метафоре као когнитивног механизма конституисања непросторних падежних система у систему падежа којима се бавио С. Павловић (2013: 173–272). Посебан рад посвећен је просторним метафорама у старосрпским синтаксичко-семантичким системима каузативног типа (в. Павловић 2006б). Наиме, С. Павловић постулате теорије семантичких локализација примењује и на старосрпску зависну реченицу од XII до XV века, уз извесне корекције које овај систем изискује (в. Павловић 2009).

Ако се осврнемо на следећу мисао: „Cognitive Linguistics is a flexible framework rather than a single theory of language” (Geeraerts 2006: 2), што и иначе важи за когнитивну лингвистику, онда је тачна констатација да и теорија семантичких локализација представља део когнитивнолингвистичких истраживања језика, тј. једну од теорија когнитивне лингвистике. Поређењем теорије семантичких локализација са когнитивном граматиком Р. Ланакера и семантиком простора Л. Талмија Л. Меденица (2014) утврдио је да међу њима постоји проблемска блискост, што је, како истиче, „још један у низу доказа који сведоче у корист тврдњи да ТСЛ [теорија семантичких локализација, Ј. С.], свакако, представља једну од теорија когнитивне лингвистике” (Меденица 2016: 30).

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

„Linguistics is not just about knowledge of the language (that’s the focus of generative grammar), but language itself is a form of knowledge – and has to be analyzed accordingly, with a focus on meaning” (Geeraerts 2006: 3). Семантичка истраживања у језику била су веома актуелна у другој половини прошлог века, али интересовање за семантику у језику не јењава ни данас, што је у складу са актуелношћу когнитивнолингвистичких истраживања.

Као што је већ речено, у фокусу истраживања овог рада јесте развој семантичког система заменичких прилога са историјског аспекта. На самом почетку треба дефинисати којом ћемо се методологијом служити у анализи ексцерпираних грађе.

У раду ћемо се бавити описом развоја система заменичких прилога са семантичког становишта у оквиру теорије семантичких локализација. Имајући у виду да је систем заменичких прилога исцрпно описан са становишта савременог језика у монографијама и радовима П. Пипера (1983а, 1983б, 1985а, 1988 и др.), у којима се ова теорија конституисала, учинило нам се најцелисходније да се у овом раду у основи држимо методологије и терминологије¹³ која је већ употребљена при синхронијском опису заменичких прилога у поменутих радовима (допуњујуће је и другим приступима) јер би се на тај начин употпунила слика о систему заменичких прилога њиховим описом и са историјског аспекта, а такође бисмо имали и материјала за поређење стања на дијахронијском и синхронијском плану.

Наиме, реч је о компоненцијалној анализи, која се заснива на раздвајању значења неке речи на њене семантичке компоненте, које се називају семе (Драгићевић 2010: 65–66). Семе заменичких прилога утврдио је П. Пипер, о чему ће надаље бити речи. С обзиром на то да се он бавио системом заменичких прилога у три словенска језика, еталон семантичких значења обухвата значења

¹³ Различити аутори нуде различита термилошка решења бавећи се другим језичким појавама унутар истог теоријског оквира, али смо се одлучили да се, уз ситна одступања, држимо поменуте терминологије.

сва три језика, што ће се, када је у питању само српски језик, донекле разликовати.

Теорија семантичких локализација заснива се на томе да постоје семантичка обележја која су заједничка свим семантичким категоријама, дакле простора, времена итд. (реч је о просторним семантичким обележјима), а свака семантичка категорија има и посебна обележја својствена само датој категорији.

Семантичка обележја заменичких прилога су организована по принципу бинарности (Пипер 1988: 19).¹⁴ Пипер (1988: 16–19) код просторних заменичких прилога разликује две врсте семантичких обележја од којих се састоје семантичке структуре и осталих заменичких прилога, поред посебних семантичких обележја својствених свакој категорији понаособ. Наиме, реч је о обележјима кинетичког аспекта просторног односа, за које је релевантно одређено кретање у простору, при чему се мења однос између објекта локализације и локализатора, и обележјима статичког аспекта просторног односа, за који су битне особине локализатора.

Семантичка обележја кинетичког аспекта просторног односа јесу локативност, аблативност, адлативност и перлативност,¹⁵ док у статичка обележја спадају централност и периферност (проксималност) и дисталност. У подсистему кинетичких семантичких обележја основни критеријум према коме се заменички прилози одређују јесте критеријум *динамичности*, док је за статичка семантичка обележја релевантан критеријум *говорног лица* (Пипер 1988: 19–20).

Поред поменутих обележја, која су својствена локализаторима, Пипер (1988: 18–19) издваја и квантитативне аспекте просторног односа: универзалност, рестриktivност, интензивност, екстензивност, питање, реалност и иреалност.

Поред ових заједничких обележја свим категоријалним значењима, постоје и посебна обележја за свако од категоријалних значења понаособ.

¹⁴ О бинарном принципу говори и З. Тополинска (Топolińska 1977: 298).

¹⁵ С. Павловић (2013: 195) значење путање кретања означава термином *просекутивност*.

4. КОРПУС

Корпус за ово истраживање, с обзиром на циљ да се семантички развој система заменичких прилога осветли из дијакхронијске перспективе, представљају текстови који су настајали у претходним етапама развоја српског књижевног језика. На самом почетку наишли смо на дилему како формирати корпус с обзиром на специфичност развоја српског књижевног језика, као и на дуг период који је требало обухватити, а који почиње с првим сачуваним писаним споменицима и завршава се с временом Вуковог рада на увођењу народног језика као књижевног. Још један од проблема био је и да ли бирати само текстове писане књижевним језиком или и текстове на народном језику. С обзиром на то да је данашњи књижевни језик изникао на дијалекатској основи, примери из народног језика морали су бити укључени у анализу у оној мери у којој осликавају другачије стање у народном језику. Примери из народног језика навођени су углавном на основу речника. Даље, поставило се и питање шта са рускословенским, руским књижевним, славеносрпским (и доситејевским) језиком у развоју српског књижевног језика. С обзиром на временски оквир када су ови језици били у функцији књижевног језика код Срба у односу на вишевековну употребу српскословенског језика, корпус је сразмерно мањи али репрезентативан за сваку од поменутих епоха.

При одабиру текстова који су ушли у анализу држали смо се тога да то буду споменици који су објављени приређени за штампу, јер би рад на фототипском издању рукописа који није предмет анализе сам по себи отежао и успорио ексцерпирате грађе.

Грађа из српскословенског периода обухвата и преписе с обзиром на то да је житијна књижевност углавном сачувана у преписима, али смо при закључцима водили рачуна о томе да су у питању преписи и у складу са тим се руководили. Иако смо се трудили да корпусом обухватимо аутентичне текстове, тј. оригинале, како је већ наведено, од тога се често одступало јер многи споменици нису сачувани у оригиналу, већ су нам познати преписи, који некада могу бити и

неколико векова старији. Међутим, сматрамо да, иако су при преписивању старијих текстова могле бити уношене фонетске и морфолошке особине језика писара, до промена у коришћењу заменичких прилога није било много одступања, што смо покушали и да покажемо на основу анализе.

Примери из рускословенског језика и руског књижевног језика који су били у употреби код Срба навођени су не са циљем да се опише систем заменичких прилога у овим језицима, већ више као преглед инвентара одређених заменичких прилога који су своје место могли наћи у славеносрпском језику.

С обзиром на то да је за основицу књижевног језика узет народни језик, праћене су и промене у народном језику у оној мери у којој је то важно за систем заменичких прилога у српском језику.

Трудили смо се да текстови буду жанровски разноврсни. Разлог за то лежи у томе што постоје различити типови функционалног раслојавања језика (Грковић-Мејџор 2007: 13).¹⁶ Свакако да се не може говорити о функционалним стилевима са савременог аспекта, али извесне одлике функционалних стилова могу се пратити и у старијим текстовима.

Треба имати у виду и чињеницу да је историјско проучавање неке језичке појаве лишено могућности провере свакодневне употребе речи на основу језичког осећаја информатора и да је ограничено сачуваном грађом, која у одређеним периодима може бити и веома оскудна. Оно што такође може бити отежавајућа околност јесте конзервативност српкословенског језика, посебно кад је у питању библијски текст.

Према томе, корпус је формиран на основу два принципа – жанровског и хронолошког код текстова из српкословенског периода, док је код осталих текстова долазио у обзир и принцип утицајности и важности аутора у одређеној књижевнојезичкој епохи. Иако не изузимамо могућност да би се ширењем корпуса појавио још понеки пример другачије употребе заменичких прилога, проширио њихов инвентар, чини се да је одабрани корпус био сасвим довољан да покаже на који начин је функционисао систем заменичких прилога у српкословенском језику, уз разлике које су постојале у народном језику, односно

¹⁶ О функционалном раслојавању језика в.: Radovanović 2003: 165–185.

специфичности употребе заменичких прилога у славеносрпском језику, при чему је пажња посвећена и утицају књижевних језика на основу којих је настао.

Славеносрпски језик специфичан је јер представља својеврсну мешавину рускословенског, руског књижевног, српског народног а понекад и српкословенског језика (в. Младеновић 1989: 81–82). За време када је био у употреби овај језик није био нормиран, а извесна нормативност, која се тиче фонетских и морфолошких црта, утврђена је истраживањима лингвиста у XX веку (в. Младеновић 1989: 135–140), мада ова епоха у развоју српског књижевног језика није у потпуности истражена. Забележене примере не треба сматрати коначнима с обзиром на то да се језик писаца могао разликовати и од дела до дела истог писца, па би проширени корпус сигурно проширио инвентар прилога које су славеносрпски писци употребљавали (мисли се, пре свега, на оне заменичке прилоге који нису били одлика српског народног језика), али ће свакако показати општу тенденцију у употреби заменичких прилога код репрезентативних писаца овог периода.

5. ПРОСТОР И ЈЕЗИК

Простор спада у основне (елементарне) домене на основу којих опажамо свет око себе и вршимо категоризацију (Radić-Vojanić 2007: 188). Основни домени су најједноставнији по концептуалној сложености (Geld 2006: 186; Radić-Vojanić 2007: 188). Разлог за то лежи у чињеници да човек има природну потребу да се оријентише у простору, који је конкретан и доступан људским чулима, па стога не чуди чињеница да је у великом броју језика семантичка категорија простора најразвијенија (в. Piper 2001: 11–12). Истраживање семантичке категорије простора у српском језику започето је радовима М. Ивић, а посебну пажњу у својим истраживањима овој категорији посветио је П. Пипер у низу својих радова и на различитом језичком материјалу (в. Пипер 1977; 1988; 1997 и др).¹⁷ Семантичком категоријом простора бавили су се и многи други аутори, најчешће на корпусу из савременог српског језика.

Да би се остварила просторна локализација, потребна су следећа три елемента: локализатор, објекат локализације и оријентир, који се још назива и конкретизатор (Пипер 1977; 2014: 278; Pranjković 2010: 57; Piper 2001: 20). Локализатор представља објекат који се локализује, односно смешта у одређени простор, објекат локализације је објекат у односу на који се локализација врши, док се оријентиром одређује врста односа између локализатора и оријентира. Кликовац (Klikovac 2000: 20), поред ове, употребљава и другачију терминологију: локализатор је садржатељ, а објекат локализације садржани објекат. Када су у питању ова три конститутивна елемента локализације, треба истаћи да се при њиховом исказивању заменичким прилозима јавља синкретизам јер се они код заменичких прилога исказују једним језичким изразом, па тако прилог *сада* истовремено означава да је локализатор време вршења процеса означеног управним глаголом, а оријентир је тренутак говора¹⁸ (Piper 2001: 22).

¹⁷ Како и сам истиче, основу за истраживање простора П. Пипер нашао је управо у радовима М. Ивић.

¹⁸ Постоји још примера у којима се не морају сви поменути конститутивни елементи експлицитно исказати у површинској структури реченице. О томе више у: Piper 2001: 21–22.

Када је у питању директивност, сваки просторни израз у српском језику садржи једну од четири семантичке компоненте: аблативност, адлативност, перлативност, за које је карактеристично обележје [+ директивност], или локативност, која представља одсуство директивности, тј. има семантичко обележје [- директивност] (Пипер 2014: 278). Одређивање да ли одређени просторни израз има или нема обележје директивности врши се на основу глаголске семантике, тј. употребе одређеног просторног израза уз директивне или индирективне глаголе.

Постоје и такви просторни изрази који су немаркирани у погледу директивности, тј. они који могу да се користе и са директивним и са индирективним глаголима, па према томе имају обележје [\pm директивност] (в. Пипер 1988; Павловић 2013: 195 и др.), што ће показати и анализа корпуса у нашем раду. Семантика заменичких прилога може бити контекстуално условљена, тако да се дешава да се примарно директивни прилог употребљава уз индирективне глаголе и обрнуто.

С обзиром на то да је категорија простора најразвијенија у великом броју језика, просторна значења у литератури се схватају прототипичнима јер апстрактне појмове доживљавамо преко конкретних.¹⁹ М. Ивић (1957–1958: 144) констатовала је да се просторна значења могу пренети на временски план. Још је Белић (1998: 51), када је разматрао природу заменица, констатовао да значење упућивања код заменичких речи „истиче из могућног порекла свих заменичких речи: оне се све своде, непосредно или посредно, на 'деиктичке речце' којима се упућује на место", које поред места у простору може бити и упућивање на место у времену.

Иако, како је већ било речи, категорија простора представља најважнију семантичку категорију, она се није морфологизовала, тако да не постоји у језицима као засебна морфолошка категорија (Pranjković 2010: 1). Разлог за то што се семантичка категорија простора у највећем броју језика није морфологизовала Пипер (2006: 25ф) види у распрострањености морфологизације семантичке категорије лица, што објашњава већ помињаном чињеницом да је човек део простора и да врло често, нарочито код заменичких прилога, само лице

¹⁹ На овоме се заснива и појмовна метафора, тј. апстрактне појмове доживљавамо помоћу конкретних појмова.

може да представља локализатор, објекат локализације или оријентир. Ипак, иако не постоји посебно граматичко средство за исказивање простора, наш језик је развио друга језичка средства, на творбеном, лексичком и синтаксичком плану, којима се исказује просторна семантика (Пипер 2001: 12; Pranjković 2010: 1–3; в. Пипер 2014).

С обзиром на то да се систем заменичких прилога заснива на принципу бинарног образовања, основна опозиција код просторних значења је *унутра–споља*, односно локализација се према овом критеријуму остварује кроз опозицију *интралокализација–екстралокализација* (Пипер 1984: 284). Према опозицији *унутра–споља* Пипер (1984) издваја спољашњи и унутрашњи простор.²⁰ За унутрашњи простор релевантне су димензије локализатора. Заменички прилози за чије је значење битна ова особина локализатора спадају у квантификаторе, док је за локализаторе релевантан спољашњи простор.

Павловић (2011) бавио се реконструкцијом просторне падежне парадигме у старословенској, старосрпској, староруској и старочешкој писмености. Просторну падежну парадигму старих словенских писмености, која је постала дводимензионално организована вероватно пре распада прасловенске језичке заједнице, а која се састоји од сема са значењем директивности и индирективности (које назива позиционим), изводи из једнодимензионалне прасловенске просторне падежне парадигме а на основу остатака у поменутиим старим словенским писменостима (Павловић 2011: 46, 51). Према његовом мишљењу, дводимензионалне падежне конструкције формиране су „пре у сфери контактности него у сфери дистантности, те пре у сфери локативности и адлативности него у сфери перлативности и аблативности” (Павловић 2011: 50).

²⁰ Опозиција *унутра–споља* постоји и у падежном систему, в.: Павловић 2013: 196–197.

6. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

Оно што следи у овом поглављу јесте преглед досадашњих истраживања о заменичким прилозима, при чему нам циљ није био да дамо исцрпан преглед постојеће литературе, већ да укажемо на најзначајније радове о овој врсти речи, без обзира на теоријски оквир унутар кога су разматрани.²¹

О заменичким прилозима у нашој литератури није било много речи пре појаве радова П. Пипера, нарочито о њиховим општелингвистичким особинама и семантици. О заменичким прилозима најчешће је било успутних напомена у оквиру прилога, с једне, односно заменица, с друге стране.²² Управо је то разлог што ћемо нешто више места у овом поглављу посветити приказу ових истраживања, јер се већина њих налази у основи анализе овог рада.²³

На основу назива заменичких прилога види се њихова сложена природа – по функцији одређивања глагола они спадају у прилоге, али њихова деиктичност, као и категоријалност значења повезују их са заменичким речима.²⁴ Заменички прилози издвајају се према два критеријума: деиктичности и категоријалности значења, који служе и за одређивање заменичких речи уопште (Piper 1983a: 42). П. Пипер у својим радовима проширује инвентар заменичких прилога и оним речима које својим пореклом немају везе за заменицама, али се у заменичке прилоге убрајају на основу семантике и функције (нпр. *увек*, *довека* и др.).

Заменичким прилозима у нашој науци П. Пипер је посветио две монографије, у којима је овим речима приступио са семантичког становишта. Семантички приступ заменичким прилозима П. Пипера везује се са време појачаног интересовања за семантичка истраживања у лингвистици.

²¹ Део овог поглавља представља измењено саопштење са Округлог стола „Лингвистика и славистика у делу Предрага Пипера”, одржаног 15. новембра 2016. године у Матици српској и објављеног у зборнику радова под називом *Лингвистичка славистика Предрага Пипера* (в. Стошић 2016).

²² О овоме више у: Пипер 1983а: 7–12.

²³ Из богате библиографије П. Пипера (в. Голубовић 2015) може се закључити да у првом периоду свог рада посебну пажњу посвећује заменичким прилозима, односно шире заменичким речима.

²⁴ Оваква њихова природа довела је до тога да се за заменичке прилоге у науци употребљавају различити термини. О томе в. Пипер 1983а: 9–10.

Прва монографија, под називом *Заменички прилози (граматички статус и семантички типови)*, изашла је 1983. године у Новом Саду. Први део књиге бави се заменичком и прилошком природом заменичких прилога, са циљем да се сагледају особине које их повезују са прилозима односно заменицама. Овом приликом ћемо указати на најзначајније особине.

Најпре се бавио појмом замењивања. Разлог што су заменички прилози остајали изван класе заменица и убрајани у друге врсте речи види у примени морфолошког критеријума. Променљиве заменичке речи и заменичке прилоге повезује способност проминализације (Piper 1983a: 20). Посебан акценат стављен је на упућивање, као један вид локализације. За природу заменичких речи веома је важна и категоријалност значења, која се односи на уопштеност значења. Категоријална значења заменичких прилога уочавају се на основу парафразе њихових значења, тако да се јављају семантичке категорије места, времена, начина итд. (*тада* – 'у то време' итд.).

Међу особинама према којима се заменички прилози повезују са прилозима разматра променљивост односно непроменљивост прилога, што се односи на могућност неких прилога да имају степен поређења, што није случај са заменичким прилозима. Указује, даље, на функционалну сличност пре свега просторних заменичких прилога и падежног система на историјском плану, а као крајњи закључак истиче да се код заменичких прилога не може говорити о променљивости и да се понашају као и остали прилози.

Заменички прилози истовремено врше две синтаксичке функције, на основу чега показује њихову двоструку природу – функција коју врше на нивоу реченице повезује их са прилошким речима, док их друга, коју врше на нивоу текста, повезује са заменичким речима.

Аутор разматра и сличности између заменичких прилога и граматичких категорија. Две особине приближавају заменичке прилоге и граматичке категорије – уопштеност значења (категоријалност) и субјективна деиктичност, са којом су у вези антропоцентричне лингвистичке концепције, на које се аутор ослања у својим истраживањима.

Други део књиге бави се семантичким типовима. П. Пипер показује по ком принципу је конституисан систем заменичких прилога. Издваја два критеријума:

а) категоријално значење и б) семантичка обележја локализације и квантификације (Piper 1983a: 83). Једна од најважнијих законитости за систем семантичких категорија јесте принцип бинарног организовања језичких јединица у опозиције.

Оновни критеријум по коме је организован семантички систем заменичких прилога заснива се на опозицији *унутра–споља*, или прецизније *интралокализацији* и *екстралокализацији*. Међу заменичким прилозима најразвијенији је подсистем просторних заменичких прилога, а остали подсистеми са категоријалним значењем времена, начина, количине, узрока, циља и последице организовани су по истом принципу као просторни заменички прилози.

Последњи део књиге посвећен је детерминативним типовима заменичких прилога. Постоје два типа: локализатори, који „уриџују на *izvestan objekt lokalizujući ga u govornoj situaciji ili u odnosu na nju, na prostornom ili vremenskom planu*” (Piper 1983a: 108) и квантификатори, за које је релевантно количинско значење. Аутор истиче да заменичкоприлошки локализатори и квантификатори разликују према томе да ли је за одређени тип доминантна локализација или квантификација (Piper 1983a: 116).

Друга монографија *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику* (1988) бави се семантичким описом и типологијом система заменичких прилога у српском, руском и пољском језику. Аутор се бави стањем у стандардним језицима, са понеком напоменом о стању у дијалектима. Анализом је обухваћено 395 заменичких прилога у српском, 143 заменичка прилога у руском и 119 заменичких прилога у пољском језику (Piper 1983a: 409).

Док се у првој монографији бавио општелингвистичким особинама заменичких прилога, у другој монографији даје семантичку анализу система. Заменичке прилоге анализира упоредо, указујући на сличности и разлике, при чему даје примат српском језику, како због степена обрађености ових речи у дотадашњој литератури о српском језику тако и због природе система заменичких прилога у српском језику (Пипер 1986: 149–150).

Дакле, теоријске оквире изложене у првој монографији аутор примењује у анализи у другој.²⁵ Пре анализе утврђује дистинктивна семантичка обележја од којих се састоје семантичке структуре заменичких прилога (Пипер 1978: 63; 1988: 13). Код семантичких обележја просторних заменичких прилога укрштају се кинетичка (локативност, аблативност, адлативност и перлативност) и статичка обележја (централност и периферност (врсте проксималности) и дисталност).²⁶ Наведена обележја јавиће се у другим подсистемима уз њихова посебна обележја, која су дистинктивна у односу на семантичке структуре у другим подсистемима (Пипер 1986: 46).

О значају обе монографије за нашу науку говори чињеница да су високо оцењене у време када су се појавиле јер су доносиле новине о систему заменичких прилога, било у виду нових података или нових тумачења већ познатих података, теоријско-методолошких новина и др. (Васић 1986; Ђукановић 1990).

П. Пипер се међу првима бавио и питањем описа творбене структуре заменичких прилога са синхронијског аспекта, као и њиховом творбеном типологијом у словенским језицима у раду *О синхронном описанию словообразования местоименных наречий в славянских языках* (1985). Утврдио је да се код заменичких прилога категоријална значења места, времена, начина и др. не јављају само у творбеним формантима већ и у коренским морфемама. Статички аспект просторног односа се у творбеној структури заменичких прилога са просторним значењем остварује и основама мотивних речи и творбеним формантима, док се динамички аспект просторног односа остварује само творбеним формантима (Пипер 1985: 19–22).

Веома је важна идеја П. Пипера о значају заменичког система за схватање суштине семантичке структуре једног језика, јер „[з]аменице су у извесном смислу ’лексичко оваплоћење’ семантичког скелета одређеног језика, а моделирање заменичког подсистема као једног семантичког подсистема, у оној

²⁵ Анализа просторних заменичких прилога у српском, руском и пољском језику била је предмет истраживања неколико година пре појаве прве књиге и друге књиге (в. Пипер 1978). У овом раду износи идеју о томе да је систем заменичких прилога организован на принципу бинарних опозиција, који је карактеристичан и за систем диференцијалних семантичких обележја.

²⁶ Скраћени називи семантичких обележја су у књизи донети на латинском. Као једно од семантичких обележја јавља се и граница (лимитативност). Овом семантичком критеријуму П. Пипер је посветио посебан рад, на материјалу који обухвата ширу грађу из различитих области (Пипер 2008).

мери у којој је адекватно, може се претпоставити, баца доста светла на семантичку суштину датог језика, односно на основне принципе на којима су у њему организовани семантички односи” (Пипер 1987: 81–82). Систем заменичких прилога представља редуковани модел система семантичких категорија природног језика (Piper 1983a: 96).

Како је већ наведено, Пипер је у својим радовима проширио инвентар заменичких прилога, и то према два критеријума релевантна у разграничавању заменичких од незамењивих речи: функцији упућивања на говорну ситуацију, тј. говорно лице или у односу на говорно лице, и категоријалности значења, при чему је најцелисходније узети оба критеријума (Пипер 1987: 82). Треба имати у виду и чињеницу да постоје и прелазни типови, које аутор по потреби укључује у анализу.

Семантички систем заменичких прилога, сем појединих подсистема, није опширније описан са историјског становишта. Извесни подаци о периоду употребе одређених значења заменичких прилога могу се наћи у РЈАЗУ, као и у раду С. Павловића (2004), што нам је послужило за поређења са корпусом формираним за наше истраживање. Треба свакако напоменути да је у питању корпус из српског народног језика.

Заменичким прилозима са историјског становишта, дакле, бавио се С. Павловић (Павловић 2004). Анализирајући просторне прилоге у старосрпској пословноправној писмености, посебну пажњу посвећује спацијалним заменичким прилозима. С обзиром на нарушавање формалног разликовања семантичке опозиције индирективност–директивност, тј. прецизније локативност–аблативност, које је захватило семантичко поље простора, пре свега у падежном систему, чиме се овај аутор посебно бавио (Павловић 2006б), показује да и у систему просторних заменичких прилога такође долази до нарушавања односа у исказивању места и правца. Такво нарушавање огледа се у продирању примарно директивних заменичких прилога у сферу индирективних заменичких прилога. Истиче да су ова померања карактеристична за староштокавске говоре, мада су забележена и у неким новоштокавским (Павловић 2004: 215ф), али се јављају и у неким другим словенским језицима (Павловић 2004: 216ф). Ове промене, које су захватиле падежни систем, десиле су се и унутар система просторних прилога

(међу којима и у систему просторних заменичких прилога) (Павловић 2004: 216). Наиме, Павловић (2004) сагледава како функционишу старосрпски просторни прилози у систему динамичке тетраде *локативност–аблативност–перлативност–адлативност*.

Прилозима (и предлошко-падежним конструкцијама) који могу да значе одредбу за правац кретања и одредбу за бављење на једном месту, тј. који могу да се вежу и за директивне и за индирективне глаголе, са савременог становишта бавила се И. Грицкат (1962). Грицкат (1962: 78–82) за прилоге који показују ову особину наводи заменичке прилоге и илуструје различита значења примерима из речника, а само узгред указује на старину употребе ових прилога са два значења на основу података доступних у консултованим речницима. Дакле, указује на то да поменуто нарушавање опозиције директивност–индирективност може да се сретне и у савременом језику, тј. да „и у потпуно исправном књижевном језику [могу] да значе подједнако одредбу за правац кретања и одредбу за бављење на једном месту” (Грицкат 1962: 78). Сматра да је тенденција изједначавања адвербијалних израза за мировање и кретање веома стара и да највероватније може да се веже за почетке самосталног живота српскохрватског језика. Разлоге за овакво померање види у спољашњим и унутрашњим чиниоцима. Под спољашњим чиниоцима подразумева утицај романског говорног супстрата, због кога је, како истиче, дошло до крњења падежне парадигме и до изједначавања конструкција за мировање и кретање (Грицкат 1962: 89).

У новије време јавља се низ радова о заменичким прилозима, али се сви баве стањем у савременом језику. Задржаћемо се на неким радовима С. Кордић (2003, 2004), Д. Кликовац (2006, 2013, 2018), Т. Ашић (Ашић 2015; 2016) који се баве овом проблематиком.

У раду о просторним прилозима *овде/ту/онде, овамо/тамо/онамо и овуда/туда/онуда* С. Кордић (Kordić 2003) даје преглед различитих дефиниција ових прилога у речницима хрватског/српског језика. Указује на неподударност у лексикографским описима, било да је реч о старијим или новијим речницима. На основу фреквенцијских података које пружа *Хрватски честотни рјечник* указује на то да су најфреквентнији међу прилозима којима се бави статички прилози *овде/ту/онде*, а узроке за то види у томе што се статичко значење уопште чешће

користи у језику, као и у томе што се овим статичким прилозима може изражавати и динамичност (Kordić 2003: 83). Најфреквентнији међу њима је прилог *ту* (затим *овде* и *тамо*), што се поклапа са неким старијим запажањима да „u svim slavenskim jezicima oblici s t-osnovom zauzimaju glavno mjesto unutar s/v/t/n-niza” (Kordić 2003: 84). Корпус за своје истраживање аутор формира на основу текстова писаног и разговорног језика, а сваки корпус представља одређени тип текста: научне текстове, прозне текстове, разговоре, интервјуе, судске расправе и разговоре адолесцената. Анализа одабраног корпуса, како аутор истиче, показала је да постоје јасне правилности, које се тичу фреквентности месних заменичких прилога, затим њихове деиктичке односно анафоричке употребе, као и у изражавању статичког и динамичког аспекта локализације. Иста методологија употребљена је и у раду о заменичким прилозима *где*, *камо* и *куда* (Kordić 2004). У оба рада аутор помиње и неке историјске податке о употреби одређених значења а на основу података које пружају коришћени речници. Неке специфичности у употреби и значењу анализираних прилога нећемо посебно истицати, али ће нам служити касније при анализи историјског корпуса.

Д. Кликовац (2006) бави се, у теоријским оквирима когнитивне лингвистике, показним речима у српском језику, међу које убраја и показне заменичке прилоге. Полази од чињенице да српски језик има трочлану деиксу. Корпус за њено истраживање представљају примери из разговорног језика, па се пре свега бави *егзофором* (упућивањем на појаве ван исказа), али и *ендофором* (упућивањем на контекст). Као релевантни за употребу показних речи јављају се просторни односи. Егзофоричка употреба показних речи, како истиче, „зависи од смештености објеката у одређени простор, који се дефинише према лицима која учествују у комуникацији” (Кликовац 2006: 128). Анализа одабраног корпуса је показала да постоји више таквих простора: *физички простор*, *простор намене*, *простор поседовања*, *простор знања*, *простор сећања*, *емоционални простор* (Кликовац 2006: 128–137). Поред основног, физичког простора, дакле, постоји „још неколико слојева метафоричких простора, који приликом избора показних речи могу од њега бити релевантнији” (Кликовац 2006: 137).²⁷ Овој тематици

²⁷ Не искључује могућност постојања још неког метафоричког простора с обзиром на ограниченост испитиваног корпуса.

вратиће се још једном у раду о граматичкој категорији лица код показних речи у српском језику, међу које убраја и заменичке прилоге (Кликовац 2013).

Истом методологијом као у претходно приказаном раду Д. Кликовац (2018) анализира је употребу прилога *тамо* у српском језику са циљем да утврди његово значење и место у систему заменичких прилога. Детаљном анализом употребе прилога *тамо* у одабраном корпусу аутор долази до закључка, који није нов у науци, да овај прилог може означавати и место на коме се одвија радња и место завршетка кретања. Фреквенцијска истраживања показала су да се овај прилог много чешће јавља са првим него са другим наведеним значењем. Истраживање је показало да је прилог *тамо* увек 3. лица. Аутор истиче и односе са другим просторним заменичким прилозима, при чему указује на еквивалентност и дистинктивност.

У раду Т. Ашић (Ašić 2015) разматрају се значења статичких заменичких прилога *овде*, *тамо* и *ту*. Аутор заменичким прилозима приступа са другачијег становишта, стављајући акценат, када је функционисање ових прилога у питању, на „*pragmatic inferenes factor*” (Ašić 2015: 112), тј. покушава да установи шта условљава да се одређени прилог употреби у одређеној ситуацији и када се неки од њих могу међусобно замењивати, односно зашто се у неким ситуацијама може само један од њих употребити, што се, према њеном мишљењу, не може увек објаснити само у односу на кинетички и статички аспект простора. Најпре разматра сличности и разлике у значењу прилога *овде* и *ту* и ситуације у којима се могу употребити оба прилога. У ситуацијама када не постоји опозиција између денотативног места и других места прилози *овде* и *ту* могу се међусобно замењивати, дакле сматра да прилог *овде* значи „in this place and not in the other one”, док *ту* реферише о месту које не мора да буде прецизно дефинисано и, за разлику од прилога *овде*, који увек захтева показивање гестом (деиктичка употреба), може да се употреби анафорички, што произлази из значења „the most relevant place” (Ašić 2015: 113). Указује још и на идиоматску употребу заменичког прилога *ту* у изразу *бити ту*, који заправо значи *бити присутан* (нпр. *Да ли ћеш бити ту за викенд?* и сл.) (Ašić 2015: 119–125). Даље се у раду разматра употреба прилога *ту* у односу на *тамо*. Указује се на то да се *ту* употребљава као партикула, када може да означава временску или квантитативну близину (*Ако није*

завршила факултет, ту је негде; Они су ту по висини и сл.), приближавање, када је еквивалентно значењу предлога *око* (*Он има ту двадесет кила*), њиме се означава извесно оклевање (*Треба ти ту... око 2000 евра за тај ауто*), њиме се означава изненађење (*Шта ћу ти ту? Реци ми шта те мучи*). У свим овим ситуацијама *ту* се не може заменити прилозима *овде* и *тамо*. Заменички прилог *ту*, према истраживањима неколико лингвиста, има најшири опсег употребе. Ашић (2016) још једном се осврнула на значење овог прилога анализирајући његову експресивну употребу.

Већина представљених радова бави се заменичким прилозима из савременог угла. Систем заменичких прилога у развоју српског књижевног језика није се у суштини разликовао, али је инвентар ових речи био другачији, постоје извесне специфичности у употреби, а многа значења која се јављају у поменутиим радовима још увек нису била развијена. Разлике се јављају и између књижевног и народног језика, ако узмемо у обзир чињеницу да је у развоју српског језика дуго била заступљена диглосија.

7. О РАЗВОЈУ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Савремени српски књижевни језик, који је поникао на народној основи, потиче из XIX века, а његовом увођењу претходило је неколико књижевних језика с којима је паралелно постојао и српски народни језик.

Формирање српске редакције старословенског језика, првог књижевног и записаног језика свих Словена, започиње уношењем фонетских особина српског језика у читање старословенских текстова. Сматра се да се то догодило крајем X и почетком XI века (в. Младеновић 1977).²⁸ Нажалост, немамо сачуваних рукописа из тог времена. Најстарији сачувани споменик писан српскословенским језиком јесте *Мирослављево јеванђеље*, с краја XII века.²⁹

За развој српског језика карактеристична је хомогена диглосија, тј. употреба два функционално разграничена истородна језика, једног у књижевној употреби, другог у свакодневной комуникацији.³⁰ Паралелно са српскословенским језиком, као нижи стил коегзистирао је српски народни језик. О месту настанка српскословенског језика има више хипотеза, на чему се нећемо посебно задржавати (в. Чигоја 2006: 13). Оно што треба напоменути јесте да се српскословенски језик веома мало мењао за време своје вишевековне употребе код Срба (Ивић 1998: 38). Иако је у XII и почетком XIII века уношено доста елемената народног језика (в. Ивић 1998: 38), у XIII веку се стабилизује, тако да је углавном био затворен кад је у питању уношење морфолошких и лексичких особина из народног језика, те је углавном у том делу остао неизмењен. На тај начин је „био заштићен само од оних иновација које су могле нарушити значењски ниво текста” (Чигоја 2006: 13) јер измена значењског нивоа текста могла је да доведе до појаве јереси. Српскословенска епоха у развоју српског

²⁸ У *Маријином четворојеванђељу*, глагољском споменику из XI века писаном старословенским језиком, може се наћи и нека особина нашег језика (Младеновић 1977: 3).

²⁹ У новије време пронађен је рукопис назван *Димитријеви записи*, за који В. Савић претпоставља да је старији, али још увек није у потпуности испитан. С обзиром на то да је вероватно дошло до систематског уништавања књига на балканском подручју пре краја XII века (в. Грицкат 2004: 32–33), морало је и пре *Мирослављевог јеванђеља* бити књига писаних српском редакцијом старословенског језика.

³⁰ О диглосији у старосрпској писмености в.: Грковић-Мејџор 2007: 443–459.

књижевног језика трајала је најдуже, све до XVIII века, када уступа место руској редакцији старословенског језика, под утицајем друштвено-историјских околности.

Српскословенски језик био је пре свега језик цркве и литургије, али је од XIII века и књижевност писана овим језиком. Поред дела литургијског карактера, српскословенским језиком писана су и оригинална дела, као и преводна књижевност (в. Чигоја 2006: 15). Последњим српскословенским писцем сматра се Гаврило Стефановић Венцловић. Док се у текстовима верског карактера служио српскословенским језиком, у својим проповедима, у жељи да буде разумљивији што већем броју људи, употребљавао је народни језик, у чему је свакако био претеча идеја које ће касније, пре Вука, спроводити и други писци на нашим просторима. Нажалост, велики део Венцловићевог стваралачког опуса још увек се налази у рукопису, што за истраживања која се не тичу уско језика и дела овог писца представља отежавајућу околност, чак препреку.

Друштвено-историјске околности које су задесиле Србе у Угарској у XVIII веку нису биле повољне за српски живаљ који је 1690. године, предвођен Арсенијем III Чарнојевићем, пребегао северно од Саве и Дунава. Због страха од унијаћења, а због недостатка школа, учитеља и књига за образовање будућег свештенства, београдски митрополит Мојсије Петровић обраћа се у два наврата руском цару Петру Великом и православној Русији за помоћ. На прво писмо, које је послао 1. 9. 1718 године, није добио одговор, док је друго писмо уродило плодом. У оба писма митрополит тражи два искусна учитеља и новчану помоћ за изградњу школа. Како у другом писму истиче, не тражи богатство, „већ само помоћ у просвећењу учења и оружје наших душа којим ћемо се супротставити онима који ратују против нас” (Младеновић 1989: 11). О томе да је постојала свест о чињеници да су српскословенски и рускословенски језик међусобно разумљиви у црквеним круговима, јер су заправо два лица исте ствари, говори следећи цитат из другог писма митрополита Мојсија Петровића: „славјански језик је наш језик” (Младеновић 1989: 11). Из Русије стиже помоћ у Србију и 1726. године у Сремским Карловцима почиње да ради славенска школа, а ова година узима се као почетак употребе рускословенског језика у Српској православној

цркви. Поред тога што се употребљавао у цркви и у школи, рускословенским језиком писана су и књижевна дела код Срба.

Заједно са историографским делима код Срба се употребљавао и руски књижевни језик. Углавном су дела поменуте тематике била писана руским књижевним језиком, и то пре свега дела намењена руској читалачкој публици.

Због тешке разумљивости рускословенског и руског књижевног језика ширем кругу читалаца почиње у књижевни језик да се уноси све више црта народног језика. На тај начин, дакле мешањем рускословенских, руских књижевних, српских народних, а понекад и српкословенских особина, настао је језик који називамо славеносрпски (в. Младеновић 1989: 81–81). Првим делом штампаним славеносрпским језиком сматра се *Славеносрпски магазин* (1768), у чијем предговору аутор наговештава основни правац за развој српског књижевног језика када каже да ће се непознате речи по српски управљати.³¹

Идеја о потреби писања народним језиком, као и писање народним језиком, било је и пре Вука Караџића. Један од таквих писаца био је и Доситеј Обрадовић, који је писао народним језиком, али се служио и елементима и лексиком рускословенског (руског) и српкословенског језика.³² Овакав језик данас се у науци назива доситејевским језиком (в. Ивић 1991). Ипак, овај период у развоју српског књижевног језика није узет посебно за анализу, већ су неки текстови писани овим типом језика посматрани као корпус из славеносрпског језика.

³¹ У *Славеносрпском магазину* ипак нису сви текстови били писани истим типом језика. Има текстова који су написани готово у целини рускословенским језиком, док има и таквих текстова који су написани народним језиком (в. Бошков–Пипер 1981).

³² О Доситејевом језику в.: Кунa 1970; Ивић 1991 и др.

8. ПОРЕКЛО ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

Према критеријуму дијахронијске творбе прилози се могу поделити на праве (аутохтоне) и на прилоге настале од других врста речи, у процесу адвербијализације или творбе – неправне прилоге. Поставља се питање где припадају заменички прилози. Ове речи образоване су вероватно пре појаве првих писаних споменика јер су забележене у текстовима писаним старословенским језиком (в. Бранднер 2002: 82–83). Оно што није спорно код заменичких прилога јесте да потичу од некадашњих заменица (или заменичких корена) *кѣ, тѣ, сѣ, вѣсѣ, иѣ* и др.³³ Настале су додавањем одређених партикула (или суфикса) у зависности од значења (в. даље). Веза са заменицом, са савременог становишта, на творбеном плану често није прозирна. Разлог за то треба тражити у фонетским процесима који су били условљени најчешће губљењем полугласника у слабом положају,³⁴ али и онима који су захватили систем заменица (као што је, на пример, замена заменице *с-* заменицом *ов-*).³⁵ Због тога се данас у српском језику речи *куда, где, сада* и сл. убрајају у немотивисане, што је случај и у другим словенским језицима (в. Пипер 1985: 13). Штавише, ове речи су вероватно од почетка постојања српског књижевног језика такође биле немотивисане.³⁶

Заменичке прилоге Белић (1999а: 59) назива неправим прилозима, који имају везу са деловима синтагме и речима других категорија.

Проблемом описа творбене структуре заменичких прилога и творбене типологије заменичких прилога у словенском језицима са савременог становишта бавио се П. Пипер (1985).

³³ Када говоримо о пореклу заменичких прилога, мислимо на заменичке прилоге који у свом морфемском саставу имају заменицу. О заменичким прилозима који се убрајају у систем заменичких прилога на основу своје функције и семантике биће посебно речи.

³⁴ О фонетским процесима који су се десили у старосрпском вокалском систему више у Brozović–Ivić 1988.

³⁵ „Системске промене узрокују да оно што је у једном стадијуму језика мотивисано, у следећем стадијуму постаје немотивисано” (Грковић-Мејџор 2013: 209).

³⁶ Бранднер (2002: 82–83) прилоге дели на две групе: *первичные* – који нису настали од других врста речи (или је пак везу немогуће утврдити) и *производные* – који потичу од других врста речи (и ту везу је лако утврдити). Заменичке прилоге убраја у прву групу са савременог становишта, али констатује да су они припадали првој групи већ у староруској епохи.

Иако се на формалном плану код неких заменичких прилога не може данас јасно утврдити да је у основи заменица, када се њихова значења парафразирају помоћу придевских заменица, јасно се види да је у основи заменичка реч, на пример: *Где?* – ’На ком месту?’ (Пипер 1985: 17).³⁷ У наведеном прилогу теже је запазити да је настао од некадашње заменице *къ – къдѣ* јер је, након испадања слабог полугласника, дошло до једначења сугласника по звучности, што се могло десити већ у X веку. Због тога је савремена творбена анализа заменичких прилога отежана, па Пипер (1985: 15) наводи да је рашчлањивост многих заменичких прилога лакше одредити него мотивисаност. Наиме, формална анализа прилога *где* и *куда* ове речи ће раздвојити на следеће морфеме: *г-де* и *к-уда*, а историјски посматрано обе речи имају исту коренску морфему.³⁸

Оно што је свакако сигурно када је у питању порекло заменичких прилога јесте заменичка основа на коју су додаване, у зависности од значења, различите партикуле:³⁹

1. партикула *-dě* < ие. *-d(h)e* (ESSJ1 174) са значењем мировања;
2. партикула *-da*⁴⁰ код прилога са месним и прилога са временским значењем;
3. партикула *-to* са значењем просекутивности;
4. партикула *-le* којом се исказује „примицање крају” (Skok II 113).

Партикула *-de* је на нашем терену од првих времена секундарном променом измењена у *-dъ* под утицајем локатива једнине⁴¹ (РЈАЗУ; ESSJ2 381) јер се њоме исказивало стајање у месту (РЈАЗУ), мада може бити речи и о млађем

³⁷ Белић (1999а: 57–63), говорећи о прилозима, каже да је општа природа прилошких речи увек синтагматска. Наводи различите примере: *овде* ’на овом месту’, *данас* ’овај дан’, *лепо* ’лепим начином’ и сл.

³⁸ Бранднер (2002: 82–83) даље рашчлањује други део ових речи, свдећи их на суфиксе и старе падежне наставке.

³⁹ Ови се елементи различито називају у литератури: *деиктицима*, *партикулама*, *суфиксима*, *енклитичким локативним партикулама* итд.

⁴⁰ Ова партикула је добила различите облике у словенским језицима, што се тумачи имитацијом падежних наставка (ESSJ1 175).

⁴¹ Падежна мотивација код заменичких прилога није страна ни данас. Наиме, за дијалекатске облике прилога *каде*, *одвајкаде*, *вајкаде* објашњава се да имају наставак генитива једнине (Ивић и др. 1997: 266).

старословенском облику (ESSJ2 379).⁴² Поред поменутог тумачења, ова измена могла је да се деси и под утицајем адвербијала на *-t* (ESSJ2 307). Кад је о локативном наставку реч, треба поменути и прилог *ту*. Наиме, Скок (Skok III: 433) сматра да је овај прилог настао додавањем локативног наставка *-и* на заменички корен.⁴³

Поред партикуле *-da* код просторних прилога *куда*, *туда*, јављају се и партикуле *-dě* (стсл. **кѣдѣ**) и *-dy*. Касније се јавља и облик *куд*, у коме се крајњи вокал(и) осећа(ју) као покретни. Ове партикуле обично се објашњавају утицајем падежних наставака: *ě* у *-dě* као локативни наставак, а у у *-dy* као наставак акузатива множине, док се *-du* тумачи као генитивни наставак *й*-основа. Исти је случај и са партикулом *-da* код временских прилога. Ова партикула је заправо гласила *-gda*, а њен развој текао је различито у словенским језицима, као и у дијалектима српског језика.

Партикула *-mo* додавана је на заменичке прилоге да означи просекутивност, која се изводи из инструменталне функције.⁴⁴ Облици *sěmo*, *kamo*, *tamo* изводе се од краћих облика *sě*, *ka*, *ta*, који су у неким словенским дијалектима забележени, дакле, без партикуле, али се такође тумаче као инструменти.⁴⁵ Етимолошки речници наводе као могућност додавање партикуле *-dě/-du/-di* на облик са партикулом *-mo*, чиме настају прилози са перлативним значењем (нпр. *kam(o)dě>kodě*) (ESSJ1 321).

Говорећи о покретним вокалима у српском језику, Белић (1999: 45) издваја три групе примера које разликује према пореклу. Заменичке прилоге сврстава у другу групу, тј. реч је о случајевима где вокал није био покретан на крају речи, већ је то постао у историјском развоју српског језика (нпр. *када* – *кад* према стсл. **кѣгда**, рус. *когда* и сл.).

Највероватније у новије време образовани су заменички прилози као што су нпр. *откад*, *донде* и сл., који су настали адвербијализацијом предлошко-

⁴² Предлози са додатком *-dъ* такође су имали просторно значење. Хујер (1935: 102) истиче да се додаток са елементом *d* често јавља у адвербијалима у индоевропском језику, а у словенским језицима јавља се у предлозима који означавају просторне односе (срп. *под*, *над*, *пред*).

⁴³ Ившић (Ivšić 1970: 334, према Kušević 2004: 324) такође сматра да је реч о локативном наставку, и то некадашњих *й*-основа.

⁴⁴ О наставцима за инструментал в.: Бошковић 1990: 145–150.

⁴⁵ На краће облике могле су бити додаване и партикуле без инструменталног значења (в. ESSJ1 321).

-падежних синтагми *од када, до онде* (мада се код неких прилога и даље дозвољава дублетно писање), где је, према мишљењу И. Стевовића (1974–1975), најпре дошло до супстантивизирања, па су тек онда повезани са предлозима *до* и *од*.

Пипер (1988) проширује инвентар заменичких прилога и оним речима које на морфемском плану немају везе са заменицама, али имају на функционалном и семантичком. Још у старословенском језику употребљавали су се прилози који немају заменичко порекло, али спадају у заменичке прилоге због семантике и функције. Такви су, на пример, прилози *прѣжде, послѣжде, древлѣ*, који су по свом пореклу компаративи, затим *вѣнж*, који представља спој предлога и именског падежног облика и сл. (Skok III: 33; Ђорђевић 1975: 207). Код заменичких прилога долази и до промене значења и функције. Тако, на пример, прилог *где* постаје везник изричних односно узрочних реченица, као и други заменички прилози (в. Курешевић 2014).

9. ПОДСИСТЕМ ПРОСТОРНИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

Одлучили смо се да грађу у раду представимо у зависности од категоријалног значења, тако да ћемо заменичке прилоге посматрати кроз засебне семантичке подсистеме, који обухватају заменичке прилоге са просторним, временским, начинским, количинским, узрочним и циљним значењем. Иако Пипер (1988: 15) такав приступ оцењује као класификациони, а не системски, ми смо се за њега одлучили из два разлога: 1. јер нема великих одступања унутар система заменичких прилога који би били типолошки релевантни; 2. јер нам се учинило да ће такав приступ бити прегледнији за праћење развоја појединих семантичких подсистема. Заједничке карактеристике које су одлика свих подсистема биће посебно прокоментарисане у закључку.

Просторни заменички прилози припадају ситуативним локализаторима, што значи да могу упућивати и на ситуацију и на текст (Пипер 1988: 16). Као и у савременом српском језику, подсистем просторних заменичких прилога био је најразвијенији и кроз развој српског књижевног језика.⁴⁶

9.1. Просторна локализација

Преглед значења заменичких прилога са просторним значењем дајемо на основу критеријума говорног лица, тј. према томе да ли се просторна локализација остварује у сфери говорника, саговорника или лица које није део говорне ситуације, у оквиру чега ћемо на основу критеријума директивности дати преглед значења у српскословенском и славеносрпском језику, уз одређене напомене и из осталих језика који су егзистирали као књижевни на нашем подручју.

⁴⁶ Многа семантичка истраживања у новије време показала су да се речи са апстрактним значењем, посматрано дијахронијски, изводе из просторних значења, што се може пратити и у падежном систему (в. Павловић 2013; Грковић-Мејџор 2016; 2017 и др.).

9.1.1. Просторна локализација у сфери говорника

9.1.1.1. Локативност

9.1.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. На лице се код прилога са просторним значењем указује коренском морфемом (Piper 1983a: 69). У сфери говорника своја значења остварују пре свега прилози који у својој творбеној структури имају показну заменицу за 1. лице. Ова заменица је некада имала облик **сѣ**, **си**, **сѣ**, а у развоју српског језика ће бити замењена старом заменицом **овѣ** (чији је каснији облик *овај*) (Ivić 1988: 28).

У развоју српског језика у средњем веку за локализацију у сфери говорника имали смо заменичке прилоге са две коренске морфеме **с-** и **ов-**. О њиховој дистрибуцији, коегзистенцији и превази једне од њих у зависности од функционалне употребе биће речи даље у раду.

У текстовима писаним српскословенским језиком забележени су следећи прилози који су имали значење централности: **сѣдѣ** (**здѣ**), **до здѣ**, **отѣ здѣ**, **сѣмо**, **сюдоу**, **отѣ сюдоу**.⁴⁷ Поред ових облика, у српскословенским текстовима забележена је и употреба прилога **овѣдѣ** са значењем централности, а са овим значењем заменички прилози са кореном **ов-** могли су да се употребе само под утицајем народног језика.

У српскословенском језику обележја локативности и централности део су семантичке структуре прилога **сѣдѣ** (**здѣ**).⁴⁸ У највећем броју примера прилог **здѣ** јавља се у свом примарном значењу, тј. објекат локализације се локализује у сфери говорника. Осим овог прилога, са истим се значењем, додуше веома ретко, у књижевном језику среће и прилог **овѣдѣ**, под утицајем народног језика. Прилог **здѣ** одлика је књижевног језика у средњем веку, а постојао је и у народном језику до смене прилогом који је у основи имао заменички корен **ов-**. РКСС бележи заменички прилог **овѣдѣ** у потврдама из XIV и XV века (уп. Павловић 2004).

⁴⁷ Овим списком се не исцрпљују сви заменички прилози са просторним значењем у домену говорног лица који су били у употреби у српском језику.

⁴⁸ Од старијег облика **сѣдѣ** добијен је прилог **здѣ** након испадања слабог полугласника и једначења сугласника по звучности као последице његовог губљења. У писању се јавља и старији облик под утицајем традиције. Ми ћемо га надаље у раду наводити у облику **здѣ** јер се у том облику најчешће јавља у текстовима.

Павловић (2004: 218ф) претпоставља да је смена прилога **сѣдѣ** прилогом **овѣдѣ** текла напредо са сменом демонстративне заменице за близину **сѣ** заменицом **овѣ**.

Прилог **овѣдѣ**, који је хронолошки млађи и чија се употреба везује за народни језик, може се јавити у неколико различитих облика у зависности од тога која је партикула додата, а познато је да је додавање партикула на заменичке речи веома честа појава у народном језику не само средњег века већ и данас.⁴⁹ Павловић (2004: 217) истиче да су прилози **здѣ** и **овѣдѣ** „синонимични у погледу своје инхерентне семантике”, али „хронолошки и прагматички не ради се о комутабилним јединицама”. Када је у питању књижевни језик, међутим, прилози са кореном **ов-** чувају старину у погледу значења, тако да, уколико не представљају утицај народног језика, немају значење централности, о чему ће бити речи касније у раду.

Заменички прилог који у својој основи има заменички корен **с-** старији је облик, наслеђен из старословенског језика. До краја српкословенске епохе биће у употреби овај прилог, што се види на основу примера који ће надаље бити навођени, а што му, може се рећи, даје књижевни карактер, нарочито када су у питању текстови из каснијег периода постојања српкословенског језика. Право просторно значење илуструју следећи примери:

мариѣ же ѣко приде идѣже бѣ ѿѣ. видѣвши и паде дѣю на ногу дѣо.
гѣшти еѣю ѣи. аште би былѣ здѣ не би браѣ мои оумрѣлъ (МЈ 206, Јо
11.32).⁵⁰

Ѡвешташа еѣж оуѣици еѣо. Ѡ кюдѣ сие можетъ кто здѣ насытити
хѣбѣ на пѣстыни (МЈ 122, Мк 8.4).

въ себѣ же пришьдѣ рѣе. колико наемникъ оу оѣа моего избывають
хѣба. азъ же здѣ гладомъ гибню (МЈ 195, Лк 15.17).

и гѣаше имѣ. амиѣ гѣю вамѣ. сютъ етери Ѡ здѣ стоештихѣ. иже не
имють вѣкюсити смрѣти. донѣдѣже видѣтъ црѣстие бѣие. пришьдѣше въ
силѣ (МЈ 202, Мк 9.1).

⁴⁹ О додавању партикула заменицама и прилозима в. Ивић и др. 1997: 274–277; Белић 2006: 235–237 и др.).

⁵⁰ У загради ће у свим примерима бити навођена скраћеница назива дела, број стране, а затим ознака текста у коме је пример пронађен (уколико је има). При навођењу примера нисмо уједначавали графију и ортографију, већ смо, уз одступања техничке природе, преносили примере онако како се налазе у приређеним издањима. Усправну црту која представља крај реда у изворном рукопису нисмо бележили.

ТЪГДА ГЛА ИМЪ ІСЪ. ПРИСКРЪБНА ЕСТЬ ДША МОЖ ДО СМРТИ. ПОЖИДѢТЕ ЗДѢ
И БДИТЕ СЪ МНОЮ (МЈ 221, Мт 26.38).

И ШЕШТАВЪ ПЕТРЬ ГЛА КЪ ІСОВИ. РАВВИ ДОБРО ЕСТЬ НАМЪ ЗДѢ БЫТИ (МЈ
278, Мк 9.5).

И РЕЧ(Е) ИМЪ ИС(ОУ)СЪ ДѢТИ · ИМАТЕ ЛИ ЧТО СИФДНО ЗДЕ (СОЈ 39, Јо
XXI.5).

СТАШЕ ПРѢ^А ВРАТЫ. И ВЪЗГЛА^АШЕ ВЪПРАШАХОУ. АЩЕ ІЕСТЬ СИМОНЬ РЕКОМЪ
ПЕТРЬ ЗДѢ ВИТАЛ (МА 17, 17–18).

СІИ ВЪСА ВЪНОУТРЬ МОНАСТЫРА ВѢТОПЕДА СЪВРШИВЪ ГЛАГОЛА: АШТЕ
ПРИЗИРАЕ НА МЕ ПРИЗРИТЬ И ДАСТЬ МИ БОГЪ ГОСПОДИНА ШЪЦА МОЕГО ЗДѢ
ВИДѢТИ (ЖССТ 39).

ОН ЖЕ КЪ НЕМЪ РЕЧ(Е). АДАМОВИ ВЪЩИ МЫ СЪМЫ ТАКОЖ(Е) И ВЫ. АДАМЪ
ШБО ШТЛОУДЪ ИЗГНАНЪ БЫВШЪ. МЫ ОСТАХОМ ЗДѢ (СА 361, 14–16, 1–2).

АЩЕ ЛИ ОНЪ МЕНЕ ШБИЕТ, ТО ВЫ ВЪСИ ОУМРѢТИ ИМАТЕ ЗДѢ (СА 407, 10–11)
и др.

Пронађен је већи број примера од оног који овде наводимо. У
ексцерпираним примерима право значење прилога **здѢ** остварује се најчешће у
оквиру управног говора, а конкретан простор који је обухваћен прилогом
препознаје се из ужег или ширег контекста.⁵¹ То је најчешће одређени град,
земља, пустиња и сл. где се налази говорно лице, али и ужи простор. Када упућује
на шири простор, који је већих димензија у односу на простор у непосредној
близини говорног лица, иако спада у заменичке локализаторе, овај прилог указује
и на одређену квантификацију простора (в. Пипер 1988: 21).

Значење централности може бити редуплицирано употребом личне
заменице за прво лице уз прилог **здѢ**:

ЗДѢ ЖЕ ОУ НАСЪ ВЪСА БЛАГАІА ОСТАВИВЪ НАМЪ, И ПО ВОЛИ ГОСПОДА НАШЕГО
ИНСОУ ХРИСТА ВЪСА РАСПИСАВЪ (ЖССД1 79).

[...] И ВЪСЕЛЮБНОЮ ОУТРОБОУ МИЛОСТИ СВОЈЕ ЗАТВОРИ ОУ НАСЪ ГОСПОДИНЪ
НАШЪ СВЕТИИ, ДА ИЛИ НЕ СОУШТОУ ЈЕМОУ ЗДЕ СЪ НАМИ, ДА ИЛИ ОТИДЕ
ПАКЪ СЪ ТОБОУ (ЖССД1 90).

⁵¹ Због уштеде простора шири контекст најчешће није навођен где то није било
неопходно.

Не мора увек бити речи о управном говору већ и о приповедању у првом лицу, где прилогом **здѣ** може да се реферише и о месту на коме се аутор налази:⁵²

ц(а)рство своѣго ѡт(ѣ)чѣстви ѡставивь, и вса гаже на земли. и д(оу)шоу порабоцаюшаго мира, избѣгъ. въ сию прїде поустиню, м(ѣ)с(ѣ)ца, ноям(ѣ)вра. въ, ѿ. д(ѣ)нь. въ лѣт(о). 57, и 5. и всхотѣ онъ бл(а)жены, тако и тамѡ ѡправда своѣ ц(а)р(ѣ)ство. тако и **здѣ** въжделѣвь за вы ѡбрѣсти вы мѣсто сп(а)сенїа (ХТ 26).

тако да не боудеть **здѣ** игоумень поставлень по нѣкоему наговоренїю. или по мѣздовѣзданїю а не боуде дос(то)инь. и пакы да не иметет' се поставлени **здѣ** (СТ 142).

Међутим, код оваквих примера не може се са сигурношћу тврдити да ли је реч о значењу централности или псеудоцентралности, о чему ће бити речи даље.

У највећем броју ексцерпираних примера прилог **здѣ** се комбинује са индирективним глаголима, међу којима је најчешћи глагол **бити** јер се његовим примарним значењем обележава статички аспект просторног односа (в. Пипер 1988: 21).

У текстовима писаним народним језиком, какве су повеле, прилог **овѣдѣ** са обележјима централности и локативности, дакле као медијални локализатор, забележен је од краја XIV века (Павловић 2004: 218).

Употреба прилога **овѣдѣ**, са коренском морфемом **ов-**, много је чешћа у делима писаним народним језиком. Врло ретко се у тексту писаном српскословенским језиком може јавити и прилог **овѣдѣ**, поред прилога **здѣ**, и то су углавном усамљени примери који су утицај народног језика писара/преписивача. Први забележени примери у текстовима на српскословенском или мешовитом језику потичу из XV века:

⁵² Примери су преузети из Хиландарског и Студеничког типика, а познато је да је Свети Сава Хиландарски типик највероватније писао на Светој Гори у испосници у Кареји, а Студенички типик у манастиру Студеница.

КѢДА СЕ ПРІИТА ДВА АКО РЕЧЕ ЕДИНЪ ОТ НИХЪ ИМАМЪ ПРИСТАВА ОВДЕЗИ
НА ДВОРЪ ЦАРЕВОУ. ИЛИ НА СОУДИНОУ ДА ГА ДАА (ДЗ 51, 88)
АЩЕ БО БѢГАТИ НАЧНЕТЕ. ВСИ Д(Ь)НЫІСІ ОВДѢ ЗМРѢТИ ИМАТЕ (СА 294, 2–4).

Први пример је из текста који је ближи народном језику, док други припада нижем стилу српскословенског језика, а појава понародњавања српскословенског језика била је управо одлика нижег стила, који се везује за дела профане тематике (в. Грковић-Мејџор 2007: 417–442).

Употреба заменичких прилога са заменицом **съ** у корену у текстовима из каснијег периода писаним народним језиком утицај је црквене литературе. У текстовима писаним мешовитим типом језика могу се, дакле, јавити прилози са коренском морфемом **с-** поред прилога са коренском морфемом **ов-**. Тако у ХМК,⁵³ поред готово доследне употребе заменичког прилога **здѣ** у насловима и поднасловима, наилазимо и на употребу заменичког прилога **овѣдѣ** у истој функцији. На истој страни налазимо употребу оба облика:

ЗДЕ ПОЧНЕТЪ ОУ(Ъ) ВОДЕ КОИМЪ(Ъ) ЗАКОНОМЪ(Ъ) ХОЩЕТ СЕ ВЪЗЕТИ (ХМК 218); ОВДѢ ПОЧНѢ, ПО КОЛИКО ЗАКОНА ПРѢМѢНѢТ СЕ (ХМК 218).
ОВДѢ ПОЧНЕТЪ(Ъ) ОУ(Ъ) ЖЛЪТѢ(Ъ) ВОДѢ (ХМК 227); ЗДЕ ПОЧНЕТЪ ОУ(Ъ) ЖЛЪТАГО ЕДА, КАКО ПРѢМѢНѢТ СЕ ВОДА (ХМК 227).

Међутим, у деловима текста насталим у XVI веку готово доследно је и на овим местима употребљен облик **овѣдѣ**, што може говорити у прилог завршетку процеса замене прилога **здѣ** прилогом **овѣдѣ**.

Ретки примери употребе прилога који је карактеристика народног језика, формално посматрано, евентуално се могу јавити у делима која нису црквеног карактера, док у црквеним књигама овакве примере нисмо забележили у корпусу. У текстовима који су писани мешовитим језиком употреба народног облика је много чешћа, што је и очекивано.

Семе локативност и централност могао је у народном језику имати и прилог **овамо** (в. Павловић 2004: 221). Са овим значењем није забележен у

⁵³ О језику ХМК в.: Јовић 2011.

српскословенском језику. У два примера са обликом **сѣмо**, чије је примарно значење адлативност, може се претпоставити значење локативности.

Дакле, у примерима који следе могло би се претпоставити значење локативности с обзиром на значење управног глагола, али ово значење није било уобичајено:

и оудаю ти оуброуџьць, што ми соу сѣмо даровали, а га га тебе дароую, на благословеніе да ти буде доушевно и тѣлесно (ПСИС 226).
рождѣствоу его бывшоу въ зетѣ на рыбници. и тамо пріемшоу с(ве)тосе кр(ь)щеніе. изнесеноу младѣнцѣ томоу соуџь сѣмо. пріемь еп(и)с(ко)пѣ с(ве)тых(ь) ап(о)с(то)ль цр(ь)к(ь)ве (СТ 188).

Други пример потиче из преписа *Студеничког типика* из XVII века. Таква употреба прилога **сѣмо** неуобичајена је за савремени српски језик кад је прилог **овамо** у питању, али СЈС бележи поменуто значење и у старословенском језику, па се поставља питање да ли такве примере сматрати чувањем старине или утицајем говора писара/преписивача.

У народном језику, с друге стране, прва потврда потиче с почетка XIV века, а реч је о повељи коју издаје краљица Јелена:

и овамо љ насъ изкахъ, и не шерѣтохъ га крива ни делж(н)а (МС 66 LXIV).

и молимо ви многосрѣдно пошлите ни шѣговоръ по вашемъ чловѣкѣ да ми овамо направимо и приѣготовимо бродове (П 50).

а јеръ за шѣправление нашѣхъ посалъ къ вашои милости за великѣ зимѣ и зла врѣмена кога се сѣ била овамо љ сие стране показала (П 74).

господине војевода великости господѣства ви дајемо ѣчинити зло и велика недворщина цю се овамо ѣчини (П 164) итд.

У РЈАЗУ налазимо велики број потврда из народног језика, а реч је о језику писаца који нису припадали ареалу *Slavia orthodoxa*, па је развој књижевног језика ишао у правцу народног језика, без великог утицаја црквеног.

Управо овакви примери у којима се прилози чија се примарна семантика везује за директивност употребљавају уз индирективне глаголе да означе локативност, а не кретање у простору, доказ је слабљења опозиције локативност–директивност, тј. локативност–адлативност, о чему сведочи Павловић (2004: 221) анализирајући просторне заменичке прилоге у пословноправном језику, где има много више оваквих примера. У српскословенском језику, с друге стране, није забележен велики број примера, што говори у прилог закључку да слабљење поменуте опозиције није било одлика српскословенског језика, док су пронађени примери могли бити нанос из народног језика.⁵⁴ При одређивању старине и узрока појаве оваквих примера треба имати у виду чињеницу да је таквих примера било и у старословенском језику. У СЈС се уз одредницу **овамо** наводи и значење локативности са, додуше, само једном потврдом.

Употреба прилога **здѣ** као текстуалног локализатора није забележена у библијском тексту. Међутим, у осталим текстовима, било да су црквеног карактера или не, јавља се прилог **здѣ** чији је просторни денотат дати текст. Може се рећи да је оваква употреба прилога **здѣ** као текстуалног локализатора уобичајена у текстовима који нису литургијског, библијског карактера, а разлог за то може лежати у чињеници да је другачији однос према тексту уколико је он ауторски:

комоу б(ог)ъ дароуе си стољ по мнѣ и сиѣ вл(а)д(ы)чѣство. да не име
ѡбидѣти с(ве)тыѣ б(огороди)це. оу сиѣхъ всѣхъ правдехъ писаныхъ здѣ
(ХП 12).

⁵⁴ Анализирајући текст Карејског типика (који је претходио Хиландарском типичу, а потом био исписан на зиду улаза у испосницу, с леве стране) и издвајајући и црте народног језика које су ушле у овај текст, А. Младеновић (1995: 101) закључује следеће: „ова два језика, српски народни и српски црквено-књижевни, од најстаријих времена наше писмености нису била супротстављена један другом до међусобне искључивости. [...] Овај однос између српскословенског, с једне, и српског народног језика, с друге стране, неће се прекидати ни у временима која ће уследити после настанка Карејског типика. Народне црте срастаће се, наравно, и у текстовима писаним српскословенским језиком, мада много мање у чисто богослужбеним, обредним, а више у онима који по својој садржини нису такви; слично ће се огледати и у текстовима писаним у првом реду српским народним језиком (повеље, писма, пословни документи) где ће се само поједини изрази доносити у духу српскословенског језика. а све је то почињало и почело давно, свакако још од времена када су Срби постајали и постали писмени примајући словенско богослужење на старословенском језику па се настављало и развијало у каснијим епохама”. Ипак, треба имати у виду чињеницу да се у првој половини XIII века српскословенски језик стабилизује и „пречишћава од наноса који су га сувише удаљавали од ћирилометодских извора” (Ивић 1998: 38).

О СВОБОДѢ ЖЕ МѢСТА ТОГО. ЗАКЛИНАЮ Г(ОСПО)ДЕМЪ НАШИМЪ И(ОУ)СОМЪ)
Х(РИСТО)МЪ. И ПРѢС(ВЕ)ТОЮ ЕГО МАТ(Е)РИЮ. ТАКОЖЕ ПИСАХОМЪ ЗДѢ ДА НЕ
БУДЕТЬ ПОТВОРЕНО. (КТ 10).

[...] **ѡ**ко ва църквах тако и **ѡ**собно васем православним христи**ѡ**ном, по
васе дни чатению предаваемо бивает, и доволно васем знаемо бивши, zde
списати се не потребно бити (ХС1 68, 59).

[...] **ѡ**бставно зрима бивают правила та**ѡ** ва Сократе Схоластичаско, иже
достоина с**ѡ**т ва паметноумному самотрению их имети, **ѡ**ко убо zde сиче
написуема бивают (ХС1 110, 124).

Прооча же правила множайше биваема паче нежели, к. (20) и действия
биваема ва Сремскому сабору безбожна и пагубна бивши вамештебанием,
zde таште суетному списанию предати не произволихом (ХС1 111, 127).

Прилог **здѣ** коме је просторни денотат текст, дакле у функцији
интратекстуалног локализатора (Павловић 2004), може указивати и на одређено
место у самом тексту:

здѣ почнет(ѣ) бесѣда ѡт(ѣ) познаниа болѣсти, по пипаню жилѣѣ (ХМК
199).

нѣ zde ти хоцемо казати како ю хоцеши познати междѣ дрѣѣми срѣ
сѣ дрѣгѣ ѡгнице еже приликѡт(ѣ) кѣ сѣи (ХМК 255).

Као текстуални локализатор прилог **здѣ** је уобичајен у пословноправном
језику уз глагол **писати** и његове деривате (в. Павловић 2004: 218), што је случај и
у горе наведеним примерима. Употреба овог прилога као текстуалног
локализатора уобичајенија је у XIII веку у пословноправном језику, док је у XIV и
XVI веку чешћа у клетвама и молитвама, где ће и остати у употреби и касније, док
ће се прилог **овѣдѣ** употребљавати без функционалних ограничења од краја XIV
века⁵⁵ (Павловић 2004: 218). Према томе, престанак употребе књижевног **здѣ** у
пословноправном језику ишао је у правцу његовог потискивања у устаљене форме

⁵⁵ Ова промена, како је већ напоменуто, везана је за промену заменице **сѣ** заменицом **овѣ**
(в. Ivić 1988: 28).

какве су клетва и молитва. И када се јавља у текстовима писаним на народном језику у каснијем периоду,⁵⁶ у питању је утицај црквеног језика.⁵⁷

Поред глагола **писаџи**, у корпусу смо наишли и на примере у којима се прилог **здѣ** употребљава и уз неке друге глаголе, али је на основу контекста јасно о каквом је значењу реч:

Ω сѣи же новатиани зде и сѣиѣ предати имехом, ѣко убо ва историчаства списаваема биваюѣ (ХС1 132, 159).

[...] зде привазносити имехом ω саразителному борению (ХС1 142, 175).

На убо вазлюблени читателю, саматраи зде, колико време ѿстоит ѱ
Ликиниа даже до Тихомила (ХС1 207, 42).

Зде же родословие влекуштои лози Първовенчанаго Стефана краља
Втораго Неманѣ изследствовати имеемъ (ХС1 234, 79) и др.

Када се прилог **здѣ** употреби у наративној функцији, стиче се утисак присности са приповедачем и приповедањем, што је случај и данас за прилог *овде* (в. Пипер 1988: 24):

тѣжде сѣи вѣзде вѣсѣ, и здѣ вѣ светѣмѣ ѿѣци нашемѣ вѣведенѣ бысть
вѣ каменѣноуѣ пештерѣу (ЖССД1 28).

онамо вѣ Египѣтѣ Иосифѣ изышьдѣ ис тамнице царѣствова до живота
своѣго; и сѣде Петрѣ вѣ Иеросалимѣ за господа своѣго носивѣ оуже
желѣзноѣ областѣ приѣтъ небесѣноуѣ ѣ земљѣноуѣ везати и
раздрѣшати винѣ чловѣчьскѣихѣ сѣгрѣшениѣ; и овѣде светѣи вѣ светѣхѣ
ѿѣць нашѣ не тѣкѣмо свѣодоу тѣмѣничѣноуѣ полоуѣчи (ЖССД1 30).

Свети Сава, на пример, прилог **здѣ** употребљава често у наративној функцији (мада се код неких примера може претпоставити и примарно значење):

⁵⁶ Примера има чак и у текстовима из XIX века писаним на дијалекту. У *Тѣфтеру Нишавске мѣтрополије* употребљава се **здѣ** као текстуални локализатор под утицајем црквеног језика (вероватно рускословенског) (ТНМ 1976).

⁵⁷ У нашим старим споменицама се и заменица која се налази у основи овог прилога употребљавала под утицајем црквеног језика (Белић 2006: 233).

ц(а)рство своеѣго ѡт(ь)чѣстви ѡставивь, и вса гаже на земли. и д(оу)шоу порабоцающаго мира, избѣгъ. въ сию прїде поустиню, м(ѣ)с(ѣ)ца, нояем(ь)вра. въ, ѿ. д(ь)нь. въ лѣт(о). ѿѿ, и ѿ. и въсхотѣ онь бл(а)жены, гако и тамѡ ѡправда своеѣ ц(а)р(ь)ство. тако и здѣ въжделѣвь за вы ѡбрѣсти вы мѣсто сп(а)сенїа (ХТ 26).

что бо моу естъ пол'за здѣ прѣбывающоу (ХТ 46).

ловецѣ емоу здѣ. и изволи се емѡ въ поустѣмь семь здѣ мѣсте оустворити монастырь сы (ЖСС2 148).

боудеть здѣ игоумень поставлень по нѣкоему наговоренїю. или по мьздовъзданїю а не боуде дос(то)инь. и пакы да не иметет' се поставлени здѣ (СТ 142).

Употреба прилога **здѣ** у наративној функцији чешћа је у типцима јер аутор жели да се приближи монасима, којима се директно обраћа пишући типик, док је у житију употреба прилога **тоу** у овој функцији чешћа, с обзиром на веће наративне делове и тематику (в. стр. 91).

Забележени су примери контрастне употребе овог прилога у односу на прилог **ондѣ**, а њихова се супротност заснива на опозицији по дисталности:

тогда аште р'ѣть кьто вамь. се здѣ х'ѣь или ондѣ не имѣте вѣры (МЈ 99, Мт 24.23).

ни рекють се здѣ или ондѣ. се бо црѣтие бѣи вънѣтрыюдоу въ вась естъ. (МЈ 173, Лк 17.21).

тыгда аште кто р'ѣть вамь се здѣ х'ѣь. или ондѣ не имѣте вѣры (МЈ 210, Мт 24.23).

Прилог **здѣ** забележен је у контрастној употреби и са прилогом **тамо** на основу опозиције по просторној дисталности:

здѣ оубо десетинь члвцы оумирающе въсприемлють. тамо же послюшьствоуемь гако живь естъ (МА 337–338, 8).

и прѣбыс(ть) тоу мало врѣме. въсхоте онь бл(а)женныи. гако и здѣ оправда своеѣ ц(а)р(ь)ство. тако и тамо въжделѣ обрѣсти мѣсто сп(а)сенїа. въсѣмь прихѡдещимь ѡт[ь] въс[оу]доу (ЖСС2 170).

они тамо въ Ханаанѣ, а си такожде zde въ сръбскои земли съвѣтъ зьльи съвѣштавьше на правьдивааго отьца нашего (ЖССД1 32).

У контрастној употреби са прилогом **тамо** такође са значењем дисталности забележен је прилог **здѣ** и у примерима који следе, а у њима се опозиција прилога заснива на значењу 'овај и онај свет, овоземаљски живот и живот после смрти':

смѣримъ себе здѣ, да тамо възнесемъ се. плачимъ се здѣ, да тамо оутѣшимъ се. алчимъ и жеждимъ здѣ, да тамо насытимъ се. оумилимъ се здѣ, да м(и)л(о)стива б(о)г(а) тамо шбрецемъ (ХТ 18).

да ие(ть) проклетъ ѿ господа нашего Іѣоус Христа и прѣсветые чьстые богородице и ѿ светых ѿць никеиских и прѣподобных ѿць Симеопа и Сави, и ѿ насъ грѣшных да нѣс(ть) благословень. аминь. ни zde ни тамо. (ССЗН 41).

что въздамъ господеви за всѣхъ, гаже въздасть ми, вса прошения моя испьнае ми zde, и тамо боудоуштага блага обѣштавь ми (ЖССД1 55).

и не отлучаи се мене, отьче светый, до нелиже ие(ть) смь, zde и тамо въ бесконьчныи вѣкы, аминь (ЖССД1 91).

Исто значење остварено је и у контрастној употреби са прилогом **онамо**:

зде ѡбо покрываи ме и съблюдаи. ѿганѣюци различныхъ недоугъ д(о)ушевныхъ же и тѣлесныхъ стр(а)стен. онамо же с(ы)на твоего Х(рист)а м(и)л(о)стива ми творещи (ЗК 38).

У значењу 'овај свет' прилог **здѣ** могао је да се употребљава и самостално, а овакво значење се идентификује на основу ширег контекста:

мюжие невитыци встанѣтъ на сѣдѣ. съ родомъ симь. и осюдетъ и ѣкоже покаѣше се. въ проповѣдь иониню. се боле юнны здѣ (МЈ 77, Мт 12.41).

цѣрица южьска вьстанеть на сѣдѣ. съ родомъ симъ и осюдетъ и. ꙗко
приде ѿ краѣ земли. слышати прѣмюдрости соломѣне. и се боле
соломюна сѣдѣ (МЈ 77, Мт 12.41).

призрѣ на сѣмѣрение твоѣ и выше всѣхъ земельныхъ възнесе име твоѣ
не тъкмо зде на земли прѣдѣ чловѣкы нь ни на небесехъ (ЖССД1 45).

и не прѣзрѣвши молитвъ моихъ выноу, и вса прошения моя испльняе,
и зде послоушаи мене гредомъ, да и си разоумеють (ЖССД2 176).

Заменички прилог **здѣ** може, дакле, да се односи на земљу као универзални простор где се проводи овоземаљски живот. Обично је потребан шири контекст како би се овакво значење прилога **здѣ** идентификовало или се употребљава у комбинацији са одређеном речи (по значењу опозитивним заменичким прилогом, о чему је већ било речи), синтагмом која такво значење сигнализира (**здѣ** и на **страшном соудици**) и уз детерминатор на **земли**, а најчешће је у приповедању. Овако употребљеним прилогом се „фокусира референцијална тачка у контексту универзума уз релативизацију спацијално-темпоралних дистинкција” (Павловић 2004: 218).

Наведену тврдњу С. Павловића поткрепљује употреба прилога **здѣ** уз временску одредбу:

И ш(тѣ)цѣ мои своѣго бл(аго)с(ловен)нига не швалипи ме, и мои трѣдѣ
вьсь испльни, а ш(тѣ)ца моего б(ог)ъ да не шблиши своѣ м(и)л(о)сти
сде и въ бесконечныѣ вѣкы, амин, амин, амин. (ССЗН 11, 22).

и не далече будете царства небеснааго зде и въ бесконачныѣ вѣкы,
аминь (ЖССД1 36).

Кто ли дръзне ѿнети га ѿ хиландар’скыѣ прѣчистѣ, да моу е
соупьрница прѣчистаа богомати и **здѣ** и на **страшном соудици** (ССЗН
141).

Дакле, значење у наведеним примерима може се парафразирати и као ’сада овде и када дође време Страшног суда’ (уп. по истинѣ **нельжна оуста божиа обѣштаниа свога скоро подае любештиимъ ѣго и прошения вьсѣмъ подавае вѣрою просештиимъ не тъкмо въ оноу вѣцѣ, нь и въ сиѣмъ**). У прва два примера могло би се претпоставити да је у питању временски прилог, мада, како

ће се касније видети, у српскословенском језику се најчешће употребљава прилог **ЊИМА**.

9.1.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У основи славеносрпског језика је шумадијско-војвођански дијалекат, тако да се и у употреби заменичких прилога очекује стање у народном језику, тј. у дијалекту који је у основи, али такође и у говорима самих писаца, дакле и оних који не потичу са поднебља на коме се говорило шумадијско-војвођанским дијалектом. С друге стране, утицаја је могло да буде и из књижевних језика под чијим утицајем се формирао славеносрпски језик.

У славеносрпском језику са значењем локативности и централности употребљавају се прилози *овде* и *ту*.

У текстовима писаним славеносрпским језиком много ређе се прилог *овде* употребљава са правим значењем централности, а разлог за то лежи у томе што је за његово право значење потребан најчешће управни говор:

Изъ овога се може разсудити, како онай мость движесе, кой се зове летящій, каковый се находи овде кодъ Пеште, кодъ Пожуна, Острогона и Коморана (Ф1 47).

Зачто ниси овде, да будешъ свидѣтельница щастія моего, я самъ Лицїана на искушенїе положила (АН 137) и др.⁵⁸

У славеносрпским текстовима забележили смо са значењем централности и прилог *ту*, у само једном примеру, како се овај прилог врло често и данас употребљава (в. Пипер 1988: 22; Ашић 2016):

Уведега у едну малу собицу, гдѣ прозора не бјаше, но свѣтъ чрезъ едну малену рупицу ухождаше. [...] Тако да духъ твой (говорить старецъ юноши) свѣтлостію истины просвѣщенъ, и вящаго свѣта достойнъ будетъ. Ту пребуди и о себи разсуждавай (К 28).

⁵⁸ Пример је преузет из епистоларне форме унутар романа.

Такође су забележени примери са анафорском употребом заменичког прилога са значењем централности и локативности чији је денотат дати текст, и то и у облику *овде* и усамљено *здѣ*:

Мы овдѣ довольно упоменули, что мы трудитесе будемо токмо у собиранью готовыхъ сочиненіяхъ (ССМП 76).

Безсумнѣнно, никто ніе долженъ *всякому* отвѣтствовать, ибо находисе часто людій, кои само изъ долгаго време не писма пишу и отвѣте ожидаваю. Но ово ніе овде случай (Ф1 ПЗ).

Народи и данасъ Книгу ову съ великимъ услажденіемъ читають [...] Овде хоѣшъ наћи све сами порядокъ чудесъ провидѣнія Небесногъ (РК I).

Путешествуя съ нимъ у лѣта сего у Сегединъ, Темишваръ и Пешту о различныхъ вещехъ такожде и о сей въ книжицѣ овой содержащихся разговорахъ, ихже я по желанію его ему написати обѣщахъ, еже здѣ исполняю. Сказати ихъ все здѣ во кратцѣ, былобы услажденіе оно отяти, кое изъ чтенія книгъ имѣется (К VII–VIII).

Употреба прилога *здѣ* је ретка у славеносрпском језику. Пример који смо овде навели преузет је из предговора, а познато је да је језик у предговорима и насловима имао више елемената рускословенског (руског) језика у односу на текст саме књиге (в. Стијовић 1994), па се употреба овог прилога заправо објашњава утицајем црквеног језика.

Следећи примери сведоче о употреби прилога *здѣ* у рускословенском језику: *Здѣ* неразумѣется, кто бѣлый, или черныи естъ (ПНЛЈ 3); [...] *сегѡ ради здѣ нареди той поставити потребно* (РСГ 100); *Отецъ ми бысть здѣ* (РСГ 166). Прилог *здѣсь*, који је био у употреби у руском књижевном језику (*Здѣсь* имѣли стрѣльцы случай вспомнѣнутися того времени (ЖПВ 231) и др.) и који се и данас употребљава у савременом руском језику није забележен у корпусу из славеносрпског језика јер није био познат српскословенском језику.

И у славеносрпском језику забележени су примери у којима значење прилога *овде* може да се парафразира са 'овоземаљски живот', што је наслеђено из црквеног језика, где је оваква употреба уобичајена, о чему је већ било речи:

Чтосмо овде желили и уповали, тамоъемо видѣти – *все Божіе твореніе у блаженству, у вѣчному блаженству* (К 44).

Анализирајући примере из славеносрпског језика свакако треба имати у виду да однос народних, рускословенских и руских елемената (и српкословенских) зависи од неколико ствари: од намене и тематике дела, од функционалног стила коме дело припада, од дела текста (у насловима и предговорима језик је по особинама ближи рускословенском (руском) језику), због чега врло често код истог писца имамо разлике у употреби језика.

Примера у којима се прилог *овде* употребљава са псеудоцентралним значењем има и у текстовима писаним славеносрпским језиком, и то много више, а овде ћемо навести неколико примера као илустрацију:

Благоухающїи балсамскїи мириси воздухъ овде наполняваху, древа поредъ пута насажден утруженому путнику прикладителне сѣнке подаваху (АН 3).

Алкїдъ э овде видїо богатогъ наслѣдника и велике источнике раскошнѣйшихъ радостей (АН 14).

На все стране э онъ онакова мѣста видяю, коихъ воспоминанїе нѣму есть драгоцѣнно было и у сердце нѣгово печаль усыпало. Овде э было мѣсто, гди се онъ као дете игра, онде э была сѣница, у коей э онъ завѣтъ небесне любви съ Хелїдомъ и Софїомъ повтаравао (АН 19).

[...] и све натрагъ до берда, съ лѣве стране друма къ Болеславу, уступе. Овде се стане, и противъ, и противъ нѣи пойду (НС16 63) и др.

Таквом употребом прилога чије је значење централност ствара се утисак „да је приповедач учесник ситуације о којој говори” (Пипер 1988: 24). Онда када жели да буде приснији са читаоцем, аутор употребљава прилог *овде*, док у осталим случајевима као текстуални локализатор употребљава прилог *ту*:

На прошенїе Хелїдона обаче обещаюсе съ нимъ и сестромъ нѣговомъ Софїомъ у царствующий градъ ити и ту зиму провести (АН 110).

Юность э невинна на селску ливаду отходила и ту у различнымъ играма упражняваала се (АН 122).

Француска е показала, да сила човечія беспримѣрна и велика предпрјатія може окончати [...] ту е было гнѣздо ужасни опуштенія и крѣви ратова: ту е наипосле скован план грозне войне (ИЕП 3) и др.

Заменички прилог *овде* не мора да има право просторно значење, већ се може парафразирати 'у овом случају, у овом примеру' и сл. и углавном се везује за научни стил:

Округлостъ А Б В Г представя землю или другій каковъ шаръ. Д есть средоточіе. Линіе а А б Б в В г Г, есу перпендікуладне, т е: *поотвѣсне*. Всякій овде види, да все ове линіе чрезъ средоточіе пролазе (Ф1 56).

Една кугла шупля, у коейсе до полакъ вода замерзнута находи, можесе тако чрезъ свою половину разсѣтъи, да вода у одной полы остане, а друга половина праздна буде. Овде э кугла разсѣчена чрезъ средоточіе величине (Ф1 68–69).

Гдѣ э то право Сербско сердце, кое овде не бы чувствомъ сладости упоено бисерь радости из очію испустило? (РК Посв. 2 4).

Нашъ Небесни Учитель ща насъ друго учи говорећи, *Око, рука, или нога, ако те саблажнява, одъ режи э и баци*; овде свакъ може видити да речъ нїе ни за руку ни за ногу, него за неке обичае коимасмо обикли (СЗР 70).

Стои дакле истинно $о + Д = Д + с$. [...] дакле ако овде Д, съ обе стране равности изгладимо [...] остати ће $о = с$ (КМЗ 25).

Према томе, развојем функционалних стилова створени су услови да дође до проширења значења заменичког прилога као текстуалног локализатора с обзиром на различите потребе у описивању одређених садржаја.

Прилог *овде* забележен је са временским значењем у корпусу из славеносрпског језика. Његово би значење у наведеним примерима могло да се парафразира као 'у овом тренутку, у овом моменту' и сл.:

Ахъ! то нїе ни было никаково чудо, дасамъ я зло учинію, ербо нисамъ никадъ ништа добро учинію. И овде нїе помогло мени ништа друго, нежели любимо терпѣніе, и прилѣжно дѣланіе (РК 70).

Овде Арістідъ хотяше тайно сердца своего желаніе открыти, да бы онъ еще нѣко врѣме у мѣсту овомъ пребыти желіо (АН 47).

Очи нѣне доказалесу Арістїду, да тайну нѣгову и она ветъ пронинула естъ.

Овде се усугубила печаль нѣгова (АН 167).

Примери транспозиције просторног у временско значење, како је показано, нису били страни ни српскословенском језику, што само потврђује чињеницу да просторна значења, која су конкретна и чулно доступна човековом искуству, служе као полазна тачка у осмишљавању чулно недоступних значења.⁵⁹ О томе сведочи и Рјечник ЈАЗУ, у коме је такође регистровано временско значење прилога *овде*.

9.1.1.1.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Све наведено показује да су у српскословенским текстовима само заменички прилог **здѣ** одликовале семе централност и локативност, што значи да се локативност у сфери говорника није могла другачије исказивати. Данас је стање другачије – уз заменички прилог *овде* употребљава се и прилог *ту*, док се употреба прилога *овуда* и *овамо* са истим значењем сматра неуобичајеном⁶⁰ (Пипер 1988: 21). Било би занимљиво у новијој историји развоја српског (књижевног) језика пратити развој централности прилога *ту* и видети када он почиње да се експанзивније употребљава са различитим значењима о којима Ашић (2016) говори у свом раду. Примере употребе заменичког прилога **тоу** са значењем централности нисмо забележили у српскословенском језику, док се у текстовима писаним славеносрпским језиком јавља један пример у коме се може рачунати на значење централности.

Простор о коме се реферише прилогом **здѣ** може бити различитих димензија, дакле од оног који обухвата непосредну близину говорника, а често и шири простор на коме се говорник налази, тј. државу, град и др. Веома је занимљива употреба овог прилога када се односи на универзални простор где се

⁵⁹ Транспонована значења, уопштено гледано, заснивају се на метафоризацији основних значења, а веома је детаљно објашњена када је у питању развој српског падежног система (Павловић 2013).

⁶⁰ Примери којима поткрепљује ово значење прилога *овуда* и *овамо* ретки су и јављају се код старијих писаца (в. Пипер 1988: 21).

проводи овоземаљски живот, када се обично јавља у контрастној употреби с прилозима **онџдѣ** и **тамо**, а ретко с прилогом **онамо**.

Овим прилогом често се упућује и на сам текст или неки његов део, који тада представљају објекат локализације. Ово, међутим, није својствено библијским текстовима, док је у осталим текстовима, било црквене или световне садржине, забележено више примера употребе овог прилога као текстуалног локализатора.

Прилог **овџдѣ** среће се, ретко, у текстовима писаним српскословенским језиком под утицајем народног језика. Разлог због којег овај облик заменичкоприлошког локализатора са значењем централности није заживео у употреби у српскословенском језику лежи у чињеници да у српскословенском језику није дошло до смене заменице **сѣ** заменицом **овѣ**, која ће у овом језику задржати значење наслеђено из старословенског језика, о чему ће надаље бити више речи. Дакле, разлог за то видимо у употреби заменице **овѣ** са значењем које се може сматрати одликом књижевног језика, а које је наслеђено из старословенског језика (в. стр. 80).

Иако се у рускословенском и руском књижевном језику употребљавају облици **здѣ** и **здѣсь**, са значењем локативности и централности у славеносрпском језику се скоро доследно употребљава прилог *овде*. Прилог *ту* забележен је само у једном примеру са значењем централности, али се то значење, како је већ наведено, може довести у питање. Црквенословенски облик *здѣ* забележен је само једанпут, а пример потиче из предговора, у коме је језик по правилу конзервативнији и по особинама ближи рускословенском (руском) језику.

Нису забележени примери употребе примарно директивних глагола са значењем локативности у корпусу из славеносрпског језика (*овамо*, *овуда*), али не можемо тврдити да се не би јавили у проширеном корпусу под утицајем народног говора.⁶¹

Појава примарно просторног прилога са временским значењем показује да долази до транспозиција у значењу прилога, за шта потврда има већ у текстовима писаним српскословенским језиком.

⁶¹ Ипак, у банатским говорима нема потврда за другачију употребу ових прилога од примарне. Једино се за прилог *овамо* наводи да може да се јави посебно значење „на овој страни (од ...)” (Ивић и др. 1997: 274).

У писаном тексту веома се често јавља употреба прилога *овде* у псеудоцентралном значењу као средство да се аутор што више приближи читаоцу, коме је у крајњој линији дело намењено, а такође и употреба као текстуалног локализатора, при чему се прилогом упућује на текст или на делове текста. Оваква употреба прилога чије је примарно значење централности карактеристика је свих књижевних језика које смо анализирали.

Прилог *овде* не мора да има право просторно значење, при чему се може парафразирати 'у овом примеру, у овом случају', а оваква се употреба у славеносрпском језику углавном везује за научни стил.

Текстуално-деиктичка функција заменичког прилога **здѣ**, али и осталих прилога који у својој основи имају заменицу **съ**, проистиче из анафорске природе ове заменице, која је наслеђена из индоевропског језика, о чему сведочи СЈС.

9.1.1.2. Адлативност

9.1.1.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Семе адлативност и централност у српскословенском језику одликују семантичку структуру прилога **сѣмо**,⁶² који се као прилог који означава правац кретања комбинује са директивним глаголима. У скоро свим примерима који су забележени адлативно значење носи и глаголска лексема коју заменички прилог одређује. То значење се код глагола углавном остварује префиксом *при-* (нпр. *пришьль еси, приведѣте, принеси, прихѣждю, приди* и сл.). Као и прилог **здѣ**, са примарним значењем се увек употребљава у оквиру управног говора или код приповедања у првом лицу:

по том же гѣа фомѣ принеси прѣсть твои сѣмо. и виждь роуцѣ мои. и принеси рюкоу твою сѣмо. и вьложи вь ребра моѣ. и не боуди невѣрьнь нѣвѣрьнь. (МЈ 28, Јо 20.27).

гѣа к немю жена ѣи. даждь ми сию водоу. да ни жеждю ни прихѣждю сѣмо почръпати (МЈ 32, Јо 4.15).

гѣа еи ѣъ иди и пригласи мюжа своего. и приди сѣмо. (МЈ 32, Јо 4.16).

⁶² Овај прилог био је у употреби и у рускословенском језику: **Сѣмо принадлежитъ ство, ственъ, и т. д.** (РСГ 9).

и обрѣтъше и об онъ поль морѣ. и рѣше дмю равви когда приде сѣмо.
(МЈ 32, Јо 6.25).

и се възъписа глѣша. что дсть нама и тебѣ їе сїе бїеи. пришль еси
сѣмо прѣжде врѣмене мючить нѣс (МЈ 87, Мт 8.28).

и глѣ емю дрѣже како вынде сѣмо не имы одѣниѣ брачнаго (МЈ 125,
Мт 22.12).

Ѡвѣщавъ же їсѣ рѣе дмѣ. о роде невѣрны развращены. до колѣ бюдѣ въ
вась и тръплю вы. приведѣте сїнь твои сѣмо. (МЈ 170, Лк 9.41).

и пришде рабъ повѣдѣ гїоу своемю. изиди едро на распютиѣ и стьгны
града. и ништед и бѣдныи и хромые и слѣпыи въведи сѣмо (МЈ 184,
Лк 14.21).

г(лаго)ла ѱи ис(оу)сѣ · иди и пригласи моужа своего · и приди сѣмо
(СОЈ 29, Јо IV.16).

и ѱзъкоу ѱмоуже поработають сѣждѣ азѣ. потомъ же изидѣтъ сѣмо съ
имѣниемъ многомъ. (БП 349, Пост 15 76а.14).

възми ч(ь)ст(ь)ныи моци г[оспо]д[и]на ны сїмешна. и принеси ны е
сѣмо. ѱко да испльнено бл(аго)с(ло)венїе его гавит се на нас(ь) (ЖСС2
186).

И рече игоумень: приведи само (Н 456).

по чьто не быти гробомъ нашимъ въ земли нашей, нь изведе ны сѣмо?
(ЖКАС 134) и др.

Поред префикса **при-**, који је, како се може видети на основу примера, најчешћи као индикатор адлативне семантике, могу се јавити и префикси **въ-** и аблативни префикс **из-**. Код глагола са префиксима адлативне семантике долази до редуплицирања сигнализатора адлативности (Павловић 2006б: 89), с обзиром на то да је и прилог носилац исте семантике, што постоји и у падежном систему (в. Павловић 2006б: 89). Адлативна семантика исказа са заменичким прилогом **сѣмо** се на тај начин, дакле употребом различитих префикса, сужава: на пример, код префикса **въ-** у питању је адлативна интралокализација, тј. тачка завршетка глаголске радње везана је за унутрашњост локализатора.

У текстовима писаним мешовитим типом језика јавља се и народни облик овамо:⁶³ ерѣ димовѣ ходѣ и овамо (ХМК 275).

У српскословенском језику забележени су и примери употребе прилога чију семантичку структуру примарно чини обележје локативност – са значењем адлативности. Наиме, реч је употреби прилога здѣ са адлативним значењем уз директивне глаголе. Пример из *Матичиног апостола*, који потиче из XIII века, показује да је овај прилог у најстаријим сачуваним споменицима употребљаван и уз директивне глаголе:

(17) съшь^ашимъ же се имъ здѣ. закьспѣнига ниединога не створихъ (МА 71, 25–27).

аще ли случ(и)в'ших' се соуть незьнан'и. по прѣшьств'и ꙗз д(ь)н'и здѣ ихъ пришьствиа. да облачет' се въ плащаницоу (ХТ 108).

и нѣсть бо бл[аго]д[ѣ]ты бо(ж)иѣ прѣподавати дългомъ. или на добыт'ицѣх(ь) продавати. да кы здѣ стоудъ или поношение пр'деть виновна съ постризающ'ихъ. и за'и си г(лаго)ль вынести се (ХТ 110).

Въшьдышимъ же въ светоую гороу, въпрашаахоу искомаго, аште zde пришьль есть (ЖССТ 27).

зде пришьдыше и прѣтрыпѣвьше до коньца и избрани людие господеву богу обрѣштоуть се (ЖССД1 58).

тако да вси прибѣгаюштии zde въмѣстеть се въ пространое царство твоѣ (ЖССД1 59).

и господи оутѣши срьдце мое молитвами оутодьника твоего Симеона, и доушоу мою испьлни радости доуховьныѣ, и zde посьли прѣсветыи доухъ свои (ЖССД1 73).

а zde къ вамъ никто да не въидеть отъ братие моеѣ, то ни азъ самъ, до нѣдеже възванъ боудоу вашимъ прѣподобиемъ (ЖССД1 74).

и zde посьли прѣсветыи доухъ свои (ЖССД1 73).

нъ прииди здѣ въ оутотованое мѣсто прѣподобию твоемоу, и тоу ме видиши сладкымъ видѣниемъ (ЖССД2 110).

⁶³ У пословноправној писмености били су у употреби прилози сѣмо и овамо (амо) (Павловић 2004: 228).

а за мое пришествіе тамо, не видиши ме въ животѣ своемъ; нѣ
прииди здѣ въ оуготованое мѣсто прѣподобію твоѣмоу, и тоу ме
видиши сладкимъ видѣніемъ (ЖССД2 110).

іакоже бо хотѣ въшлѣ еси з|д|ѣ, и іако|ж|(е) не хоцѣши изыдеши ѡ|т|
з|д|ѣ (СА 108–109, 8–10)

прѣж|д|е многы|х| лѣтъ провъзвѣсти намъ іракліе ц(а)рь. наше же
пришествіе здѣ да възвѣстимъ тебѣ (СА 339, 1–4).

они же къ нѣм|ѣ| рекоше. име ѡбо твое прѣж|д|е многы|х| лѣтъ
провъзвѣсти намъ іракліе ц(а)рь. наше же пришествіе здѣ да
възвѣстимъ тебѣ (СА 339, 15–16, 1–4).

рѣч|(е). ѡ|т|коу|д|(оу) вѣи з|д|ѣ въселите се (СА 361, 13).

по томъ же прѣведена быше ѡтъ ѣзыка грѣчьскаго на словенскы
самѣиломъ даскаломъ, пришѣдшѣ емѣ ѡтъ роускыя земліе зде въ
Светію Горѣ (Н 563).

С обзиром на то да се укидање опозиције директивност–индирективност
везује за каснији период, поставља се питање да ли је оваква употреба прилога
здѣ могла бити утицај народног језика. Може се претпоставити да се у примерима
из ранијег периода употребе српскословенског језика заправо огледа стара,
прасловенска употреба локатива који је неутралан према критеријуму
директивности [\pm директивност]. У раним текстовима неколико словенских језика
постоје остаци „прежнего неразличения места и направления”, које је трајало све
до краја прасловенске епохе, тј. до формирања засебних словенских језика
(Топоров 1961: 299–300). Павловић (2004: 230–231) закључује да се „евентуални
трагови некадашњег општеспацијалног значења локативних форми (па и оних
прилошког типа [...]), које су се могле комбиновати како с директивним тако и с
индирективним глаголима, већ у старосрпском преплићу с резултатима нових
тенденција у којима се формално нарушавање семантичке опозиције
индирективност ~ *директивност* могло испољити и кроз продор примарно
директивних прилошких форми (*овамо*, *тамо* и сл.) у сферу локативности”.
Према томе, можемо закључити да су овакви примери у текстовима писаним
српскословенским језиком, нарочито у оним из ранијег периода егзистенције овог
језика као књижевног, управо остаци старог неразликовања места и правца, док се

касније евентуално може тумачити стањем у народном језику, у преписима који потичу из периода када до укидања ове опозиције долази у народном језику.⁶⁴ Употреба примарно локативног прилога са значењем адлативности, дакле, није била страна старословенском језику, о чему сведочи и СЈС, па се поставља питање да ли би овакве примере из српскословенског језика исправније било тумачити само наслеђеним стањем.⁶⁵

Пипер (1988: 30) сматра да се код употребе оваквих примера, када се уместо прилога с локативним значењем употреби прилог са адлативним значењем, истиче локативни или адлативни моменат у зависности од употребљеног прилога.

У народном језику са значењем адлативности употребљавао се прилог **овѣдѣ**, што показује следећи пример из народног језика, тј. из повеља и писама наших владара које су упућивали Дубровачкој републици: 1422: **и по милости божиои кѣда съмѣ гаа дошала ѡвде ѡпетъ ѡ своеѣ господство** (П 117).

Забележили смо и примере у којима се прилог **сѣмо** употребљава у корелацији са прилогом **тамѡ**, при чему значење овако употребљених прилога може да се парафразира као 'на све стране, на ову и на ону страну' и сл. Оваква употреба се заснива на опозитивном значењу ових прилога, а контраст се остварује према критеријуму дисталности:

**зачисны ѡста и носѣ и трѣчи сѣмо и тамѡ, докле бѣдеш(ѣ) моглѣ
трѣпѣти да не пѣстиш(ѣ) дѣхѣ** (ХМК 340).

⁶⁴ Ипак, примере које наводи везује уз глаголе смештања, тј. глаголе са ослабљеном директивношћу, који се најдуже задржавају уз значење локатива приликом померања директивности ка акузативу, док код типичних директивних глагола и транзитивних глагола са израженом директивношћу употребу прилога са локативним значењем са значењем адлативности не одбацује могућност романског утицаја с обзиром на то у пословноправном језику овакве примере налази пре свега у актима из западних српских канцеларија (Павловић 2004: 229–230).

⁶⁵ М. Курешевић, која се бавила хипотактичким структурама у *Српској Александриди*, наводи да је још у старословенском језику забележена веома честа употреба везника чије је примарно значење статично са адлативним значењем (Курешевић 2014: 129).

Забележена је оваква употреба и у народном језику: **да ходи [...] (сво)бодно само и (та)мо, да им не забави никто** (МС 154, 1347–1356).⁶⁶

Контрастна употреба датих прилога није страна ни данас (в. Пипер 1988: 43), с тим што се у савременом језику користи другачији редослед заменичких прилога: *тамо и овамо, тамо-овамо, тамо-амо* и сл.

Такође је забележена и употреба овог прилога у корелацији са прилогом **ОВАМО**:

ѡт(ъ) ѡнѣх(ъ) кои леже въ ѡгнѣци, тере се мѣшаю само и ѡвамо, и не могѣтъ, стојати с мирѡм(ъ) въ ѣдном(ъ) мѣстѣ (ХМК 247).

Илеѡандръ же сѣ слышавъ, образъ свои zde измѣнати начеть зѡубы же скръжетавъ, и очима само и овамо позырае реч(е). и помысли оному ѣ ложницѣ оубыт(и) (СА 496, 9–14).

Претпостављамо да је реч о корелацији прилога са заменичким кореном **с-** са прилозима који у својој основи имају **ов-**, што је било одлика старословенског језика. Забележено је још сличних примера (в. даље).

Забележен је прилог **сѣмо** и у корелацији са прилогом **онамо**, а тако употребљени имају значење 'на све стране, и на једној и на другој страни'. Пример потиче из текста писаног народним језиком: **мега моу, како оутиче Рибникъ оу Дрин и ѡдъ Рибника оут-потокъ на Съпища право оут-Козникъ по дѣлоу, како се камы вали само и онамо, и на Вели Врѣхъ** (МС 61).

Корелативна употреба прилога **сѣмо** са прилозима **овамо** и **онамо** наслеђена је из старословенског језика, а примере овакве употребе даје СЈС. Овако употребљени спојеви прилога имају значење универзалне квантификације.

Заменичком прилогу *довде* у савременом језику по значењу одговара прилог **до здѣ** у српкословенском, који има обележја адлативности и централности, али његову семантичку структуру одликује и обележје

⁶⁶ Као што се види на основу примера, некадашњи прилог **сѣмо** могао је имати и другачији облик, добијен аналогijом према прилозима **онамо** и **тамо**, са којима је могао да се употребљава у корелацији.

лимитативности јер се њиме одређује граница до које се врши радња управног глагола,⁶⁷ односно у питању је „адлативност као лимитирана директивност” (Павловић 2016б: 105). Наведени примери обухватају цео период српскословенске епохе:

они же крѣплѣху се глѣште. ѣко развраштаеть люди оуче. по всеи подѣи. начьнѣ ѿ галилѣе до зѣѣ (МЈ 240, Лк 23.5).

и рече ѡбраамъ отрокома своима. сѣдѣта тоу съ ѡслетемъ азъ же и отрочишь доидевѣ до зѣде. и поклоньша се възвративѣ се ѡт(ь) тѣдѣ. (БП 387, Пост 22 85va.5).

тако ѡ мнѣ изволи се, иже бо ѡтѣ отьца моего до зѣе проводи ме вами не постижима (ЖССТ 30).

Чл(овѣ)че аще кто на вѣстокъ хошетъ поити. до зѣѣ дошьд ѡпетъ врати се. не к томѣ онѣге имаши поити (СА 322–323, 1–5).

и вѣсои земли г(о)|с|(поди)нѣ, вѣс прѣеме свѣтъ и до з|д|ѣ доиде (СА 467, 8–11).

и до зѣе не хоте ни ѣдиномуу насъ погыбноути, нѣ виною на большоу благодѣтъ въздвизаетъ ны (ЖССД2 162).

Сего ли ради прѣдосте дозде, ѣако да студоом срама вашего, лучша слава и разьнствително устроение, народу словенскому вастанет (СХ2 41, 414) и др.

На значење адлативности упућује предлог до⁶⁸ уз прилог зѣѣ, односно глагол с префиксом до-, чије је примарно значење адлативности. Поред префикса до-, забележени су и примери глагола с префиксом при-, који такође има значење адлативности (в. Павловић 2016б: 89).

Иако није забележен пример заједничке употребе прилога отѣ зѣѣ и до зѣѣ у значењу одмеравања простора од једне до друге тачке (пр. *Прочитај одавде дозде*), да су формирали опозицију према критеријуму аблативност–адлативност, може се са сигурношћу тврдити јер је ова опозиција забележена у падежном

⁶⁷ Стевовић (1973: 82) везе предлога са заменичким прилозима објашњава супстантивизирањем прилога с обзиром на синсематичност предлога.

⁶⁸ О значењима овог предлога в. Антонић 2007.

систему (в. Павловић 2016б: 105), као и у осталим подсистемима заменичких прилога, али и на основу следећих примера:

Писа до здѣ грѣшны *Иардаріе ѿ мѣсеца септемврѣа ѿ днь, въ лѣт(о) ≠ ѿ ѿ ѿ* и сѣврши мѣсеца августѣа ѿ днь. *И ѿ здѣ напредѣ* писа монах *Пахѡмїе, ѿ мѣсеца іоунїа ѿ днь* (ССЗН 125).

Сиа же дозде јако предословним известованием саписуема биваюу, отсуду же убо подообно бивает нами знати, Словени и Славни рекоми откуду тако називаеми биваюу (ХС1 42, 20).

Као што важи за прилог *здѣ*, и овај прилог се употребљава у управном говору са својим примарним значењем централности и адлативности.

Забележена је употреба овог прилога који нема значење локативности, већ само границу обухваћености одређене радње, тј. има значење 'до овог тренутка, до овог догађаја', што више одговара временском значењу. Забележени примери потичу с краја српскословенске епохе:

[...] дозде игумень Григорие іеромонах словеносърбски по вишеизложенному подобію свое писание сведетелствуеу (ХС1 357, 312).

[...] дозде *Ωрбина* латинскаго историка сведетелство начертано бисть (ХС1 360, 317).

Прилогом до *здѣ* може да се упућује и на место у датом тексту, при чему је реч о текстуалном локализатору:

нѣ до здѣ глаголавше слово ократимъ, и въ прѣдлежешта тыштимъ се вѣштати ѣлико о искоусѣхъ сего благочѣстиваго и христолюбивааго ???

Нѣ до здѣ о сихъ проглаговаше, и пакы въ прѣдлежештага намъ постѡупимъ хѡтеште сѡповѣдати ѣлико приключшага се семоу благочѣстивому съ сыномъ своимъ (ЖКАС 132).

Писа до здѣ грѣшны *Иардаріе ѿ мѣсеца септемврѣа ѿ днь, въ лѣт(о) ≠ ѿ ѿ ѿ* и сѣврши мѣсеца августѣа ѿ днь. *И ѿ здѣ напредѣ* писа монах *Пахѡмїе, ѿ мѣсеца іоунїа ѿ днь* (ССЗН 125).

9.1.1.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Права употреба прилога са значењем централности најбоље се у писаном тексту огледа у управном говору. У славеносрпском језику прилог *овамо* не разликује се по значењу од његове употребе у ранијим епохама, дакле има значење адлативности:

[...] у Турској има людѣй, кой за 2 сата путь отъ 25 миля и тамо и овамо, слѣдователно 50 миля совершити могу (Ф1 32).

Я самъ Софїе моя! Наталїя э твоя овде! Богъ э самъ мене овамо довео (АН 159) и др.

Забележен је и прилог *амо*, чију употребу у савременом књижевном језику Пипер (1988: 24) сматра застарелом, чак индивидуалном или регионалном. У славеносрпском језику употреба овог прилога може се сматрати утицајем говора који се налазио у основи овог језика.⁶⁹ Забележени примери потичу из *Новина српских*:

Лїя 12га топервъ приспѣо є амо славный онай воевода Моро (НС4 14).

Є. В. Царь Россійскїй дойде ючерь у 8 часовъ предъ вече амо (НС5 22).

Кажу му после, да є пре єднога часа 52 Француза на коньѣ амо прибѣгло (НС12 48) и др.

Прилог *овамо* се у славеносрпским текстовима употребљава и са псеудоцентралним значењем као и прилог *овде*:

Они то учине; и опредѣле всяке Недѣле у опредѣленїй часъ гробове ове походити, и чадо свое, како разумѣти почне, овамо доводити, овдѣ нѣму кодъ духова почившихъ дѣдова науке предавати (АН 128).

И у славеносрпском језику употребљава се прилог *довде* са адлативним и лимитативним значењем:

⁶⁹ У банатским говорима у наше време, како то бележи дијалектолошка литература, наводи се облик *амо* само у вези са *тамо* (в. Ивић и др. 1997: 274).

Из тога щосмо доведе представили доволно се доказуе, да срце кое не чувствуе сладку любви и милошће страсть, неће никадъ кадро бити, каковелибо похвалне мисли и намѣренїа зачети (СЗР 8).

Контрастна употреба прилога *сѣмо* и *тамо* јавља се у славеносрпском језику, што је несумњиво утицај црквеног језика, а оваква употреба, с обзиром на то да је забележена само код једног писца чија су дела ушла у корпус, може се сматрати индивидуалном.⁷⁰

[...] а послѣ оузварити дръгѣ водѣ, и кадъ бѣде врела, бацити оунѣтра соли и тогда оуцѣти оу бѣре, забранити добрѣ и премеѣтати сѣмо и тамѣм и такѣм оставити за 24 часа (ИП 59).

Иѣсть на коли далеком носити, еѣсть весьма опаснѣм: понеже трѣцканѣмъ, и сѣмо и тамѣм крѣтанѣмъ оумножавасѣ теплѣта нѣгова (ИП 109).

9.1.1.2.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. За исказивање адлативности у сфери говорника у српскословенском језику употребљавао се прилог *сѣмо*. Под утицајем народног језика могао је да се јави и народни облик *овамо*, али реч је о каснијим преписима. Оваква употреба прилога са коренском морфемом *с-* није била одлика српскословенског језика. Књижевна употреба прилога *овамо* у корелацији са прилогом који има значење централности и другачијим значењем наслеђена је из старословенског језика. Прилог *сѣмо* употребљава се контрастно према прилогу *тамо*.

У славеносрпском језику овом прилогу одговара прилог *овамо*, који се среће и у краћем облику *амо*, што би се могло сматрати утицајем дијалекта који се

⁷⁰ Наведени примери преузети су из дела Захарије Орфелина, а познато је да се овај писац, чија се дела сматрају првим делима писаним славеносрпским језиком, служио рускословенским (руским), славеносрпским и народним језиком (в. Младеновић 1960; Младеновић 1970; Терзић 1997 итд.). Пример контрастне употребе поменутих прилога забележен је и у корпусу из руског књижевног језика: А какъ оныѣ войска въ своихъ сѣмо и тамѣм маршахъ противъ непрїятелей были недалеко отъ Москви (ЖПВ 135).

налази у основи овог језика. Употреба облика *сѣмо* утицај је црквеног језика и може се сматрати индивидуалном.⁷¹

Дакле, у српскословенском језику су се употребљавали прилози *сѣмо* и *до здѣ* са значењем адлативности, што је њихово примарно значење, као и прилог *здѣ*, чија је примарна семантика локативност, када се употребљава уз директивне глаголе. Оваква употреба примарно индирективног прилога са директивним значењем може да се објашњава старином, у текстовима из ранијег периода, али и новим тенденцијама у развоју спацијалности у падежном систему, што се, како је утврђено (Павловић 2004), одражава и на систем заменичких прилога, а реч је о слабљену опозиције индирективност–директивност. Ипак, с обзиром на конзервативност српскословенског језика, можда би тачније било тумачити ову црту старином него иновацијама, а оваква употреба свакако није била страна језику аутора/писара итд.

Прилогу *до здѣ*, који има обележје лимитативности поред адлативности и централности, у славеносрпском језику одговара облик *довде*.

9.1.1.3. Аблативност

9.1.1.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. За разлику од савременог српског језика, где је уобичајенија употреба аблативног прилога *одавде* у односу на прилог *одовуд*, који се веома ретко употребљава самостално (в. Пипер 1988: 27), у српскословенском језику фреквентнији је у употреби прилог *отѣ соудоу* у односу на прилог *отѣ здѣ*. У старословенском језику прилог *отѣ соудоу* имао је два облика: *отѣ сждоу* и *отѣ сждѣ*.

У готово свим пронађеним примерима прилог *отѣ соудоу* употребљава се уз директивни глагол:

⁷¹ Прилог *сюда* није забележен у славеносрпском језику са адлативним значењем, са којим је регистрован у корпусу из руског књижевног језика: Вицеадмиралъ Лотеръ не смотря на то, пошелъ прямо въ езеро; ни како суда его не могли инако, развѣ едно по одному туда входить (ЖПВ 300). У руском језику овај је прилог и данас у употреби са значењем адлативности (в. Пипер 1988: 24–25), што му је и једино значење с обзиром на то да руски језик нема посебне прилоге са перлативним значењем (в. Пипер 1988: 35).

и продајоцимъ голоуби рѣ. възмѣте си ѿ соудю. не творите доме оца моего домъ купленаго (MJ 26, Jo 2.16).

рѣше же к нему братиѣ его. прѣиди ѿ сюдю иди въ подѣж. да оучици твои видеть дѣла твоѣ. ѣже твориши (MJ 38, Jo 7.3).

и да разумѣеть весь миръ ѣко азъ люблѣю оца. и ѣкоже заповѣда миѣ ѿца тако творю. встанѣте идѣмъ ѿ сюдю. (MJ 55, Jo 14.31).

и веде и въ ерлѣмъ и постави и на крилѣ црковнѣмъ. и рѣ дѣлю аште сѣнь еси бѣи врзи се ѿ сюдю низъ (MJ 140, Лк 4.9).

[...] пристюпише къ їсѣ етери ѿ фарисѣи. глѣште дѣлю изиди о сюдѣ. ѣко иродѣ хощеть оубити те (MJ 169, Лк 13.31).

въсег|д|а злосрдѣ прѣбывати имаши. нь ѡ|т|соуд|д|(оу) изиди и въ вселеннѣю поиди (СА 350, 16, 1–3).

исходещѣ же ѣмѣ къ нимъ рече, что ѡ|т|соудѣ|д| напрѣ|д| ѣ|с|(тъ) (СА 345, 12–14).

не отидоу отъ соудоу до смръти своеѣ (Н 468).

нѣсть бо никомуже насъ остати зде, нь всѣмъ ны ѣсть отити отъ соудоу

молаааше се Господоу Нооу, глаголюшти: не имамъ отъ соудоу встати, дондеже оувѣмъ о сынѣ своемъ ѣдиночедѣмъ (Н 467).

велю же метежѣ бывшоу оувѣденоу же бывшоу ѡт[ь] соудѣ метежоу томоу. прѣиде къ миѣ посланнѣ (СТ 184) и др.

Када се употребљава облик отъ соудоу, управни глагол, осим што, по правилу, има обележје директивности, често је носилац и обележја аблативности, што се остварује префиксима от-⁷² и из-, док је уз глагол ити, на пример, носилац аблативне семантике само заменички прилог.

И отъ соудоу може упућивати на земљу, овај свет као универзални простор на коме се проводи овоземаљски живот, само са значењем аблативности:⁷³

⁷² Са значењем ексклузивне аблативности у падежном систему је најпродуктивнија падежна конструкција са предлогом от- (Павловић 2006б: 64–69).

⁷³ Овакво значење забележено је и у старословенском језику, па се у оквиру одреднице отъсждоу, отъсждѣ у СЈС као једно од значења наводи „de mundo hoc, ex hac vita”.

Ѡвѣща емю ѿъ. црѣтво мое нѣсть Ѡ мира. аще Ѡ сего мира би было црѣство мое. слоуги мое подвижали се бише. да не прѣданъ бимъ иудѣомъ. ниѣ же црѣтво мое нѣсть Ѡ сюдоу (MJ 231, Jo 18.36).

гредѣте къ мнѣ вси любештеи ме, и пакы въстанѣте и идѣмъ отъ соудоу, и внидемъ въ радость вѣчноую; сего бо свѣта ваша жизнь кротька и врѣменьна а моя бесконьчна и вѣчна (ЖССД2 113).

У првом наведенем примеру може бити речи и о транспонованом значењу порекла: *црѣтво мое нѣсть Ѡ сюдоу* – 'моје царство није пореклом одавде, није овоземаљско' (уп. Пипер 1988: 51). У овом примеру стативни глагол употребљен је уз прилог са значењем директивности. Са транспонованом значењем порекла забележено је још примера али других прилога (*Ѡтѣкоу^А браны. и Ѡтѣкоу^А свари въ васъ. не Ѡтѣсоу^А ли Ѡтѣ сластии вашихъ* (МА 92, 10–12)).

Забележен је овај прилог и са транспонованим значењем узрока, а значење би се могло парафразирати као 'због тога, зато':

Ва поодградно место изван градскаго зида, ка старому Будиму изходештеи страни, сими телесан погребена *сут*, ва тои гробници мала црква ваздвижена естъ, иде же да ѱ усапших б[о]жесставниие жертъви садевати се имеют: *ѱтсуду* ва настоеште време велми множашиа<тва> злоба начинаеть бити (ХС2 73, 474).

И овај је прилог могао да буде употребљен у текстуалној функцији, што показује следећи пример:

юноша же въ вѣкоу^С пришѣдъ разоума светыхъ книгъ, паче честѣе сихъ прочитааше, и Ѡтъ (с)оудоу оубѱ зачело прѣмоудрости прѣимаше божѣи страхъ (ЖССТ 23).

ва Оракіиску землю ва Костантинополски град утекает, *ѱтсуду* же кораблѣмъ *ѱтпливъ* ва морски ѱстровъ рекоми Родоос (ХС2 80, 487).

[...] на реку Саву иде же на Дунавъ сатекаюштеи се, град именуеми Белград, или Белополски град саздати се сатворивъ, и ва нѣмъ граднаго начелника са многотисуштною помоштию ѱоставивъ [...] *ѱтсуду* же по

второоминувшему лету, паки поновлѣниемъ воинства своего Лудовикъ [...] *отходитъ* брань творити супротивъ Стефана (ХС1 360, 316).

У следећем примеру поред текстуално-деиктичке функције прилога *отъ* *суду*, реч је и о транспонованом значењу порекла:

ВЕЛІЮ ЖЕ МЕТЕЖЪ БЫВШОУ ОУВѢДЕНОУ ЖЕ БЫВШОУ *отъ* СУДѢ МЕТЕЖОУ ТОМОУ. ПРІДЕ КЪ МНѢ ПОСЛАНІЕ (СТ 184).

Семе аблативност и централност део су семантичке структуре и прилога *отъ* *здѣ*. Он се јавља са правим просторним значењем. Није забележен велики број примера, међутим. Значење аблативности носи и управна глаголска лексема, а аблативно значење се остварује и употребом префикса:

И КТО ЕСТЬ ИЖЕ *отъ* ЗДЕ МЕНЕ СЪВРЪЖЕТЪ, НЕ ПОМЕНОВЪ ОКААННЫИ КЪ ТАКОВОМОУ РЕЧЕННОЕ (ЖССТ 80).

НЪ ВѢДОМО ДА ЕСТЬ ТЕБѢ АЛЕЖАНДРЕ. ТАКОЖЕ ВЪСХОТѢ ВЪШЛЪ ЕСИ *здѣ*. А ТАКОЖЕ ХОЩЕШИ НЕ ИЗЫДѢШИ *отъ* *здѣ* (СА 495, 4–7),

ТАКОЖЕ БО ХОТѢ ВЪШЛЪ ЕСИ *здѣ*. И ТАКОЖЕ(Е) НЕ ХОЩЕШИ ИЗЫДЕШИ *отъ* *здѣ* (СА 108–109, 8–10).

Он се јавља, као и њему опозитивни прилог *до* *здѣ*, и у функцији текстуалног локализатора:

ПИСА ДО *здѣ* ГРѢШНЫ ИАРДАРИЕ ѿ МѢСЕЦА СЕПТЕМВРІА ·ѧ· ДЬНЬ, ВЪ ЛѢТ(О) ≠ ·З·З·І· И СЪВРШИ МѢСЕЦА АВГѢСТА ·ІІ· ДЬНЬ. И ѿ *здѣ* НАПРѢД ПИСА МОНАХ ПАХОМІЕ, ѿ МѢСЕЦА ІОУНІА ·ІІ· ДЬНЬ (ССЗН 125).

Просторно значење може бити транспоновано у временско, па се значење прилога *отъ* *здѣ* може парафразирати као 'од овог тренутка, од овог догађаја' и сл.:

ц(а)рь же филипъ отъ земли занимаемъ тѣло пакы къ земли
възврати: – отъ здѣ наче ц(а)рствовати александръ (СА 73, 1–5).

Сви наведени примери потичу из каснијег периода, док у старијим рукописима овај прилог нисмо пронашли. Он је био у употреби и у старословенском језику, о чему потврда има у СЈС. Прилогу *отъ здѣ* данас одговара прилог *одавде*, при чему је акценат на месту, а не на смеру кретања.

9.1.1.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из славеносрпског језика забележили смо аблативни локализатор са псеудоцентралним значењем у облику *од овуду*:

Арїстїдъ ову землю купи. Отъ овуду э онъ нове радости ожидавао (АН 172).

Овај облик настао је угледањем на српскословенски прилог *отъ сюдоу*. Исти прилог био је у употреби у рускословенском и руском књижевном језику. У корпусу из рускословенског језика нисмо забележили прилог *отъ сюдоу*, али га бележи СЦСЛРЯ, а следећи пример потиче из руског књижевног језика: Отсюду⁷⁴ видимъ, что когда спорятъ Нѣмецкіи Историки Вандаловъ быти Нѣмецкія породы, неразумѣютъ точію первыхъ, но и послѣднихъ (ИРСН 125).

Поред правог просторног значења, прилог *од овуду* може имати и транспоново значење, које се може парафразирати 'на основу овога' и сл.:

Ибо како она у сѣнку земну униде, абїе затмѣнїе терпи: како обаче изиде и свѣтъ солнечный на ню падати може, абїе се очесемъ нашимъ свѣтла представя. Мы отъ овуду и то знати можемо, да э луна отъ землѣ наше менша, понеже она отъ сѣнке земне цѣла затмитисе може (Ф1 153).

⁷⁴ Руски народни облик гласно је *отсюда* (СЦСЛРЯ).

Поред овог облика, који је употребљен под утицајем црквеног језика са коренском морфемом из народног језика, јавља се и облик *одавде* (који се често пише *отавде*):⁷⁵

Овде э сѣме всѣхъ вѣжествъ посѣяно; одавдесусе повсюду разсады само на друге стране разнесли (К 9).

Тако дай да, примера ради, ти одатле, а я одавде твой вертоградъ на артию ставимо (КМЗ 30).

Іулія 16га дошло є до 5000 людій у Штрасбургъ, градъ Французскій при рѣки Ілли, да отавде къ войски иде, коя подъ войводомъ Ожероомъ (Augerau) у Вирцбургу стои (НС4 14).

А данасъ су оба Царска Величества отавде отишла, да войску, коя се у предѣлу овомъ находи, прегледе (НС5 22) и др.

У славеносрпском језику овај прилог се употребљава и са непросторним значењем:

[...] и одавдесу произишли, Постови, неженидбе, пустиничества и одърицаніа Міра (СЗР 53).

9.1.1.3.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. У српскословенском језику су у употреби два прилога са аблативним значењем *отъ соудоу* и *отъ здѣ*, при чему је први фреквентнији, а оба су наслеђена из старословенског језика. Прилог *отъ здѣ* се уз директивне глаголе среће у каснијем периоду развоја српскословенског језика, док је уз глаголе индирективне семантике забележен од најранијих споменика, што би представљало његову праву употребу, односно код овог прилога акценат је на месту вршења радње. Носилац аблативне семантике најчешће је, поред прилога, и глаголска лексема.

Прилози аблативне семантике забележени су и са транспонованим значењима порекла, времена и узрока.

⁷⁵ У славеносрпском језику био је у употреби у писању предлог/префикс *от(-)* под утицајем рускословенског и руског књижевног језика, а био је одлика и српскословенског језика (в. Јерковић 2004: 75). Ипак, у речима из српског народног језика треба рачунати на изговор са д, а не са т.

Као и остали прилози са значењем централности, употребљавали су се и као текстуални локализатори у свим књижевнојезичким епохама.

У славеносрпском језику готово се доследно употребљава прилог *одавде*.

9.1.1.4. *Перлативност*

9.1.1.4.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Перлативност, као сложеније семантичко обележје, одликује се интрадирективношћу (Пипер 1988: 29). Њену почетну и завршну тачку чине аблативност и адлативност, док перлативност представља линију кретања (в. Пипер 1988: 29). Заменички прилог који у српскословенском језику има обележја перлативности и централности требало би да гласи *ѿоудоу*, али није забележен у самосталној употреби. РКСС такође не бележи самосталну употребу прилога *ѿоудѣ/ѿоудоу*, већ наведени примери илуструју употребу овог прилога уз предлоге, када нема перлативно значење. Овај речник бележи и прилог *ѿѣгѣ*. Највећи број примера показује да се прилог *ѿоудоу* најчешће употребљавао у корелацији са прилогом *овоудоу*:

и самъ си несѣ ѣъ. изидѣ въ нарицаемое льбное мѣсто. еже нарицаеть се ѡврѣски голгота.идѣже и пропеше. и с нимъ ина два сюдоу и овоудю. по срѣдѣ же ѣа (МЈ 251, Јо 19. 18).

Таква употреба прилога *ѿоудоу* наслеђена је из старословенског језика. У СЈС се под одредницом *ѿждоу*, *ѿждѣ* наводи само корелативна употреба уз прилог *овждоу*, односно удвајање прилога *ѿждоу/ѿждѣ*. Прилог *овоудоу* у текстовима писаним српскословенским језиком има другачије значење у односу на овај прилог у текстовима писаним народним језиком, а у чијој је основи заменички корен *ов-*, тј. нема значење централности посматрано са становишта народног језика.

Корелативна употреба прилога *ѿоудоу* с прилогом *овоудоу* је, дакле, наслеђена из старословенског језика, где се заменица *овѣ* употребљава само у корелацији: *овѣ ... овѣ, овѣ ... инѣ, овѣ ... другѣи* (в. Николић 2002: 142; Ivić

1988: 28).⁷⁶ У наведеном примеру реч је о перлативном значењу, које носи и глаголска лексема, што је остварено префиксом *про-*. Ова два прилога употребљена у корелацији у савременом српском књижевном језику преводе се конструкцијом „с једне и друге стране” (в. ВПНЗ 265, СПН), дакле имају значење локативности, а као оријентир јавља се једна и друга страна локализатора. Значење прилога *овуде* употребљеног у корелацији са *суде* дефинише као „na druhé/vzdálené/opačné straně” (ESSJ2 563).

Са значењем ’с једне и друге стране, са обе стране, обострано’ у српскословенским текстовима се, поред синтагме (*Александръ же видѣвъ сънь сїи и радостнь бывъ. ѡсръдно на бои идѣше. и съ обою странѡ трѡуба|м| ратнїи|м| ѡдрившїимъ* (СА 234, 15–16, 1); *ѡко сазаду тако и са обоих странах напада* (ХС 331, 908)), употребљавао и прилог *обоюдоу*, чију употребу у текстовима с краја српскословенске епохе нисмо забележили:

Животъ бо ѿѣ слово бжїиѣ и дѣистъвно и ѡстрѣѣ паче всего мьча ѡбоюдоу ѡстра. и проходе до раздѣлениа дшїе и дха. (МА 332, 12).

нь обоюдоу бл(а)гъ ѿси г(оспод)и. и бл(а)гага твориши ѡко м(и)л(о)ср(ь)дъ (ЖСС1 58).

и въ роукоу своєю дръже неповѣдимое ороужїе, силою божиною изоштрено обоюдоу острѣѣ мьча (ЖССД2 151).

[...] *ѡко исплнїти оутрѡбы ихъ въсакого подателства блага обоюдоу, ово ѡко истїнны крѣмїтель питаѣ алычѡштинихъ, ово ѡко нелицемѣрныи податель мїлостынїе мїлоуѣ нїшта и оубога* (ЖКАС 94) и др.

Забележени су и примери који показују да овај прилог не мора да има право просторно значење:

нїна же обоюдоу прошоу, да ѡкрѣмиши мѣ, и да оутїиши боуроу лютоую доуше и тѣла моего (Н 445).

⁷⁶ Под утицајем старословенског језика оваква употреба забележена је и у српскословенским текстовима: *и радостъ доухѡвнѡу и тѣлѣсьнѡу приѣмьша, обѣ свѣтилѣ небеснѣ, и различьными дарьми другъ друга почъте, овъ отъ запада западъными, овъ отъ вьстока вьсточьными* (ЖССД2 210) итд.

и порадовавъ се радостию съ царемъ, изиде обоюдоу обогатѣвъ,
дouxовьно и тѣлесно (ЖССД2 159).

по прѣвоу речению овь миромъ благооуханна оумаштае чеда своа,
овь апостольскою благодѣтию недостатъкы ихъ испльняе, и вса чеда
свѣтью обоюдоу въсприемьше даръ свѣтаго духа (ЖССД2 163–164).

и обоюдоу прослави прославивьшаго и, овоуду пѣсньми богогласньми,
овоуду съкроушениемъ сръдачьнимъ (ЖССД2 174).

Са истим значењем употребљава се и прилог *сѣмо* у корелацији са *овамо*:

ѣко по соуху сътвори само и овамо ристати по нихъ, до нѣдеже богъ
силою своею и любештимъ ѣго порази все враги ѣго (ЖССД1 34).

Да је прилог *овоуду* био у употреби и у рускословенском језику, сведочи нам Аврам Мразовић (РСГ 14), као и РЦЈ (143). Овај прилог није био много распрострањен у употреби. Нема га у текстовима писаним српкословенским језиком на крају његовог постојања. Разлог томе може бити и губљење двојине и осећаја да постоје посебна средства да се изрази такво значење.

Овај прилог није забележен ни у руском књижевном језику у XVIII веку, већ се са истим значењем употребљава синтагма са бројем *оба*: Латинскій преводъ подписанъ былъ съ обѣихъ странъ обще съ приложеніемъ печатей (ЖПВ 189); Вмѣсто осады опредѣлено во всякой валомъ и рвомъ окруженной каланчѣ оставити по 3000 человекъ, что бы съ обѣихъ странъ градъ во всю зиму держати въ блокадѣ (ЖПВ 194); По улицамъ, чрезъ которыя Посламъ ѣздити надлежаю, расставлены были по обѣимъ странамъ граждани въ рядъ (ЖПВ 215).

У славеносрпском се не јавља овај прилог под утицајем црквеног језика, већ се за ово значење употребљавају изрази *са обе стране*, *с једне и друге стране*, дакле као у руском књижевном језику: [...] все совокупно смѣшати, и со тимъ свакой крозь Сѣмпортъ провѣченный платновый комадакъ съ обе стране посѣти (ИП 73); Сва колеса, коя се по кругу, равнительно успоредно, съ једне и друге стране къ обратомъ уписати могу, називаюсе вообще успоредна (КМЗ 36).

Када се прилог *ѡѡѡѡѡѡ* јавља удвојено у српскословенском језику, има значење 'с једне и друге стране, са свих страна' и сл. Забележени примери потичу из каснијег периода српскословенског језика, тачније с краја његове употребе као књижевног језика:

[...] убо близу биваху таборишта ка табориштами вамештена, суду и суду ваѡружени проходештим, ѡбоими странами претежаише себе израниваху, и побиваху, ва ѡсми же. убо дан ѡтсуду и ѡтнуду христиани и езици поганские, ваѡружени исхождение сатворили сум (XC1 58, 43).

велми пространнеише место именуемо Косово Полѣ напълняют, крепько убо борештим се им повасуду, и ва проостранна места падают христиани, суду и суду же Турци падают (XC2 40–41, 412).

[...] ва различна места себе утаивше, суду и суду сакървени пребиваху (XC2, 69, 466).

Удвајање (понављање) исте а не различитих речи за исказивање неједнакости сматра се грецизмом (Грицкат 1972: 102), мада је одлика многих природних језика и може имати различите функције (в. Piper 1979: 79). Оваква удвајања могу се наћи и у другим подсистемима заменичких прилога (в. даље у раду). Данас је уобичајенији спој различитих речи у истој функцији, а таквих примера било је, као што је показано, и у српскословенском језику.

Иако ће се при крају српскословенске епохе јављати придев изведен од прилога *ѡѡѡѡѡѡ* (да не проливати се имеетъ неизъсказаема кървь ѡт – ѡбоих полкъ, и тако вакупе ѡѡѡѡѡѡним савештаваниемъ бл[а]гооразумно самотрение ѡтлучише (XC1 270, 145) и др.), сам прилог нисмо забележили.⁷⁷

Престанак употребе заменице *ѡѡ* и њена замена заменицом *ѡѡѡ* у народном језику утицала је и на заменичке прилоге, па данас употребљавамо *овде*, *овуда*, *овамо* итд. Међутим, прилог *ѡѡѡѡѡѡ* у текстовима писаним српскословенским језиком нема значење перлативног локализатора у сфери говорника, већ његово значење може да се парафразира 'с друге стране' и не мора да има право просторно значење, већ може да се употребљава и као текстуални локализатор:

⁷⁷ У РСГ (152) помиње се и прилог *ѡѡѡѡѡѡ*, али није забележен у корпусу.

ови жалостно задржајоште се о отхожденни отъ нихъ богоноснааго и прѣподобнааго отъца ихъ, за многаа лѣта потрѣбы ихъ доушевные и тѣлесные испльнивша имъ: овоудоу же богогласныи монахъ кирь Сава съ топыими слъзами выпиааше (ЖССД1 69).

и многослъзные источники проливаахоу любима чеда его о лишении добрааго своего пастыра и оучителя богомыслнааго. овоудоу же чудоносныи и боголѣпныи кирь Сава различно радостна и скръбна слъзнаа источника точааше непрѣстано (ЖССД1 70).

Када се употребљава више пута у истој реченици, онда има значење 'с једне стране ... с друге стране...' и такође обично није реч о правом просторном значењу, већ се може схватити као нумерички квантификатор:

и обоудоу прослави прославившаго и, овоудоу пѣсньми богогласными, овоудоу съкроушениемъ срѣдачьнимъ (ЖССД2 174).

и по истинѣ тако сына своего почте и двѣма частьма, овоудоу тако великааго краага и съпрѣстоольника своего отъчества, овоудоу тако любовнааго моу зета великааго царства его (ЖССД2 226).

Локализација у сфери говорника у српскословенском језику у текстовима из најранијег периода остваривана је искључиво заменичким прилозима који су у основи имали заменицу *съ*. Такво стање одликује читав период егзистенције српскословенског језика као књижевног. Црквени текстови, због своје конзервативности, и уопште српскословенски језик нису трпели велике измене. С обзиром на то да српскословенски језик потиче од старословенског језика, који донекле чува стање у прасловенском, вероватно да се локализација у сфери говорника могла једино овако исказивати и у старословенском језику, а употреба прилога са кореном *ов-* резултат је развитка српског народног језика. тј. заменичког система.

9.1.1.4.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Перлативни прилог *овуд* није фреквентан у текстовима писаним славеносрпским језиком. У оба забележена примера овај прилог има значење перлативности, које носи и управни глагол:

Истинна да велико число войске Французске крозь градъ нашъ Франкфуртъ свакій боговетный дань пролази; но до 15 дана ожидавамо ѿште ветъше число овудъ да пройде (НЗ 9).

Два часа после кадъ онъ оде, объяви Маѿоръ Айзенхартъ Французскому Воеводи писменно, да є Воевода Моро овудъ прошао (НС12 49).

9.1.1.4.2. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Како је показано на примерима, у реченицама у којима је употребљен неки заменички прилог са обележјем централности глаголска лексема такође може бити носилац одређене семантике, односно указује на кинетички аспект просторног односа (адлативност, аблативност или перлативност), што се остварује употребом одговарајућих префикса, при чему долази до редуплицирања сигнализатора адлативности и аблативности.

Опозиција између прилога са локативним и прилога са адлативним значењем у српскословенском језику чвршћа је него у савременом српском језику (уп. Пипер 1988: 30), али се примери неутрализације јављају и у раним текстовима (ређе), а има их и у текстовима из каснијег периода употребе српскословенског језика као књижевног.

9.1.2. Просторна локализација у сфери саговорника

У сфери саговорника своја значења, по правилу, остварују заменички прилози са просторним значењем који у својој творбеној структури имају показну заменицу за 2. лице, која је некада гласила **тѣ**. С обзиром на то да корпус чине писани текстови, заменички прилози са заменичким кореном **т-** најчешће се употребљавају у текстуално-деиктичкој функцији, док су са значењем периферности много ређе у употреби.

Анализа заменичких прилога са савременог становишта показала је да је опозиција централност–периферност веома слабо изражена у подсистему заменичкоприлошких просторних локализатора (Пипер 1988: 31). Пипер (1988:

32) то објашњава тиме „што су домени говорног лица и саговорника обично у непосредној близини тако да њихово разграничавање по дистанци није комуникативно релевантно”. Међутим, у српскословенском језику примера употребе заменичког прилога *ту* са централним значењем нема.

У српскословенском језику нисмо забележили велики број примера за употребу прилога са значењем периферности, а они који га имају јесу прилози **тоу**, **тоудѣ**, **отѣ тоудоу** / **отѣ тоудѣ**. Ови се прилози много чешће јављају у текстуално-деиктичкој функцији, када реферишу о већ именованом простору. Таква ситуација могла би да то проистиче из чињенице да је заменица **тѣ**, како истиче Белић (2006: 238), у индоевропском језику имала само анафорско значење, које смо наследили развивши и демонстративно значење.⁷⁸ Да и данас ова заменица има у највећем броју случајева анафорско значење, показују нам и значења заменичких прилога који имају ову заменицу у основи. У савременом српском језику значење периферности имају прилози *ту*, *туда*, *одатле* и *отуда*, али се скоро увек употребљавају у анафорској функцији (нпр. *Свеска је ту, на твом столу*) (Пипер 1988: 32).

Најпре ћемо навести примере у којима би могло бити речи о значењу периферности, а затим ћемо издвојити заменичке прилоге са коренском морфемом **т-** у текстуално-деиктичкој функцији, чиме ће се стећи увид у већу фреквентност заменичких прилога са потоњим значењем.

9.1.2.1. *Локативност*

9.1.2.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У малом броју забележених примера у српскословенском језику могло би бити речи о заменичком прилогу **тоу** са значењем обележавања локализатора као места у близини саговорника (дакле са значењем периферности и локативности):

⁷⁸ Оваква претпоставка ослања се на наведену Белићеву констатацију, али је подложна сумњи, имајући у виду да би у том случају пренос ишао са апстрактног значења на конкретно, тј. са анафорског на демонстративно значење.

ТЪГДА ПРИДЕ С НИМИ ІСЪ. ВЪ ВСЬ НАРИЦАЕМОУ ЋЕНЬТЪСИМАНИ. И ГЛА
ОУЧИНѢМЪ СЕДѢТЕ ТЪ ДОНЪДѢЖЕ ШДЪ ПОМОЛОУ СЕ ТАМО (МЈ 221, Мт 26.36)

У овом примеру би прилог *тоу* могао да означава 'место где се ви налазите', али би се могло поставити питање да ли може имати значење централности. Потоње значење за исти пример на старословенском језику (*сѡдѣте тоу . дон'деже шдѣ помоѡѡ са тамо*) у СЈС се дефинише се као „*hic, hic*”, дакле са значењем централности. Значење централности у наведеном примеру, посматрано са савременог становишта, није немогуће ако имамо у виду да су говорник и саговорник близу један другом, при чему критеријум дистанце не мора бити од посебне важности. Ипак, у контексту који следи у српскословенском тексту употребљен је прилог *здѣ* (и *подѣмъ петра и оба сѡа зеведеова. начеть скръбѣти и тюжити. тъгда гла имъ ісѣ. присръбна естѣ дѡа моѣ до смръти. пождѣте здѣ и бдите съ мною* (Мт 26.38–39)), што наводи на прво тумачење, тј. на значење периферности.

Много чешће овај се прилог употребљава у текстуално-деиктичкој функцији, односно у наративној функцији, о чему ће бити речи даље у раду.

Што се тиче прилога *ту* у савременом језику, Пипер (1988: 42) констатује да се прилози са значењем периферности више од других прилога употребљавају у текстуалној функцији, док се право значење локализације у односу на саговорника ређе остварује, због чега се често сматра да српски језик нема трочлани систем просторне деиксе, већ двочлани (в. Пипер 1988: 22).

9.1.2.2. Адлативност

9.1.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Још један забележени пример упућује на употребу прилога *тоу* са обележјем периферности, али са значењем адлативности. Употребљен је у управном говору, а на поменуто значење упућује лична заменица за друго лице множине:

и въведеь прота въ црковь, и възьмь ключе светые цркъве и прѣдасть ихъ протоу и гробъ прѣподобнаго отца Симеона, а тоу къ вамъ никъто да не влѣзе отъ братие моеие, ни азъ самъ (ЖССД2 138).

Уколико је саговорник (или, у нашем случају најчешће, лице коме је текст упућен) просторно удаљен од говорника (тј. приповедача који приповеда у 1. лицу) при упућивању на простор (у близини) саговорника употребљава се прилог **тамо**:

и вса повелѣна ми тобою, господи мои, тамо идоуть господемъ приводима къ светыни твои (ЖССД1: 60).

Въставши се госпожда иде къ нѣмоу и цѣловавши и, въпроси: како чедѣ мои тамо, сынъче? (Н 459).

Иако прѣжде писаниемъ прѣдахъ ти тамо въ владычествѣ твоємъ домъ прѣсветые богородице благодѣтельнице стоуденичскыи (ЖССД1: 59).

ц(а)рство своего ш(ь)чстви оставивъ, и вса гаже на земли. и д(оу)шоу порабоцающаго мира, избѣгъ. въ сию прѣде поустиню, м(ѣ)с(ѣ)ца, ноєм(ь)вра. въ, б. д(ь)нь. въ лѣт(о). 57, и 5. и всхотѣ онъ бл(а)жены, иако и тамъ ш(а)права свое ц(а)р(ь)ство. тако и здѣ въжделѣвъ за вы ш(а)рѣсти вы мѣсто сп(а)сенїа (ХТ 26).

У првом примеру, на основу ширег контекста, видимо да се прилогом **тамо** реферише о отаџбини Стефана Немање, а употреба личне заменице **вы** указује на простор у близини саговорника. У другом примеру на основу вокатива видимо да је у питању обраћање саговорнику/лицу коме је текст упућен, док се у другом и трећем примеру то види на основу заменице за друго лице. С обзиром на то да се употреба овог прилога уместо прилога **тоу** може објаснити већом удаљеношћу аутора текста (говорника) од места које је локализатор (у овом случају реч је о простору који је ближи саговорнику), реч је о посредној комуникацији (в. Пипер 1988: 32). Због веће просторне удаљености говорника и саговорника, у оваквим ситуацијама се употребљава дистални прилог **тамо**. Ипак, у овим примерима он не би могао бити замењен дисталним прилогом **онѣдѣ/онамо**.

Са значењем адлативности, што би била примарна функција овог прилога, употребљава се уз директивне глаголе.

9.1.2.3. Аблативност

9.1.2.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У неким примерима из српскословенског језика може се рачунати на значење аблативности и периферности.

У следећим примерима реч је о одвајању од простора који је у близини саговорника, што се са сигурношћу може утврдити на основу личне заменице за друго лице, односно на основу обраћања саговорнику. Дакле, прилог *отъ тоудоу* у следећим примерима има значење периферности:

и надъ всѣми сими междю вами и нами. пропасть велиѣ оутврѣди се.
ѣко да хотеш минюти ѿ сюдѣ къ вамъ не възмагаютъ. ни ѿ тюдѣ к
намъ (МЈ 157, Лк 16.26).

да кои ча|с| прѣимешъ сѣю книгѣ. въ тѣи ча|с| сѣ въсѣ|м| запа|д|номъ
воискѣ|м| ѡ|т|тѣ|д|ѣ на индѣю грѣдѣи. къ мнѣ же в|ѣ|с(тъ). ѡ|т|тѣ|д|(ѣ)
пошли. јако да и азъ ѡ|т|сѡу|д|(оу) на нь поидѣ (СА 410, 1–4).

И у следећем примеру могло би се рачунати на значење периферности, а посебно га сигнализира обраћање, тј. употреба вокатива на почетку реченице. Пример потиче из преписа *Душановог закона* из XV века:

Властеле краишници, коѣа воиска ѡт тѣда мине и плѣни землю
царевоу, тере прѣиде ѡпетъ прѣз нихъ землю. тизи властеле все да
плате, прѣз коиѣ прѣиде дрѣжавоу (ДЗ 44, 53).

9.1.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележен је прилог *одатле* са значењем периферности, али само у једном примеру:

Тако дай да, примера ради, ти одатле, а я одавде твой вертоградъ на артію ставимо (КМЗ 30).

9.1.2.4. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ: На основу свега наведеног може се закључити да је забележено веома мало примера који имају значење периферности, и то важи како за српскословенски језик тако и за друге језике који су се употребљавали као књижевни језици код Срба. То је условљено, како је већ наведено, природом заменице која се налази у основи ових прилога, тј. чињеницом да се у писаном тексту такви прилози најчешће употребљавају у анафорској функцији, док се обележје периферности реализује ретко, а разлог за то лежи у чињеници да је за овакво упућивање потребна непосредна комуникација (в. Пипер 1988: 32). Како се види из примера, углавном у сваком од њих било је неке речи (углавном заменичке) која би сигнализирала значење периферности, односно одређену врсту комуникације (уп. Павловић 2004: 219).

На основу наведених примера може се утврдити да опозиција централност–периферност у српском књижевном језику кроз његов развој постоји, али је слабо изражена. Пипер (1988: 32) као предуслов за остварење значења периферности заменичких прилога наводи да саговорник мора бити у видном пољу говорника јер се, у супротном, употребљава заменички прилог са обележјем дисталности, тј. прилог **тамo**. Такви примери забележени су и у текстовима писаним српскословенским језиком. Поставља се питање да ли је у овим ситуацијама заиста у питању обележје дисталности с обзиром на то да се у оваквим примерима, чини се, прилог **тамo** не би могао заменити прилогом **ондѣ/онамо**.

Непостојање прилога са значењем периферности у рускословенском и руском књижевном језику не чуди с обзиром на чињеницу да савремени руски књижевни језик нема прилоге са значењем периферности (в. Пипер 1988: 31–32).

9.1.3. Текстуално-деиктичка функција прилога са заменичким кореном **т-**

Међу ексцерпираним просторним заменичким прилозима највише је примера употребе прилога **тоу** у текстуално-деиктичкој функцији, која се сматра наративном (Пипер 1988: 40), а она је свакако у складу са природом текстова који су обухваћени анализом, као и са природом заменице која је у основи ових прилога.

9.1.3.1. *Локативност*

9.1.3.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику се као текстуално-деиктички локализатор најчешће употребљава прилог **тоу**, чије је примарно значење локативност, о чему сведоче следећи примери:

АГДА ЖЕ ВИДѢШЕ НАРОДИ ѢКО ІСА НЕ БЫѢ ТЮ НИ ОУЧНИКЪ ЕГО. ВЛАѢЗЮ САМИ ВЪ КОРАБЛЕ (МЈ 32, Јо 6.24).

ВЪ ЮТРѢИ ЖЕ ДНѢ НАРОДЪ ИЖЕ СТОѢШЕ ОБ ОНѢ ПОЛЬ МОРЕѢ. ВИДѢВЪ ѢКО КОРАБЛѢ ИНОГО НЕ БѢ ТЮ (МЈ 32, Јо 6.22).

ІСЪ ЖЕ К ТОМУ НЕ ѢВѢ ХОЖДАШЕ ВЪ ИУДѢИХЪ. НЫДЕ Ѡ ТЮДИУ ВЪ СТРАНОУ БЛИЗЪ ПОСТЫНИ. ВЪ ЕФРЕМЪ НАРИЦАЕМЫ ГРАДЪ. И ТѢ ЖИВѢАШЕ. СЪ ОУЧЕНИКИ СВОИМИ. (МЈ 50, Јо 11.54).

[...] ВЪИДЕ ІСЪ И ОУЧНИЦѢ ЕГО ВЪ ИУДЕИСКУЖ ЗЕМЪЛЮ. И ТОУ ЖИВѢАШЕ С НИМИ И КРѢЩАШЕ. (МЈ 26, Јо 2.22).

И РѢ СѢ СТВОРИУ. РАЗОРИУ ЖИТѢНИЦЮ МОЮ И БОШНО СЪЗИЖДО. И СЪБЕРОУ ТЮ ВСѦ ЖИТА МОѢ И ДОБРО МОЕ (МЈ 176, Лк 12.18).

И ГОВИ СЕ Г(ОСПОД)Ъ ІВРАМОУ. И РЕЧЕ ІМОУ. СѢМЕНІ ТВОЈМОУ ДАМЪ ЗЕМЪЛЮ СИУ. И СОЗДА ТОУ ІВРАМЪ ОЛТАРЬ Г(ОСПОД)ОУ. (БП 321, Приче 69b.7).

И СЫСЪ Ѡ ИУДѢИ ВЪ КЕСАРИНО ЖИВѢАШЕ ТОУ. (МА 24, 19).

ВЪ ДОМОУ ЖЕ ПРѢСВЕТЫЕ БОГОРОДИЦЕ ХИЛАНДАРЪСКЕ ТОУ НАЧЕСТА ПРѢБЫВАТИ ОБА СВѢТИЛЬНИКА БОЖИИ (ЖССД1 64).

ДАРЬ ПРѢСВЕТАГО ДОУХА ПРОЛИГ СЕ ВЪ СРЪДЦА ВЪСѢХЪ ТОУ СТОЈЕШТИХЪ (ЖССД1 75).

Плѡвоуштіма же има бысть посрѣдѣ мора велика, вѣтроу же бывшоу великоу и бурноу бывшоу мороу, потапати наче корабь, да съвръгыше выше реченныи же штыць Сѣмѡнь монахъ оставь въ монастыри светые богородице иже въ студеници, и тоу съ соуштіми ис прѣва инокы постныи канонь съвръшаше (ЖССТ 42).

таковоу бо надеждоу любвию имаста къ монастыроу ватопедоу, тако тоу и животь свои ѡ господи съвръшити хотеша (ЖССТ 47).

вѣтрила тоу же пливоуштімь въплакаста глаголюшта и молештоу се (Н 455) и др.

[...] и пришьдышоу тамоу въ мѣсто глаголемое Дѣжево въ области жоупы рашьскыи, и тоу велико рыдание и плачь сътвори надь братомь своимь (ЖКАС 34) и др.

Када је у питању фреквентност међу заменичким прилозима са просторним значењем у савременом српском језику, најфреквентнији је такође заменички прилог *ту*, о чему је већ било речи. Да је фреквентност употребе овог прилога била већа од осталих, показују и фреквенцијски речници појединих дела из ранијих епоха развоја српског књижевног језика. У Доментијановим делима *Живот Светога Симеона* и *Живот Светога Саве* овај прилог се јавља 16 односно 149 пута, док се *зде* (*здѣ*) јавља 30 односно 33 пута, *тамо* 14 односно 16, *отъ тоудоу* 3 односно 21, а остали заменички прилози с просторним значењем углавном се јављају од 1 до 6 пута (Костић 2009).⁷⁹ Фреквентност овог прилога могла би се објаснити и већом употребом прилога са стативним значењем (уп. Kordić 2003: 83), али такође и већом употребом овог прилога у наративној функцији, када је у питању корпус који је направљен за потребе наше анализе. У обзир би се могла узети и краткоћа самог прилога. У текстовима црквеног карактера готово доследно се употребљава прилог *тоу* у поменутом значењу. Оваква употреба вероватно лежи и у природи заменице која се налази у основи овог прилога – с обзиром на то да јој је примарно значење било анафорско. Ови подаци би, претпостављамо, могли бити другачији да постоји могућност анализе живог говора, чега су, нажалост, историјска истраживања језика лишена.

⁷⁹ Због обимности грађе која је чинила корпус нисмо се бавили посебним фреквенцијским испитивањима, али верујемо да би заменички прилог *тоу* однео превагу над осталим просторним прилозима.

Оваква употреба прилога **тоу**, са ослабљеним псеудоцентралним значењем, уобичајена је и данас у приповедању (Пипер 1988: 41). Локализатор се не налази у видном пољу говорног лица, тј. приповедача у тренутку када пише текст. С обзиром на то да би у оваквој ситуацији одговарао прилог са обележјем дисталности, дакле **онѣдѣ**, који није забележен употребљен самостално, оваква употреба прилога **тоу**, и осталих прилога да заменицом **тѣ** у корену, има функцију да приповедање учини непосреднијим јер се за локализацију користи прилог којим се означава мањи степен удаљености.

Тај простор о коме се реферише познат је на основу непосредног контекста или је, ређе, потребно обратити пажњу на шири контекст. Упућивање на просторни денотат, који неретко представља неки библијски локалитет, готово увек је анафорско. Ретки су примери катафорског упућивања:

Илеџандръ же сѣ слышавъ. образъ свои з|д|е измѣнати начеть зоубы же скръжетавъ, и очима семо и овамо позырае рѣ|ч|(ѣ). и помысли оноу тоу њ ложницѣ оубы|т|(и) (СА 496, 9–14).

Уколико је објекат локализације, простор о коме се реферише, доста раније поменут у тексту, он може поново да се именује уз прилог **тоу**:

И тоу прѣбывъ въ лаврѣ светааго ѿтанасиа [...] и поклони се гробу светааго (ЖССД2 109).

Прѣбывъ же нѣколико тоу въ домоу светые богородице стоденичские [...] въсѣмь собою образъ показоуе (ЖССД2 118).

У неким случајевима прилогом се не упућује на сам локализатор, већ на простор у непосредној близини локализатора:⁸⁰

аце оубо принесаша даръ свои къ олтарю. и тоу поменеша ѣко братъ твои иматъ нѣчто на те. остави тѣ даръ твои прѣдъ олтареми. и шѣдъ прѣжде съмри се съ братомъ твоимъ. і тогда шѣдъ принеси даръ твои. (МЈ 63, Мт 5.23–24).

⁸⁰ В.: Ашић 2016.

Просторни денотат може бити одређен месном реченицом (уп. Пипер 1988: 42):

ИДѢЖЕ БО ЕСТА ДВА ИЛИ ТРЪЕ СЪБРАНИ ВЪ ИМЕ. ТОУ ЕСМЪ АЗЪ ПО СРѢДѢ ИХЪ. (МЈ 62, Мт 18.20).

ИДѢЖЕ БО ЕСТЬ СКРОВИШТЕ ВАШЕ. ТОУ И СРЪЦЕ ВАШЕ БЮДЕТЬ (МЈ 183, Лк12.34).

ИДѢЖЕ БО АШТЕ БЮДЕТЬ ТРОУПЪ. ТЮ СЪБЕРЮТЬ СЕ ОРЛИ (МЈ 211, Мт 24.28).

ИДѢЖЕ АЩЕ ВЪНИДЕТЬ ДОСАЖДЕНИЕ. ТОУ И ОУКОРЕНИЕ. (БП 251, Приче 11 51vb.2).

ИДѢЖЕ БО ЗАВИСТЬ И РЪВЕНИЕ. ТЮ НЕСТРОЕНИЕ И ВСАКА ЗЛА ВЕЩЬ. (МА 92, 16) итд.

У приповедању се у текстуално-деиктичкој функцији са значењем локативности у српскословенским текстовима употребљава и прилог **тамо**. Поред примарног адлативног значења јавља се и са локативним значењем, на шта указују индирективни глаголи, међу којима се најчешће употребљава глагол *бити*.⁸¹

И ИМЕ ИХЪ НЕ ИМЕНОВА СЕ КЪ ТОМОУ ТАМО ВЪ ОБЛАСТИ ТОИ (ЖССД1 36).

При сему Миѡтѣскому езерѣшту, между иними Народи: ми многими, и сѣрбски Народ тамо бивѣ (ХС1 41, 18).

[...] *от*вазграничениѧ многими народими, *от*текуштои води и престолнаго града, тамо биваюштаго Москва рекомаго (ХС1 46, 23).

Победоносно преодолевание Гости немилосѣрдни имели *сум*, и побиена бист падением велика чест *от* христиани, тамо падением убиен бист и крал Истрѣискои дѣржави (ХС1 58, 41).

[...] саразителна брантворениѧ тамо изследствовав ... по маломинувшему времену тамо жизан свои скончав (ХС1 58–59, 44).

[...] *есть* же тамо и едина превазглашена акадимиа, сиреч; учително пребивателна схола (ХС1 97, 103–104) и др.

⁸¹ У корпусу је пронађен велики број примера с глаголом *бити*, али због економичности нису сви могли бити унети у рад.

У истом тексту могу да се употребљавају и прилог **тоу** и прилог **тамо**. Пипер (1988: 41) наводи пример контрастивне употребе ова два прилога у истом тексту у савременом језику и констатује да се различитим обележјима ових прилога према критеријуму дистанце постиже „варирање експресивности израза”, тј. употреба прилога *ту* сматра се експресивнијом. Забележили смо примере у којима нема разлике у значењу. Забележена су два примера у истом пасусу, на основу којих би се могло претпоставити да на одабир прилога који ће бити употребљен утиче претходни контекст:

Пришьдѣ въ Лаодикию, вьлѣзе въ корабль и хоте прѣйти въ Тарасъ
Киликиѣ, занѣ тоу не знааху и.... (Н 468).

Низвергнутый Краль Холландскій Лудовикъ, Братъ Цара Наполеона живіо
е досадъ у Грацу у Штаерской, ту здравіе свое кормлетъи, и науцы и
благодѣтелствованію предавшійсе. А сада е съ желаніемъ сретъна пута
Грацкогъ народа, изъ Граца у Швайцерску отишао, тамо да у миру живи
(НС9 38).

У другом наведеном примеру дисталност се исказује прилогом **тамо** у односу на просторни денотат из претходног контекста. Употреба прилога **тоу** односно **тамо** могла би бити условљена и глаголском лексемом у поменутом примеру.

Онда када се прилогом реферише о простору који се може сматрати апстрактним, употреба прилога није права, већ транспонована. У следећем примеру значење прилога **тоу** могло би се схватити као временско – ’у том тренутку, тада’:

Въ љі, д(ь)н ъ. м(ѣ)с(е)ца, фер(ь)вара. начет ъ нѣчто мало ослабѣвати
старость его. и тоу абіе бл(а)женныи старць г[оспо]д[и]нь сімешнь.
мене недос(то)инаго и оумаленаго въсакоюдѣ. възвав’ ме съ тихостѣ
(ЖСС2 147).

Временско значење овог прилога забележено је и у текстовима писаним старословенским језиком, о чему сведоче примери наведени у оквиру лексикографског чланка за прилог *тоу* у СЈС.

Просторно значење није примарно ни у следећем примеру. Наиме, њему би одговарало значење 'постоји, има' (уп. Ашић 2016):

и иногда бывшее въспитѣное емоу овче. вѣтвь ѡт[ъ] плода его. и цвѣтъ ѡт[ъ] корѣне его. тоу и бл(а)гаа вона (ЖСС2 172).

У неким пак текстовима *тамо* се употребљава уколико је појам на који се упућује заменичким прилогом одавно поменут у тексту:

въ себѣ же бывша разумѣста тако не инь кто, нъ роусинь ѡнъ чръныць ѡтвель его естъ, глаголахоу, въ светоюю гороу, знаахоу бо и ѡтъ прѣжде тамо тыштаніе его (ЖССТ 26).

Посѣланомоу же пришедьшоу богоноснью соупроутоу светааго Симеона и кирь Савы съ вѣсѣмь посѣланиемь емоу любимымь сыномь своимь, и давь емоу писание и възвѣсти емоу о вѣсѣхъ бывшихъ тамо (ЖССД1 62).

Прилог *тамо* са значењем локативности могао је да има и значење 'на оном свету' и сл., при чему је могао да стоји самостално или контрастно према прилогу са значењем централности, о чему је већ било речи. Као илустрацију дајемо само један пример самосталне употребе овог прилога са поменутиим значењем:

[...] плачи се, о оубоги (чловѣче, кая се, до ныдеже врѣме имаши, тако) да не оуслышиши тамо: нына ли се каяши, егда нѣсты врѣме показанию? (ЖКАС 38).

9.1.3.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Следећи примери илуструју значење и употребу заменичког прилога *ту* у текстовима писаним славеносрпским језиком (в. и примере на стр. 60):

Акое весело Солнце смутный есени день развеселявало, то су оне вертоградъ, поля, и шуму проходилие. Ту су оне у самоти птичице пѣвати слушале (АН 101).

Ово се 20га Августа (1га Септемврѣя по рим.) у стану кодъ Теплица сбыло. Ту су войске нес. Россійске и Крал. Прайзске Гарде покрай три присуствуютъ Самодержца прошле, и у округъ стале (НС19 78).

Августа 14/26га обозрѣду (рекогносцираю наши градъ Дресду, да виде, како обкопи около нѣга стое, ели непріятель ту, и колико га има (НС20 81) и др.

Заменички прилог *ту* забележен је у славеносрпском језику и са непросторним значењем, што се види на основу следећег примера, у коме би се значење заменичког прилога могло парафразирати као 'у тај број' и сл.:

[...] ту Коня у Гданску кое за Топовницу, кое за Конницу и подвозъ има само 4000 комада: ту су и кони граждана счислени (НС12).

Није забележен руски прилог *тут*, који је, судећи према СЦСЛРЯ, био у употреби само у руском језику, али не и у рускословенском: [...] но когда пришелъ подъ Новогородъ Северской, тутъ нашель онъ себѣ не весьма малое сопротивленіе (ЖПВ 118); Въ походѣ своемъ настигли они у Львова Польскаго Короннаго Фурьера и Князя Любомирскаго съ нѣкоторымъ числомъ войска; тутъ они ихъ разбили (ЖПВ 329). Овај се прилог и данас употребљава у савременом руском језику.

Са значењем локативности у текстуално-деиктичкој функцији употребљавао се и прилог *тамо*:

Ясамъ се весьма чудію [...] да э онай скоротечець за знакъ да э тамо было, еще одну бакарну кастрюлу донео и казао, дасу у ономъ дому были сватови. Послѣ другіи истину ове вещи знати хотѣтъи, да су тамо ишли и все како э казао, нашли (Ф1 33).

Краћи облик овог прилога *там*, који се употребљава у савременом руском језику, забележен је у корпусу из руског књижевног језика поред прилога *тамо*:⁸² [...] знатнѣйшихъ таковыхъ улицъ есть 47, каждая улица имянуется по той вещи, каковая тамо продается (ЖПВ 6); И хотя по указу Государя Императора ПЕТРА ПЕРВАГО имѣло оное премѣстится въ Петербургъ, однако торги, которые отправляются съ Сибирью, имѣютъ тамъ мѣсто (ЖПВ 11), али није забележен у славеносрпском језику.

9.1.3.2. Адлативност

9.1.3.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. О текстуално-деиктичкој функцији прилога *тоу* са значењем адлативности у српскословенском језику сведоче следећи примери:

[...] и тоу придоше мнози властели (ЖКАС 70).

и къ прѣдѣлаш|м| въселѣнскыи|м| приближи се. и тѣ въ слъ|н|(ь)чнѣи гра|д| прїде, и въ сл(ь)н(ь)чнѣи храмъ поклони се (СА 381, 7–10).

и тако въ персїидѣ поидемъ. и тоу домоу дошѣше и г(оспод)ства вса землѣскаа раздѣлимо по дш(ст)оанїю и по под(о)бїю. и тоу александръ въ войскѣ пришьд (СА 514–515, 13–16, 1–3) и др.

У свим наведеним примерима заменички прилог *тоу* употребљен је уз директивне глаголе, који сигнализирају адлативну семантику прилога чије је примарно значење локативно. Овај се прилог уз глаголе кретања употребљавао и у старословенском језику, а потврде за адлативно значење налазимо у СЈС.

Много се чешће са значењем адлативности употребљава прилог *тамо*, коме је ово значење примарно:

Прѣкръстивъ же се поиде въ Еррусалимъ дошѣдъ тамо, и поклони се божию гробу (Н 457).

⁸² Прилог *тамо*, који је некада био у употреби у руском књижевном језику, у савременом руском језику сматра се архаичним и супстандардним (Пипер 1988: 33).

И тоу њемоу прѣбываюштоу, сълоучи се праздникъ благовѣштениа прѣсветыне богородице ватопедьскыне; и звань бысть игоуменовъ и въсѣми братиами ватопедьскими на праздникъ по обичаю светогорьскомоу. протоу же пришьдшоу [...] и сии приде тамо (ЖССД2 102).

гѣше амж оуѣнци его равви. ннѣ искахю тебе камениемъ побити иудѣи. и паки ли идеши тамо (МЈ 205, Јо 11.8).

юда же приемь спироу ѿ архиерѣи и фариисѣи слоугъ. приде тамо съ свѣтилники и свѣштами. и орюжиемъ (МЈ 229, Јо 18.3).

слышав же тако архѣла ц(а)р(ь)ствоуеть въ иудеї въ ирода мѣсто ѡ(т)ца своего: оубога се тамо ити (СОЈ 19, Мт II.22).

и по заповѣди њего нельжьнои нынѣ съ радостию послѣдоую њемоу и тебе любимое чедо, тыштоу се постигнути те тамо въ Светѣи Горѣ (ЖССД1 50).

тамо бо пришьдъ съ подружиемъ своимъ благочъстивою кралицею кателиною и съ нѣкотою честию властель своихъ (ЖКАС 36).

[...] ва Немаческо море его же московски Руси Варецско море називают, води ти свога течениа тамо садевают, по васа места и държава тамо биваюшти (ХС1 56, 40).

[...] град таи именуеми Пожега, того ради самотрителним советом крал Жигмондъ, са воинством своим тамо путшаствовати вазвращает се (ХС2 61, 453).

Најчешће се прилогом **тамо** упућује анафорски, али има и примера катафорског упућивања:

и иде тамо вьнутрь гръчьскаго царьства (ЖССД1 36).

Уз овај прилог може да стоји и додатна информација јер се њиме упућује на већ поменуту област, о којој је речи било доста раније у тексту:

и име ихъ не именова се къ томоу тамо въ области тои (ЖССД1 36).

Адлативност је у српскословенском језику могла бити исказана и прилогом до толѣ, који је поред просторног могао да има и временско значење. За овај је прилог такође карактеристично и значење лимитативности:

от толѣ и о мирскых мислити начех. ни бо вѣмѣнах до толѣ где
ѡбыти ме хотеть. где ли ѡбыти хоцѣ (СА 312, 13–16).

У народном језику у употреби је био и облик дотле са партикулама: дотлези мегла Кръстыцоу (РКСС 293); гледан дотлеи (РКСС 293).

Примери употребе адлативног прилога до тоудоу нису забележени у српскословенским текстовима. Разлог за то треба тражити у чињеници да није био у употреби ни у старословенском језику.⁸³ Овај прилог забележен је у пословноправном језику. Павловић (2004: 229) наводи следећи пример: нива ѡ калине ѡ смрѣдешци до бѣе воденьске и до поурпоута . ѡд ѡбою страну поути . нива до гроубеше . и до тоудѣ и до климие.

9.1.3.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У текстовима писаним славеносрпским језиком се као адлативни прилог у текстуално-деиктичкој функцији најчешће употребљава прилог *тамо*:

[...] никто дакле нѣ знао, да се овај подѣ крыла любве Бога сокрыо. У мысли [...] за нимѣ тамо поиде (АН 82).

[...] и будући даму э тамошня терговина срећно пошла, тосе онѣ опеть тамо оправляше (РК 32).

Позднѣ вѣсти являю, да э Моро заиста тамо ветѣ дошао (НС1 2).

Послѣ другѣи истину ове вещи знати хотѣтъи, да су тамо ишли и все како э казао, нашли (Ф1 33).

Поред употребе овог прилога, забележена је и употреба прилога *дотле*, који има и значење лимитативности:

⁸³ У СЈС нема овог прилога као одреднице.

Междѹ тимѹ метни оу калансанѹ Казанѹ два хакова фришка Нѣста червленога кѣватисе долѣѣ, доклѣ еданѹ хаковѹ савритѹ (ИП 189).

9.1.3.3. Аблативност

9.1.3.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Прилог *отъ* *тоудоу* забележен је са значењем периферности, али најчешће има текстуално-деиктичку функцију. Аблативност је исказана самим прилогом, а носилац аблативне семантике може бити и глаголска лексема: *отиде*, *ошедьше*, *отъвезъше* и сл., о чему сведоче следећи примери:

ѿѣ же к томю не ѣвѣ хождаше въ июдѣхѹ. ныде ѿ тюдю въстраню близѣ постыни. въефреъмь нарщаемы градѣ. и тѣ живѣаше. съ оученики своими. (МЈ 50, Јо 11.54).

изиде ѿ тюдоу ѿѣ. въ странѣ тѣрьскѣ. и сидѣскѣж (МЈ 85, Мт 15.21).

и изиде ѿ тюдѣ. и приде въ отъчѣствие свое (МЈ 115, Мк 6.1).

и расѣѣа ѿ от(ѣ) тѣдоу Г(оспод)ѣ Н(ог)ѣ. (БП 307, Пост 11 65va.8).

и ошедьше от(ѣ) тѣдю моужи. придоу въ Содомы. (БП 371, Пост 18 81vb.22).

сѣѣа оубо послана бывша ѿ дѣѣа сѣѣа. снидета въ селевькино. ѿтоудоуже гадоуца въ корабли въ кпрѣ (МА 25, 4).

ѿвезъше се ѿ троѣды [...] въ ютрѣи же въ неаполь. ѿтоудоу въ филипы. (МС 36, 21–24).

Ны же шеѣше въ корабль. ѿвезохомь се въ тарась. ѿ тоудю поѣти хотеѣе паоула. (МА 52, 13).

и прѣплоувше въ сиракоуѣхѹ прѣвѣхомь [...] и ѿтоудоуже прѣплоувше пристахомь въ прогии. (МА 82, 12–13).

и тако въ римь придохомь. и ѿтоудю браѣѣа слышавше ѿ насѣ. изидоше въ срѣтениѣ намь (МА 83, 14).

И отъ тоудоу идоста въ вьноутрѣнюю поустыню (ЖССД1 56).

[...] и наче вѣжати въ дръжавоу землѣ свое; и отъ тоудоу прѣдвигъшоу се юмоу съ вои своими приде въ прѣдѣль землѣ българьскыне въ

мѣсто рекомо Извори. и отъ тоудоу въсхотѣ поустити скипѣтры своѣ †
съ силами† на приетиѣе землѣ своѣ (ЖКАС 124).

[...] потом са многою частию даровавши отпуштает его, ва Седмоградску
свою область, оттуду же ва Будимски град отходит (ХС2 146, 598).

Аблативни прилог **отъ толѣ** нисмо забележили у корпусу из српскословенског језика са просторним значењем, али је сигурно био у употреби јер је забележен просторни адлативни прилог **до толѣ**, а опозиција аблативност– адлативност је била стабилна у подсистему просторних заменичких прилога. Прилог **отъ толи**, **отъ толѣ** био је у употреби и у старословенском језику, и то са временским, просторним и узрочним значењем (СЈС).

Примери употребе аблативног прилога које наводимо потичу из народног језика: **отъ тлѣи глѣда на вѣстокъ на хридѣ** (РКСС 293); **отъ тлѣи оуправъ оузь гороу** (РКСС 293).

Овај прилог се, судећи према управној глаголској лексеми, употребљавао уз индирективне глаголе, тј. акценат је био на месту, а не на смеру кретања.

9.1.3.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику нема разлике у значењу у односу на претходне етапе у развоју књижевног језика код Срба. Аблативни прилог је могао да има облик *от туда*, *од туда* и *от туду*, како показују и примери који следе:

[...] и чтосу они отъ туда выше ю тражили, тосесе отъ жилища ся выше удалявали (К 23–24).

О земле свободе мое! конецъ желанія моего! когда тье духъ мой на высине твое попетисе? дабы отъ туда естество болше учити могао (Ф1 96).

Божество есть твой источникъ, тыси капля отъ туду (К 31).

[...] знаосамъ добро, да *Канарически* Острови, а такожде и *Циландѣ* отъ туду далеко не отстои (РК 53).

[...] а дасе не стидимъ казаоби, да самсе одтуда нечему и надао, и радоваосамсе као Сека сватовомъ (СЗР 13).

[...] зажеліосамъ на Лаћу отићи, дабы баремъ нуждне ствари оттуду узети, и собомъ донети могао (РК 96–97) и др.

Овај се прилог и у славеносрпским текстовима употребљава са транспонованим значењем:

Ово коло, сограничїе неба съ земљомъ привидно, понеже предѣле зренїю полагае, зовесе зреникъ. Одтуда чета и положенїе зренично (КМЗ 56).

А да се є корысть державе непосредственна гледала, пакъ намѣренїе ово предлагало, то бы отгудъ то слѣдовало, да бы Наполеонъ на Аустрію ударїо (НС8 31).

У следећим примерима употребљен је и прилог *одатле* у текстуално-деиктичкој функцији:

Ту су они за време при хлѣбу и води живїли, но после у Паризъ отнешени были: Одатле опеть по заповѣсти Міністра Полїціе домаотпущени (НС6 25).

А Маршалъ Султъ поїде найпре къ Ст. Пе, и одатле къ Ст. Јоанну Луцъ, да ту войску свою, колико буде могуће, сабере (НС8 33).

Генералъ Графъ Витгенштайнъ наишао є ѿоштъ кодъ мѣста Гисхыбла на Французе, и нѣи изъ обкопаны нѣиовы поставленїя одатле истерао (НС20 81).

9.1.3.4. *Перлативност*

9.1.3.4.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Заменички прилог *тоудоу/тоудѣ* забележен је у српскословенском језику само са значењем перлативности. И он се, као и остали заменички прилози који су имали у корену заменицу *тѣ*, употребљава у текстуално-деиктичкој функцији.⁸⁴

въ [...] прѣходештю тѣдѣ ѿѣ. по немъ идета два слѣпца (МЈ 95, Мт 9.27).

⁸⁴ Могуће је да би се у ширем корпусу нашло примера и за значење периферности овог прилога.

и прѣди текъ вьлѣзе на сюхоморно да видить ѿ а. ꙗко тюдѣ хотѣаше
минюти (МЈ 190, Лк 19.4).

Жигмондъ кѣсарь [...] ваходит ва град именуеми Мединланон, ва
ломбардїискои държави биваеми, железним венцемъ тамо на царство
препоасан бивает, *от Медиолиана же* туду же (ХС2 102, 523).

и отъ прѣчистыхъ ребрь своихъ излиа божьствьноюю кровь свою и
водю. ꙗкоже искоупи насъ отъ порабоштенниа вселоукавааго днавола, и
ѡже окропи владыка прѣчьстноюю крввию своею, тоуде же вѣрными рабь
ѡго оброси срьдчьнымъ рыданиемъ и прѣгорькыми слъзами омочи
(ЖССД2 184).

Богдан же са своими ему шумноо и припетием тесно местоо биваемоо,
при селу некоему именуемому Красна ѡбколивь, Лехом же путшаствие
туду бивши, Богдан засеждением или предстателствовавъ, Лехи же
сицевии (ХС 192–193, 684).

Прилог *тоудоу* у свим наведеним примерима употребљен је уз глаголе који
имају значење директивности. Међутим, само значење перлативности веома се
ретко употребљава у српскословенским текстовима, али и у текстовима из
каснијих епоха у развоју српског књижевног језика.

9.1.3.4.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Следећи пример из славеносрпског језика
показује да је прилог *тамо* могао да има и значење перлативности уз одговарајућу
глаголску лексему перлативног значења:

Я самъ 40 фунти штерлинговъ [...] у коекакви Хеспапъ, кои тамо
пролази, уложію, кога э мени *Капетанъ* купити казао (РК 33).

Спој адлативног прилога и глагола са значењем перлативности, према
мишљењу П. Пипера (1988: 37), могућ је, и то ретко, само у колоквијалној
употреби. Ипак, види се да су такви примери постојали, ретко, и у претходним
епохама развоја српског књижевног језика. Поставља се питање да ли је могуће
говорити о прилогу *тамо* као универзалном заменичком прилогу, који у

различитим контекстима може заменити било који заменички прилог са обележјем дисталности (сем аблативног).

9.1.3.5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. О постојању обележја периферности у српскословенском језику не може се говорити са сигурношћу јер није забележено много примера у којима би могло бити речи о значењу периферности а не дисталности прилога који у својој основи имају заменички корен **т-**. Много чешће ови прилози се употребљавају у анафорској, наративној функцији, што је, како је наведено, било значење заменице **тѣ** у индоевропском језику, које смо наследили, док је демонстративно значење накнадно развијено. Познато је да је указивање на сферу саговорника прилично слабо заступљено у индоевропским језицима (в. Пипер 1988: 31). Може се претпоставити да је развој трочлане деиксе, дакле, текао кроз развој српског народног језика. С обзиром на природу текстова који су ушли у анализу и веома фреквентну наративну употребу прилога са коренском морфемом **т-** не могу се доносити закључци о фреквентности употребе прилога са обележјем периферности у свакодневной комуникацији.

Дакле, у текстовима писаним српскословенским језиком, као и у текстовима писаним претежно народним језиком, забележени су прилози који у својој семантичкој структури имају обележје периферности. То сведочи у прилог чињеници да је српски језик имао трочлану просторну деиксу. Ипак, ни у каснијим периодима развоја српског књижевног језика готово да нема примера у којима се јавља значење периферности, па се може закључити да је семантика дистанце у том микросистему заменичких прилога сасвим потиснула критеријум лица.

Да би се значење периферности прилога остварило, потребна је непосредна комуникација, које у текстовима који чине наш корпус има врло ретко, и то готово искључиво у оквиру управног говора. Чак и тада, како је то у пословноправној писмености приметио Павловић (2004: 219), простор у близини саговорника може бити контекстуално одређен. Такав је случај и у пословноправној писмености, где је „немодификована локативна проксималност, исказана прилогом **тоу** [...] ниске прагматичке валентности” (Павловић 2014: 219). Она би се једино могла проверити у живом говору.

Локативна и адлативна семантика прилога **тоу** и **тамо** наслеђене су из старословенског језика.

У славеносрпском језику нема никаквих специфичности када је употреба прилога *ту* и *тамо* у питању. Употребљавају се без функционалних ограничења, тј. неутрални су у односу на опозицију локативност–адлативност, што је случај и у савременом језику.

9.1.4. Просторна локализација у сфери лица које није део говорне ситуације

Локализација која се врши у односу на лице које није део говорне ситуације остварује се, по правилу, заменичким прилозима који у основи имају показну заменицу за 3. лице, која је некада гласила **онѣ**.⁸⁵ Забележили смо следеће прилоге у текстовима писаним српскословенским језиком: **онѣдѣ**, **онамо**, **отѣноудоу/отѣноудѣ** са овом заменицом у корену, а у употреби је био и прилог **тамо**, о коме је већ било речи.

9.1.4.1. Локативност

9.1.4.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. За прилог **онѣдѣ** карактеристично је локативно и дистално значење, објекат локализације се не налази у сфери учесника у комуникацији (ситуацији), тј. њиме се упућује на простор који је удаљен од приповедача, налогодавца и сл., али овај прилог није нарочито фреквентан у ексцерпираној грађи:

И да се стави игоумнѣ ондѣ ѿтѣ киновиѣ, кога избере патриархѣ и царѣ съ зговоромѣ братиѣ монастырьске (Н 375).

⁸⁵ Данас облик *он* има лична заменица за 3. лице, док је у прасловенском језику овај облик означавао демонстративну заменицу. До краја XVII века она је у српском језику могла да има оба значења (Белић 2006: 223), када је персоналност коначно потиснула демонстративност.

У народном језику заменичким прилозима често су додаване партикуле, па прилог **онѣде** може имати и варијанте **ондѣзи** и **ондѣи**: **акѣ ли им' се кои ч'тета њчини онѣдѣзи** (Павловић 2004: 219); **да моу љѣтъ ондѣзи прибѣжище и покоище** (Павловић 2004: 219); **царина ондѣи нигдѣ прѣво не била** (РКСС2 220).

Разлог за то што је прилог **онѣдѣ** мање фреквентан у текстовима писаним српскословенским језиком лежи у фреквентности употребе прилога **тамо** са истим значењем, нарочито у приповедању. Прилог **тамо** забележен је с локативним значењем од најстаријих споменика на српскословенском језику:

и изидохъ в Солоун'скыи град, тамо створишю ми половинѣ годиноу, и ѡ(тъ)ць же мои бл(а)ж(е)ныи, вынѣ горе д(оу)хоумь и извед(е) ме ѿ Солнскаго град(а) (ССЗН 10, 21).

[...] тамо маломоштѣныѣ питаѣ и съгрѣваѣ (ЖКАС 89).

[...] и благословение приемле и мольбы о себѣ къ владицѣ Христоу отъ тамо соуѣтаго светааго патриарьха и отъ вѣсѣхъ кланяюуьтихъ се вольныимъ страстемъ христовѣмъ въ светѣмъ тамо градѣ (ЖКАС 90).

и име ихъ не именова се къ томоу тамо въ области тои (ЖССД1 36).

И прѣбыс(тъ) тоу мало врѣме. вѣсхоте онъ бл(а)женныи. јако и здѣ оправда свое ц(а)р(ь)ство. тако и тамо вѣжделѣ обрѣсти мѣсто сп(а)сенїа. вѣсѣмъ прихѡдещимъ ѡт[ь] вѣс[оу]доу. и испроси з ц(а)ра квр алеѣе. свата своего. мѣсто поуство (ЖСС2 170).

О значењу локативности овог прилога говори нам управни глагол, који је код овог значења индирективан.

У народном језику има примера употребе примарно адлативног прилога **онамо** са обележјем локативности. У РЈАЗУ прве потврде потичу из XV века, као и у РКСС, али први забележени пример показује да су они и раније били у употреби: XIII век, 1233: [...] **д(ахъ) моу ѡтъ метоухѣ Спасове ѣ Плавници ѡтъ места, где љѣтъ билъ свети Иѡванъ ѣ Плавницѣ ѣ м.....ъ брѣдо, где стои крѣсть, коуде сѣ теговища нис-Плавницѣ и онамо оу Лѣсковьць** (Н 405); **онамо, гдено си билъ прѣво, билъ си намъ пригатель** (РКСС2 217).

И Вук употребљава овај прилог са значењем локативности, а као потврду наводимо пример који је дат као илустрација оваквог значења у РЈАЗУ: У

нашијем крајевима воде се зими замрзну и ослабе, али онамо, у жупном приморју... онда су најјаче.

Локативно значење примарно адлативног прилога, како сазнајемо из СЈС, није било страно ни у старословенском језику. Као друго значење овог прилога наводи се локативно значење са само једном потврдом.

Забележени су и примери контрастне употребе прилога **онѡдѣ** у односу на прилог **здѣ**, а њихова се супротност, о чему је већ било речи, заснива на опозицији по дисталности:

ТОГДА АШТЕ РѢТЬ КЪТО ВАМЪ. СЕ ЗДѢ ХЌЪ ИЛИ ОНДѢ НЕ ИМѢТЕ ВѢРЫ (МЈ 99, Мт 24.23).

НИ РЕКУТЬ СЕ ЗДѢ ИЛИ ОНДѢ. СЕ БО ЦРѢТІЕ БЖИ ВЪНШТРЬЮДОУ ВЪ ВАСЪ ЕСТЬ. (МЈ 173, Лк 17.21).

ТЪГДА АШТЕ КТО РѢТЬ ВАМЪ СЕ ЗДѢ ХЌЪ. ИЛИ ОНДѢ НЕ ИМѢТЕ ВѢРЫ (МЈ 210, Мт 24.23).

У датом контексту значење дисталног прилога **онѡдѣ** могло би да се схвати и као рестриктивно, при чему, чини се, не би дошло до промене значења уколико би био замењен прилогом **инѡдѣ**.

Код примера употребе прилога **онамо** са значењем локативности треба навести и његово значење 'онај свет', које најчешће остварује у контрастној употреби са прилозима који имају обележје централности, о чему је већ било речи. Овакву употребу бележи и РЈАЗУ у народном језику, што је утицај црквеног језика.

У РКСС наилазимо и на употребу примарно перлативног прилога **оноудѣ** са значењем локативности. Јавља се са партикулама – **оноудеи** и **оноуге**, а овде доносимо два примера као илустрацију: **да се онѡдеи не тираю** (П 134); **ни едѣнь не сѣди онѡге Цѣптата** (М 42).

Са значењем локативности овај прилог се јавља и у Вуковом језику, о чему сведоче примери које налазимо у РЈАЗУ као потврду за овакву употребу примарно директивног прилога: Тако се онуда говори селдо мјесто седло; Нијесам могао дознати, дали се онуда гдје какво мјесто тако зове. У таквим и сличним

примерима подразумева се шири контекст „Када се прође онуда, чује се да се какво место тако зове” и сл., при чему се реченице у којима је примарно директивни прилог употребљен са локативним значењем могу посматрати као елиптичне. Дакле, у дубинској структури реченице наведени примери подразумевају директивни прилог употребљен са својим примарним значењем (в. Пипер 1988: 37).

9.1.4.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпским текстовима употребљавао се прилог *онде* са значењем дисталности и локативности:

На все стране э онъ онакова мѣста видяо, коихъ воспоминаніе нѣму есть драгоцѣнно было и у сердце нѣгово печаль усыпало. Овде э было мѣсто, гди се онъ као дете игро, онде э была сѣница, у коей э онъ завѣтъ небесне любви съ Хелѣдомъ и Софїомъ повторавао (АН 19).

У разговору томъ онъ мени о Мемфису говораше, но будутъи да я тамо дойти не могу, мени совѣтоваше, да я съ нимъ задоволенъ будемъ, што онде научити могу, и прочи овога края люди (говорїо э онъ) овдесе уче, онису съ тими наукама доволни (К 22).

[...] а кадъ до средоточїя безконечне вселене дойдемо, онде лицемъ къ лицу молитве наше съ пламенѣйшимъ сердцемъ превѣчному Творцу воздамо! (Ф1 96–97) и др.

Просторни денотат може бити и књига/текст, што показује следећи пример:

[...] иста ова три Стабла или три началне човеческе Страсти, акосе на добро управе и окрену, раѣаю Добродѣтели, и узрокую сва човеческа Совершенства, какоѣесе видити онде гди се о Добродѣтели буде говорити; а овдеѣемо представити, какосе изъ ни, кадъ се на зло окрену и употребе, сва неваляла дѣла и све злобе раѣаю (СЗР 79).

Забележен је и пример у коме се у славеносрпском језику прилог *онамо* употребљава са значењем локативности:

Она звезда [...] оно небесно свѣтило, кое се съ лева изнадъ насъ котерля на десно, и онамо доле исподъ насъ, докъ опеть съ леве стране унаоколо не поѣе пенятисе (КМЗ 63).

Изъ тога самъ заключю, да онамо каковъ годъ водени потегъ быти мора (РК 103) и др.

Међутим, и у текстовима писаним славеносрпским језиком много се чешће употребљава заменички прилог *тамо* са значењем дисталности и локативности. Значење локативности сигнализира глаголска лексема, односно индирективни управни глагол:

Оваѣ истый законъ наблюдавасе и данасъ у Витанскомъ Царствѣ: понеже тамъ ни сѣдѣамъ ни царѣ допущасе вѣно, кромѣ кадъ изъ сѣда возвратетсе (ИП 18).

Она э съ отцемъ своимъ нѣга еще ожидавала, и на ливаду долазила, но нѣга тамо нѣе затекла. Садъ э опеть пошла, мыслетѣи, датѣе нѣга тамо найти, ибо э знала, да онъ тамо найвыше находисе (АН 65).

Оружѣя и военны потреба доста засадъ имаю; само се соли и лѣкова мало тамо налази (НС12 49).

Прилози *онде* и *тамо* и у славеносрпским текстовима употребљавају се са значењем 'живот после смрти', а таква употреба поменутих прилога утицај је црквеног језика и црквене литературе. Да би се поменуто значење идентификовало, потребан је шири контекст:

Онде се чловѣкъ преображава у ангела, печаль у веселіе, напастъ у блаженство (АН 158–159).

Онъ тѣе тамо найти, да дуси они, коисуму дѣтинство нѣгово хранили, или горкій каковъ часъ ослادили и сада за нѣга Творцу моле, за нѣгасе печале (АН 30).

Тамотѣе Богъ все наше мысли вѣчно занимати. Тамотѣемо у дѣла его болше проникнути (К 43–44).

9.1.4.2. Адлативност

9.1.4.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику заменички прилог **онамо** одликују семе дисталност и адлативност. Није забележено много примера употребе овог прилога, међутим. Павловић (2004) нема потврда за употребу овог прилога у пословноправном језику. Само је један пример забележен са инваријантним значењем прилога **онамо**:

ДА ТЫ КОУДЕ ХОДИШИ? НЕ ОНАМО ЛИ ТЕ ПОСЛАА ИГОУМЕНЬ, А ТЫ СВОЮ ВОЛЮ ЧИНИШИ? (ЖССД2 108).

Иста реченица код Теодосија је преформулисана, а уместо прилога **онамо**, употребљен је прилог **онѣдѣ**, што говори у прилог чињеници да се у језику аутора/преписивача за исказивање адлативности употребљавају прилози са примарним локативним значењем:

НЕ ОНДЕ ЛИ ТЕ ПОСЛА ИГОУМЕНЬ, ГЛАГОЛЕ, ТЫ ЖЕ СВОЕВОЛНѢ СВОЈА ТВОРИШИ НАЧИННІА? (ЖССТ 38).

Поред прилога **онамо**, у српскословенским текстовима са значењем дисталности и адлативности у употреби је био и прилог **тамо**:

ПРИДОУ И ТАМО ДВИЖЮЩЕ И МОУТЕЩЕ НАРОДЫ (МА 41, 13).

И РЕѢТЕ МОУ ТЫ СѢДИ ЗДѢ ДОБРѢ. А НИЩЕМОУ РЕѢТЕ ТЫ СТАНЫ ТАМО. ИЛИ СѢДИ ЗДѢ ПО^НОЖИЮ МИ. (МА 88, 3).

ТЫГДА ПРИДЕ С НИМИ ІЪ. ВЪ ВЪСЬ НАРИЦАЕМЮ ЋЕНЬТЬСИМАНИ. И ГЛА ОУЧНІКМЪ СЕДѢТЕ ТЪ ДОНДѢЖЕ ШѢДЬ ПОМОЛЮ СЕ ТАМО (МЈ 221, Мт 26.36)

У највећем броју примера прилог **онамо** има спецификовану употребу, односно најчешће се употребљава са значењем 'онај свет, живот после смрти', и то контрастно према прилогу **здѣ**, са значењем 'овај свет, овоземаљски живот', о чему сведоче следећи примери:

ЗДЕ ПАСТЫРИЕ КСМЫ, И ОНАМО СТАДЪ НЕ ПРИВЕДЕМЪ (ЖССД2 200).

ПР(Ѣ)С(ВЕ)ТАГА МИ ВЛ(А)Д(Ы)ЧИЦЕ БОГОРОДИЦЕ, ФЕШД(О)РА, МНОГО БЕ-ЧИСЛА
ГРѢШНА СОУЩА [...] СДЕ ШКО ПОКРЫВАН МЕ И СЪБЛЮДИ, ШГАНѢЮЩИ
РАЪЛИЧНЫХЪ НЕДОУГЪ Д(ОУ)БЕВНЫХЪ' ЖЕ И ТѢЛЕСНЫХЪ СТРАСТЕИ, ОНАМО
ЖЕ С(Ы)НА ТВОЕГО Х(РИСТ)А М(И)Л(О)СТИВА МИ ТВОРЕЩИ (ССЗН 10, 21).

Са значењем локативности и дисталности означавајући 'онај свет' ређе се јавља и самостално, када се на основу контекста ово значење идентификује:

ОШКО ОУМЪ НАШЪ ДА БОУДЕТ'. НА Н(Е)Б(Е)СѢХЪ ВЪ ВИДѢНИ. НА КРАСОТАХ[Ъ]
РАИСКЫХ[Ъ] [...] НА ОНАМО ЖИТІИ (ЖСС2 190).

У анафорској функцији, у приповедању најчешће се употребљава прилог **тамо** са значењем дисталности. Међутим, могао је у тој функцији да буде употребљен и прилог **онамо**, који у примеру који следи има обележја локативности и дисталности, а њиме се упућује на већ споменут појам. Како је он у тексту поменут доста раније и дели га већи текст, на њега се упућује заменичким прилогом **онамо**:

ОНАМО ВЪ ЮГИПТѢ ИОСИФЪ ИЗШЕДЪ ИЗ ТАМНИЦЕ ЦАРЪСТВОВА ДО ЖИВОТА
СВОЕГО (ЖССД1 30).

9.1.4.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Следећи примери употребе заменичког прилога адлативног прилога *онамо* потичу из славеносрпског језика, где овај прилог такође није фреквентан у употреби:

[...] и може бити, даће за мене тамо штогодъ добытка быти, на коећу я и
выше крати волю имати онамо путовати (РК 32).

Као и у савременом језику, и у славеносрпским текстовима прилог *тамо* има и значење адлативности:

[...] и имаосамъ у памети усудитисе тамо поћи, небыли може быти, тамо доплити могао (РК 55).

Поздніе вѣсти являю, да є Моро заиста дошао тамо (НС1 2).

И изъ Вратислава [...] являю, да є и тамо нѣшто зароблѣны доведено (НС18 72).

Аналогно прилогу *овде*, прилог *онде* се у славеносрпском језику употребљава и са значењем адлативности, а оваква семантика може се регистровати само на основу значења глаголске лексеме:

Ево Серафиме, доћомо онде гдисмо хотели, видишли како, идући по трагу наће човек Зеца (СЗР 54).

Заменички прилог *донде* није пронађен са просторним, већ само са временским значењем.

9.1.4.3. Аблативност

9.1.4.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Прилог *отъноудоу* (*отъноудь*) има значење аблативности, што потврђују примери ексцерпирани из текстова писаних српскословенским језиком:

и се жена бѣ имюци дѣхъ недюжьнь. ѿг. лѣть.и бѣ слоука не могоушти въсклонити се ѿноудь (МЈ 180, Лк 13.11).

Възведох (..) и въ горы ѿт(ь)нѣдо(..) же приде помощь мо(..) (БП 457, Приче 23 103а.14).⁸⁶

да ѿтколѣ отидосте ѿтнѣдѣ же изыдосте (СА 162, 1–3).

Отнуду же и ва прочи западни държавах разпространившим се, даже и до последни савроматїиски устах, иде же вамежду ѿграничение Немачской ѿласти, Висла вода сатечеваеѣ (ХС1 56, 40).

⁸⁶ На основу других преписа *ѿт(ь)нѣдоу*.

Пронађени су и примери у којима се прилогом *отнудъ* означава 'онај свет':

Понеже что твореть крестеце и се мртвыхъ ради. аще оубо ѿнодъ мрътвы не встають (МА 208, 29).

наше бо житие на небесехъ есть, отъ оноудоуже ждемъ нашего спасителя Христа (ЖКАС 55).

Следећи примери потичу из народног језика, где се јавља и са предлогом/префиксом у облику *од-*: *ѿдноудоу не могли вьсклонити се* (РКСС2 253); *ѿтноудъ искорѣни тоу вѣроу* (РКС2 253).

У неким забележеним примерима прилог *отъноудоу* има узрочно значење (в. и прилог *отъ коудоу*), које би се могло парафразирати као 'због (свега) онога':

[...] *отнуд* в таи час гаростним гневом воспален бивши цар, и оставившему праведнаго судоеиствиа [...] ва французско странствователно узилиште *отсилвает* (ХС1 85, 84).

9.1.4.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из славеносрпског језика забележили смо народни облик *одонуда*:

Нов. Варшавске отъ 3га Августа пишу, да су Россійске войске разне, кое су у предѣлу ономоу стояле, оно дана понайвише отонуда отишле (НС16 65).

9.1.4.4. *Перлативност*

9.1.4.4.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из српскословенског језика забележили смо само један пример у коме је употребљен прилог *оноуде*, тј. употребљен је у облику *оноуге*,⁸⁷ са дијалекатским фонетизмом:

⁸⁷ Овај облик налази се и у РЈАЗУ.

Чл(овѣ)че аще кто на вѣстокъ хоцетъ поити. до здѣ дошь|д| шпетъ
врати се. не к томъ онѣге имаши поити (СА 322–323, 2–5).

У датом примеру, међутим, могло би се рачунати и на значење адлативности.

У СЈС наводи се овај прилог у облику *онѣде*, а његово значење се дефинише као локативно. Нажалост, као потврда дат је само један пример, што може да указује на малу фреквентност овог прилога у употреби, па се о могућем значењу перлативности овог прилога не може са сигурношћу говорити. Облик *онѣдѣ* употребљаван је само у корелацији с прилогом *сѣдоу* у значењу 'с једне и с друге стране'.

9.1.4.4.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Ни у текстовима писаним славеносрпским језиком нема много примера за употребу перлативног заменичког прилога *онуда*:

Ючерь су около 50 топова са барутоносетьи возовы онуда пронели (НС16
65).

Носилац перлативне семантике је и глаголска лексема, а она се у датом примеру остварује перлативним префиксом *про-*.

9.1.4.5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Заменички прилози са заменицом *он-* у корену ретки су у употреби у свим књижевнојезичким епохама у развоју српског књижевног језика. Разлог за то не треба тражити у ограничениости корпуса, јер чак ни у корпусу из српскословенског језика, који је, сходно трајању епохе из које потиче, обимнији, није забележен велики број примера. Што се забележених значења тиче, она не одступају од општих принципа по којима функционише систем просторних заменичких прилога.

Употреба прилога са заменичким кореном *он-* веома је ретка јер се, као експресивнији, употребљава прилог *тамо*.

9.2. Просторна квантификација

Као што је већ било речи, Пипер (1988: 77) у групу заменичкоприлошких квантификатора убраја оне заменичке прилоге код којих је примарно значење квантификација простора, уз просторно значење.

Сви квантификатори се могу поделити на апсолутне и релативне. Критеријум према коме је извршена ова подела јесте да ли се одређују према некој другој количини. За апсолутне квантификаторе овај критеријум не важи, док је за релативне квантификаторе обавезан (Пипер 1988: 78).

У апсолутне квантификаторе се убрајају универзални квантификатори, неодређени квантификатори са упитним, док с друге стране имамо релативне квантификаторе са рестриктивним квантификаторима (Пипер 1988: 77–148).

Преглед просторних квантификатора биће дат на основу врсте квантификације за српскословенски и славеносрпски језик, уз напомене које се тичу рускословенског и руског језика.

9.2.1. Апсолутна квантификација

У апсолутне квантификаторе спадају универзални квантификатори (који се још називају и егзистенцијалним) и неодређени квантификатори (Пипер 1988: 79).

9.2.1.1. Универзална квантификација

Универзални квантификатори деле се на универзалне квантификаторе афирмативног и универзалне квантификаторе негативног типа (Пипер 1988: 78–98). Квантификација простора и једних и других квантификатора је иста, а разлика је у дистрибуцији, тј. код првих се употребљавају опште заменичке речи, код других одричне (Пипер 1988: 79). Према томе, у основи универзалних квантификатора налазе се опште заменице, које су некада гласиле **вѣсьь**, **вѣсѣакъ**, и одричне заменице, које су се добијале додавањем префикса **ни-**.

Поред значења квантификације простора, које је карактеристично за заменичкоприлошке квантификаторе, и ови прилози имају обележја локативности, адлативности, аблативности и перлативности, због чега ће преглед просторних квантификатора бити дат на основу ових семантичких обележја у оквиру различитих врста квантификатора.

Од универзалних квантификатора са просторним значењем забележени су следећи заменички прилози у српскословенском језику: **всюдѣ/всюдѣ**, **повасоудоу**, **ѡтъ вьсоудоу**; **нигдѣ**, **никамо**, **никоудоу**.

9.2.1.1.1. Универзални квантификатори афирмативног типа

9.2.1.1.1.1. Локативност

9.2.1.1.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Просторни квантификатори афирмативног типа у српскословенском језику у основи имају општу заменицу која је некада гласила **вьсь**. У српскословенском језику, међутим, није посведочено много облика ових прилога.

Универзални квантификатор **всюдѣ/всюдѣ** у забележеним примерима, поред основног значења квантификације простора, има и значење локативности:⁸⁸

исходеште же проходахю сквозѣ вси. блговѣствюште. и цѣлеште всюдѣ
(МЈ 165, Лк 9.6).

они же ишѣдѣше проповѣдѣше вьсюдѣ. (МЈ 282, Мк 26.20).

Вьздѣ же и вьсоудѣ приѣмлемь славы филиксе. съ. вьсакою хвалю. (МА 67, 3).

вл(а)жень бо будеши вьсоудоу (СТ 182).

хвалите его и по прѣмноумоу вл(ады)ч(ь)ствію силы его. вл(а)жень бо будеши вьсоудоу. тѣм'же и вл(а)жены глас(ь) изрекль еси (ЖСС2 182).

⁸⁸ У народном језику овај прилог имао је облик *свуде*, добијен метатезом иницијалне групе *вс-*, настале након испадања полугласника у слабом положају. Први примери метатезе иницијалне групе *вс-* у штокавским говорима забележени су у XIII веку, али та промена није захватила српскословенски језик (Младеновић 2008: 52).

ПРОТЪ ЖЕ И СЪ СОУШТИМЪ СЪ НИМЪ ВЪСѢМИ ПРИТЕКШЕ, И ВИДѢВШЕ ГРОБЪ
МИРОВРѢНІЕМЪ ВЪСОУДОУ ИСПЛНІАЕМЪ (ЖССТ 60).

ЗЛАТОУ ИМОУЩИИ КАДИЛЬНИЦОУ. И КЫВОТЬ ЗАВѢТА ВЪСОДЮ ШКОВАНЪ
ЗЛАТОМЪ (МА 342, 4).

И ВЪ Ц(А)РСКОУ ПОЛАТѢ ЕГО ВЪВѢД|Д|(Е). И ТОУ ЕМѢ |КА|ЗА ЧЮДНАА НѢКА И
МНОГА Ц(А)Р|С|КА ИМЕНІА. БЫСЕРА И КАМЕНІА МНОГАА. ЗЛАТА БЕЗЪ ЧИСЛА.
ВЪСѢДѢ ЕГО ОБЪВѢДЪШИИ, И ВЪ ЛОЖНИЦѢ СВОЮ ЕГО ПРІВѢД|Д|(Е) (СА 493, 3–
10) и др.

Наставак овог прилога, како се види на основу примера, могао је бити двојак: -оу и -ѣ. У *Мирослављевом јеванђељу* имамо примера употребе оба наставка, што је наслеђено из старословенског језика (СЈС), а касније је много чешћи наставак -оу.⁸⁹

Значење локативности могао је да има и прилог по *всюдоу*,⁹⁰ с тим што није био фреквентан у текстовима из ранијег периода, док га касније, тачније у *Хроникама славеносрпским* срећемо чешће. Специфичност овог заменичког прилога у односу на прилог *всюдѣ* огледа се у дистрибутивности (в. Пипер 1988: 80):

ПО ВСОУДОУ ЦРКВЕ И МОНАСТЫРА ИШТОУШТЕ, МЛЪВЕШТЕ, И НЕ ОБРѢТАЮШТЕ
ЕГО, НАЧЕШЕ ДОСАЖДАТИ ИГОУМЕНОУ И БЫТИ МНИХЫ (ЖССТ 29).

ЈАКО ВО СЕЛЕХ ТАКО И ВА ПОМЕСТНИ ГРАДОВАХ, ПОВАСУДУ ПОВЕЛѢНО БИСТЬ (ХС
123, 556).

[...] ВА ТАИ ДАН ПОВАСУДУ ТУРСКА УРЕЖДЕНИЯ СКОЛОНѢНА БИВАХУ,
МНОГОЧИСЛНИИ КРАТОМ ДАЖЕ И ДО ТАБОРИШТА ТУРЦИ ГОНИМИ БИВАХУ (ХС
180, 660–661).

У РКСС овај се облик универзалног квантификатора наводи само једном под одредницом *всуду*. У РЈАЗУ под одредницом *посвуд/посвуда* стоји податак да

⁸⁹ То се поклапа са уопштавањем наставка -у у локативу јединице именица мушког и средњег рода, који у XVI веку преовладава (в. Белић 2006: 163; Стошић 2010).

⁹⁰ У СЈС овај прилог није регистрован. Забележен је и у корпусу из руског књижевног језика: Воздухъ въ Россійской Имперіи не по всюду равной, почему и плодовъ земныхъ въ нѣкоихъ странахъ весьма мало, въ нѣкоихъ великое изобиліе (ЖПВ 33), а употребљава се и у савременом руском језику.

је у грађи за речник пронађен мањи број примера од очекиваног и да већи број потврда потиче из старог чакавског говора, а много мање из штокавског. Не наводи га ни Павловић (2004) у раду о просторним прилозима у старосрпског пословноправној писмености. Претпостављамо да је ово био књишки облик, због чега готово да нема потврда из народног језика. Таквом тумачењу у прилог иде и чињеница да Вук овај прилог није унео ни у прво (1818) ни у друго (1852) издање *Српског рјечника*.

Само су у *Матичином апостолу* забележени примери употребе прилога **вѣздѣ** у српскословенском језику са просторним значењем:⁹¹

прѣзрѣ бѣ. се оубо заповѣдають нѣѣ члѣвкомъ всѣмъ. вѣздѣ кагати се (МА 43, 30).

Дѣоужие излѣтъстии помозѣте. сѣи јеѣ члѣвкъ оче вѣздѣ все. на люди и законъ и на мѣсто се (МА 58, 28).

Сего ради послахъ вамъ тимѣфеѣа. иже ми јеѣ чедо вѣзлюбѣено. и вѣрно ѿ ѣи. иже вамъ вѣспоменѣтъ поутѣ моѣе иже ѿ хѣѣ. тако же и вѣздѣ вѣ всакои цркви оучю (МА 181, 17).

Прилог **вѣсѣде** у старословенском језику имао је исто значење као и прилог **вѣсѣдѣ/вѣсѣдѣ** (у СЈС значење се дефинише као „ubique”), али је, судећи по броју потврда, други прилог био фреквентнији. Забележен је и прилог **вѣсакоюдѣ** са значењем локативности:

самого сѣзда се основаниѣа. книги же приложисѣмо. такожде и с(вѣ)тыѣ сѣсоуды, и б(о)ж(ь)ств(ь)ныѣ иконы. паче же и с(вѣ)тыѣ сѣсоуды, и б(о)ж(ь)ств(ь)ныѣ иконы. паче же и с(вѣ)тыѣ ризы и завѣсы. и всакооудѣ всака красота (ХТ 28).

и манастирю сѣмоу с(вѣ)томоу. вѣсакою. вѣсѣтѣю непорабощенѣоу быти ни прѣтворимоу. вѣсакоюдѣ непрѣклонѣноу и неизмѣноу да имѣте (ХТ 136) и др.

⁹¹ И у корпусу из рускословенског језика забележен је универзални квантификатор афирмативног типа **вездѣ**: **Дрѣю нѣѣны, оутѣшителю, Дѣше истинны, паче вездѣ сѣи, и вса исполдѣи** 61). Овај прилог се са просторним значењем употребљава и у савременом руском језику (в. Пипер 1988: 81).

Следећи пример преузет је из РКСС, где се значење дефинише „ex omnibus partibus”: **МЕНЕ НЕДОСТОИНАГО И ОУМАЛЕНАГО ВЪСАКОУДѢ** (РКСС 182).

Заменица која се налази у основи заменичког прилога **вѣсакоудѣ** уноси у значење заменичког прилога значење дистрибутивности, које се употребом овог универзалног квантификатора посебно истиче у контексту у коме је употребљен.⁹² При превођењу се дешава да се овај прилог преведе временским универзалним квантификатором .

9.2.1.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У облику *всуду* универзални квантификатор афирмативног типа са значењем локативности употребљавао се и у славеносрпском језику, поред народног *свуда*:

[...] произишла би поверхность сведена, свуда унаоколо совершенно округла (празна), илити кружна (КМЗ 28).

Свуда су нестерпѣлива пожеланія народа правилному поступку власто свое предилазила (НС8 32).

Свуд си знаке бивши кровпролитія и опустощенія налазіо, свуда слѣдства нѣговог побѣдоносног оружія (ИЕП 13).

Куда э годъ Арїстїдѣ погледао, или на домове, или у вертограде, или у окружающе село поле, всюду э он видїо, какое трудолюбїе челоувѣческое съ естествомъ борилосе (АН 49).

Земля всюду силу тяжести има; она всюду тѣлеса къ себи привлачи (Ф1 59) и др.

Може имати и текстуално-деиктичну функцију, као што показује следећи пример:

Почавши отъ прашка наименшаго, најхудшаго до драгоцѣннѣйшаго камена – отъ травчице, коясе ногомъ газить, до горда и верхомъ своимъ облаке просекающа кедра [...] всюду мы видимо порядокъ: всюду мы познаемо да Царство божїе на ова три столпа основано есть (К 32).

⁹² О значењима општих заменица *сав* и *сваки* в.: Грицкат 1997.

У славеносрпском језику у употреби је био и облик *посвуда*, са српским фонетизмом и наставком, са значењем дистрибутивности, али и облик *по всюду*, који је могао да се употребљава под утицајем руског књижевног језика, али и српкословенског:

Нерва не посвѣда оу едно време бѣва (ИП 100).

Он со собою вся своя превосходства по всюду носить (Кандор VII).

[...] прїятѣйша тишина и и сладчайшее молчанїе по всюду царствуетъ (К 1).

Овое мнѣнїе садѣ отъ ученыхъ людїй по всюду узето, хотя овде и онде каковъ фантаста находисе, кой очесемъ, нежели разуму вѣровати (Ф1 99).

9.2.1.1.1.2. Адлативност

Заменичкоприлошки универзални квантификатори афирмативног типа са значењем адлативности нису забележени ни у једном корпусу, али да су постојали у народном језику, сведочи нам РЈАЗУ, у коме су посведочени облици *свакуд(а)/свукуд(а)* и *свакамо* (последњи без потврда). Облик *свакуда* бележи и Вуков *Српски рјечник* (1818. и 1852).

У СЈС у старословенском језику је посведочен адлативни квантификатор **вѣсѣамо**.

У славеносрпском језику забележен је пример у коме прилог *повасуду* има адлативно значење:

[...] ванѣгда же услышан бистъ глас ѣако кралица из тамнице изнесена биваше, и вазвращениѣ еи ва град Будим разпространѣно провазглашаваше се, повасуду граждани и селѣани васи людие ва видение сатекаюштим се (ХС 53, 442).

Овај прилог је данас неутралан у односу на опозицију директивност–индирективност. Није забележен ниједан пример адлативног значења прилога **вѣсѹдоу** у српскословенском језику.

9.2.1.1.1.3. Аблативност

9.2.1.1.1.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Са значењем аблативности у српскословенском језику употребљавао се универзални квантификатор **ѡтъ вѣсѹдоу**. Употреба овог прилога везује се увек за директивне глаголе или оне који подразумевају одређено кретање:

и поспѣшениемъ б(о)жиемъ миръ тишиноу въсприемшоу влад(ы)чествѹ его ѡд вѣсѹдоу. зачетъ поудити мысль свою. и поучавати оумъ свои. (ХП 4).

И б(о)жіею помощію и своимъ трѣдомъ та вѣса приобрѣте. и поспѣшениемъ божіемъ. миръ и тишинѣ въспрїемшѣ вл[а]д[ы]чствѣ его ѡт[ъ] вѣсѹда (ЖСС2 152).

и прѣбыс(ть) тоу мало врѣме. вѣсхоте онъ бл(а)женныи. тако и zde оправда свое ц(а)р(ь)ство. тако и тамо вѣжделѣ обрѣсти мѣсто сп(а)сенїа. вѣсѣмъ прихѡдецимъ ѡт[ъ] вѣс[ѹ]доу (ЖСС2 170).

ис прѣва теготы многыне подыемле собою въ горахъ и въ поустиняхъ и въ монастырехъ же, по землямъ же и по градомъ, съ цари же и кнезы, отъ вѣсѹдоу своему отъчествѹ пространство и богоразумие събирае (ЖССД2 182).

[...] гречаски цареви ѡтвасуду ѡбколѣни и притворени биваху (ХС 299, 696).

[...] неци же Угри ѡтвасуду савакупліением, Казимиру новому кралю ва сретение притекают (ХС 265, 88).

красицами бл[а]говерну службу свою приказуюште, дже и до самрѣти ва том ѡбдържим бивъ, та же ѡтвасуду ѡружіими нападаюштим на нь (ХС2 52, 435–436).

Забележен је и пример употребе овог прилога уз индирективни глагол *бити* и у том случају је реч о транспонованом значењу порекла:

[...] zde Владиславъ крал угърски художством Улрика грофа Цилскагоо, велми умноженному земьлскому «от» санмишту присавакупленному бити повелевь, и отвасуду биваеми кнезови и многоо мьножаство болгари и бл[а]гоородни мужие присавакуплени бивають (ХС2 234, 747–748).

У једном забележеном примеру прилог *всюдоу* има значење аблативности, чему доприноси значење управног глагола:

Ѣко придѣтъ дьниѣ на те. и обложеть. врази твои острогъ о тебѣ. и обидють те и окрочеть *всюдоу* (МЈ 177, Лк 19.43).

9.2.1.1.1.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику, под утицајем црквеног језика, употребљавао се и књижевни облик *от всуду*, поред облика са народним фонетизмом *од свуда*:

Что кой може, оно дае. Онъ отъ всюду расти количество сокровища (Ф1 П7).

Прайзска є се ветъ пагуби своей и конечномъ паденію скоро и скоро приближавала, отъ свуда є бо са свимъ затворена была (НС7 28) и др.

9.2.1.1.1.4. *Перлативност*

9.2.1.1.1.4.1. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележени су и примери у којима прилог *свуд* има перлативно значење, које сигнализира глаголска лексема:

[...] кадъ небы мене чрезъ овыхъ полныхъ 7^{мб} лѣтъ Ваша свудъ простирающа помощь, и благодѣтелна десница непрерывно защищавала, и

овако великодушно у свакому противному случају укрѣпљавала (РК Посвета 2 прва страна).

9.2.1.1.1.5. У универзалне квантификаторе афирмативног типа убројали смо и заменички прилог *обоюдѡу/обоюдѣ*, о коме је већ било речи (в. стр. 80). Њиме се локализација остварује у односу на две стране локализатора. С обзиром на то да у основи има значење броја *два*, прелазне је природе јер се може уврстити и у нумеричке квантификаторе. Укључили смо га у анализу јер, како је раније у раду показано, значење овог прилога, које се у савременим преводима доноси прилошким изразом *са обе стране* или прилогом *обострано* и сл., могло се остварити и употребом заменице *ѡудѡу* у корелацији са заменицом *ѡудѡу* или *овѡудѡу*. Ипак, употреба овог прилога није много фреквентна. У текстовима из каснијих периода употребе српскословенског језика, на пример у *Хроникама славеносрпским*, наилазили смо на употребу придева, али не и прилога од кога је изведен.

9.2.1.1.2. Универзални квантификатори негативног типа

У универзалне квантификаторе убрајају се и заменичкоприлошки квантификатори негативног типа, тј. они заменички прилози који у основи имају одричне заменице. Као и афирмативни универзални квантификатори, и микросистем негативних универзалних квантификатора организован је био по истом принципу као и данас, тако што има прилога којима се исказује локативност, адлативност, аблативност и перлативност. Ови прилози, међутим, нису били изразито фреквентни, због чега није забележен велики број примера.

9.2.1.1.2.1. Локативност

9.2.1.1.2.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику забележени су само примери употребе прилога *нигдѣ*, који има обележје локативности:

Нѣ никтоже не видѣ нигдѣже. тькмо иночеды сѣнь. (МЈ Јо 1.18–28).

и пославы мѣ оцѣ ть свѣдѣтельствова о мнѣ. ни гласа его нигдѣже слышасте. ни видѣниѣ его видѣсте. (МЈ 30, Јо 5.37).

... и многочисълну плен присавакупили сут, ва видению им супостати свое нигде не сретаюштим (ХС2 317, 886).

вѣнегда же кого низринѣаху, весель бывъ, къ нѣмоу вскликнѣвше: блюди да си кожоухъ не исквасишь, нигдѣже бо не бѣше пасти низверженноу тѣчию въ самоу оноу рѣкоу (ЖССТ 80).

тог|д|а вамъ главы самъ ѱ|т|сѣкль |е|с|(ть). ц(а)рь бо поклѣсара нигде збываетъ (СА 178, 16, 1–3).

поне|ж|(е) дѣло сѣтворилъ еси, еже никто не сѣтворил нигдѣ (СА 251, 15, 1–2).

и толикъ плачь и жалость тоу сѣтвори се. елико никто нигде не виде ни слыша (СА 611, 5–7).

На основу примера се види да је овај прилог могао да се употребљава и уз негирани глагол и уз глагол без негације, што је случај и код универзалних квантификатора негативног типа осталих категоријалних значења.

Локализатор не мора да буде конкретно просторно одређен, већ може бити и књига:

иако убо име Словеном и Славним рекомим, преже Прокопиѧ и – Иорнанда историчаства саписаваюштим, и – Иустиниана цара времена, нигде ни ва латински ни ва гречаски саписатели еште не приобретохом [...] еште приобретаваем не бивахом, ѿкуда сеи словенски род или народ подобним пособствием, именем називаем да зрим бивает (ХС1 43, 20).

[...] иже таковие фушти вештшоу крупности били сут, нежели би чл[о]век ѿт себе ѿтхитити вазмогав, и таковим крупним величаством ва ваздушна, васуе поднебесна провазносима биваху, и нигде никаковим падением не преставаху (ХС1 145, 180).

Наведени примери универзалних прилога негативног типа показују да су се тзв. *ни*-лексеме употребљавале уз негирани предикат (уп. Ковачевић 2002: 16–

–20), али у два наведена примера глагол уз *ни*-лексеми није негиран, што је забележено и код универзалних квантификатора негативног типа и код других категоријалних значења, а наслеђено је из старословенског језика. У питању је синтаксички грецизам, а везује се за позицију негативног универзалног квантификатора испред предиката (в. Петковић–Поломац 2013), што показују и наведени примери. Конструкције у којима недостаје негација највероватније представљају одлику високог стила српскословенског језика, док се у старосрпском језику јављају само у деловима писаним српскословенским језиком (в. Петковић–Поломац 2013; Поломац 2018).

9.2.1.1.2.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У текстовима писаним славеносрпским језиком нема никаквих семантичких разлика у односу на претходно и савремено стање. У духу икавизма војвођанских говора поред облика *нигде* јавља се и *нигди*:⁹³

Онъ нигдѣ самъ нѣсть (К VII).

Нигдѣ онъ нѣ могао такове уединенія прелести видѣти; нигдѣ тишину гонящихъ его мыслій чувствовати (К 19).

[...] тоће сами случаи, или собственна погрѣшка моя проузроковати, и да онъ за то нигди отвора дати нейма (РК 6).

Труди су ови сви всуе; нигде не има помотъи, нигди не има прибѣжища, само у оружјю едномъ (НС11 45) и др.

9.2.1.1.2.2. Адлативност

9.2.1.1.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Са обележјем адлативности забележен је негативни универзални квантификатор **никамо** у тексту писаном мешовитим типом језика:

⁹³ Универзални квантификатори негативног типа у функцији предиката, који су својствени руском језику (Вељковић 2018), нису пронађени у корпусу на руском књижевном језику.

Попъ кои годе ѿт свога господара никамо да не ѿтходи. ако ли га господарь не име хранити по закону. да доге къ своему ар'хиерею, и архиереи да рече шномъи властелиноу. да храни попа по законѣ. да ако шзи господарь не име чюти. да естъ попъ сводинь коуде мѣ хотение. (ДЗ 40, 33).

Пристави безъ книгѣ соудниие, никамо да не гредоу. или безъ книгѣ цареве, разве коуде ихъ посладоу соудие да имъ пишѣтъ книгѣ (ДЗ 68, 157)

Глаголска лексема има значење директивности, што важи и за остале прилоге са значењем адлативности.

Значење адлативности имао је и прилог *коудѣ/коудоу*, чије је примарно значење перлативност, као и прилог *камо* уз негацију:

и помышляаше бѣжати, нь не имѣаше камо, нь въ страсѣ велицѣ оустоупаше на задѣ (ЖССД2 214).

мы же не ѣмѣюще коуде. въ вселѣннѣю изыти (СА 342, 5–7).

они же нечѣстивии јако видѣше ельма не имѣють коудѣ взвратити се, повоеноваше землѣ окрѣстннѣ мѣсть тѣхъ (ЖКАС 212–213).

9.2.1.1.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из славенорпских текстова прилог *никуда* има значење адлативности, а такође и прилог *нигдѣ*:

Что они далше у шуму хождаху, то дрѣвеса и выша и густія бяху, тако, да напослѣдокъ, отъ густине никуда ити не могаху (К 15).

[...] и такъ овѣ лотрѣ по верхѣ олъка поставити, и оутвердити, да бы не могла никѣда помакнѣтисѣ (ИП 134).

Скверна помышленія нигдѣ нису изъ пера моего истыцала (АН 2).

У првом примеру могло би се претпоставити и значење перлативности. Овакви примери сведоче о губљењу разлике између прилога са значењем адлативности и перлативности. У последњем примеру није у питању право просторно значење, али се на основу семантике глагола идентификује адлативно значење прилога чије је примарно значење локативност.

9.2.1.1.2.3. Аблативност

9.2.1.1.2.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском је забележен само један пример негативног универзалног квантификатора са аблативним значењем:

и великы чудотворць светый Симеонъ отць нашъ въ незапоу нѣ отъ коудоу јако съ тѣмъжде словомъ приспѣвь (ЖССД1 92).

У датом примеру предлог је интерполиран у сложени заменички прилог, што је појава која је била позната и старословенском језику (Грицкат 1972: 58).

9.2.1.1.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележили смо аблативни универзални квантификатор негативног типа *од никуда / од никуд*:

У време когда мы на великому живота океану находимосе, когда око наше отъ никудъ пристанище видѣти не може, отъ никуда благодѣтелну какову руку, коя бы знаменіе творила (АН 62).

У датим примерима прилог није интерполиран, што се и данас врло често среће у свакодневној комуникацији.

9.2.1.1.2.4. Перлативност

9.2.1.1.2.4.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику забележили смо само један пример употребе прилога *никоудоу*, а има значење перлативности:

аминь глаголю вамъ, въ грѣсѣхъ вашихъ оумрете, и никоудоуже не прѣлѣзете смрътѣныи вамъ, нъ въ вѣкы оумрете живи тѣлеса (ЖССД1 88).

9.2.1.2.5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. У српскословенском језику универзална квантификација афирмативног типа није се остваривала великим бројем прилога. Штавише, сем прилога *всџоудџ*, остали су врло мало заступљени у српскословенским текстовима. Није другачије стање ни код универзалних квантификатора негативног типа. Такво стање у подсистему универзалних заменичкоприлошких универзалних квантификатора са просторним значењем налазимо и у савременом српском језику (Пипер 1988: 79–80). Што се критеријума директивности тиче, ови се прилози понашају исто као и просторни локализатори. Прилог *свуда/посвуда* неутралан је у односу на обележје директивности, а већи број примера забележен је са значењем локативности.

9.2.1.2. Неодређена квантификација

Неодређени просторни заменичкоприлошки квантификатори у савременом српском језику организовани су на основу опозиције референцијалност–нереференцијалност тако што једну групу чине заменичкоприлошки квантификатори који су неутрални у односу на поменућу опозицију (они са префиксом *не-*:⁹⁴ *негде, некуда* и др.), и они који су маркирани према обележју неререференцијалности (изрази са *ма, било, год*, прилози са префиксом *и-* и прилози без префикса, којима ово значење није примарно) (Пипер 1988: 102).

У савременом српском језику са значењем неодређености уобичајенији су префиксални прилози (Пипер 1988: 104). Били су у употреби и током развоја српског језика. О томе који су били уобичајенији у српскословенском језику не можемо са сигурношћу говорити јер није забележен велики број примера. Ипак, у грађи више примера има за употребу беспрефиксалних прилога, којима значење неодређености није примарно. Прилога са префиксом *и-* такође нема у грађи из српскословенског језика, ни са једним категоријалним значењем, али је посведочен временски прилог са овим префиксом у славеносрпском језику, као и један пример у старосрпском.

⁹⁴ Овај префикс је некада гласио *нѣ-*.

9.2.1.2.1. Локативност

9.2.1.2.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Од заменичкоприлошких неодређених квантификатора са просторним значењем у корпусу из српскословенског језика пронашли смо следеће прилоге: **нѣгдѣ**, **гдѣ**, **камо**, **коудѣ**, **нѣкамо**, **гдѣ годѣ**, **отъ коудѣ**.

Значење неодређености и локативности примарно је прилогу **нѣгдѣ**, који је забележен само у једном примеру у српскословенским текстовима. Овај прилог био је у употреби и у старословенском језику и гласио је **нѣкъдѣ** (СЈС). У следећем примеру из српскословенског језика употребљен је у корелацији са неодређеним начинским прилогом, чиме се појачава значење неодређености:

[...] сеи ва толикому страху ѿбдържим бившае, да некакоо негде сном ѿтегоштеннем ѿбрештен будет (ХС2 70, 468).

О неутралности овог прилога у односу на опозицију референцијалност–нереференцијалност, што је његова карактеристика у савременом српском језику (Пипер 1988: 104), не можемо са сигурношћу говорити јер је забележен само један пример његове употребе. С друге стране, код временских прилога прилози са префиксом **нѣ-** неутрални су у односу на поменуто опозицију, што треба да важи и за просторне прилоге.

Поред свог примарног значења, дакле упитног, заменички прилог **гдѣ** забележен је и са значењем неодређености и локативности, и то у већем броју примера од прилога **нѣгдѣ**:⁹⁵

**ѿко се где слоучи. коѣмоу либо гостевѣ, или. тръговцоу. или калѿгѣрѣ
тере моу оузме що гоуса. или татѣ или коѣа годѣ забавѣ. да гредоу
тѣзи вси къ царѣ. (ДЗ 67, 155) (15. в.)**

⁹⁵ Једно од питања која поставља И. Грицкат (1972: 58) говорећи о заменицама и прилозима са кореном *к-* јесте „да ли су одувек имале оне четири семантичке функције које данас имају (односна, упитна, неодређена и узвична)”. Судаћи према заменичком прилогу **гдѣ** можемо потврдно одговорити за две од четири функције (упитну и неодређену), док остале две нису део нашег разматрања.

и аште кто кого шть своихъ имѣл би, или чловѣци боеште се бога
объхождахоу шноу рѣкоу иштоуштен и аште би где вода извергла, тако
да приемше чловѣчьскомоу сподобеть погребенію (ЖССТ 80).

[...] аште ва кое место обретаеши се, аште ли еште где жив еси
отвештавай Батор (ХС2 301, 860) и др.

Такво значење није ново, већ наслеђено.⁹⁶ У СЈС се као друго значење
прилога **къде** наводи неодређено прилошко значење са неколико потврда.

Као што је то случај са већином просторних заменичких прилога, и за
прилог **гдѣ** важи да као денотат може да се јави и књига/текст:

**И аще је гдѣ и искривлѣно(!), не прокльнѣте, нь бл(а)г(о)сл(ови)те,
послоушаюци. Павл. (ССЗН 6, 14).**

За беспрефиксалне прилоге у савременом српском језику карактеристично
је да су носиоци обележја неререференцијалности (Пипер 1988: 102). Како се може
закључити на основу, додуше малог броја, примера, и у српскословенском језику
прилог **гдѣ** има неререференцијално значење.

У једном примеру овај прилог има значење универзалног квантификатора
негативног типа (уп. Пипер 1988: 105 за прилог *игде*):

**Въ то же врѣме мнози разбоиници бѣхоу въ Светѣи Горѣ, по мороу
не дадѣхоу никомоу же гдѣ јавити се (ЖССД2 160).**

Ретко може да се јави и неодређени заменички квантификатор **гдѣ годѣ**,
који представља утицај народног језика, у коме се употребљава чешће:

**И ако се шбрѣзе гоуцарь. шшѣдѣ прѣзѣ дръжавоу краинника. и плѣни
где годѣ. шпетѣ се врати с плѣномъ. да плакѣ краинникъ самоседмо.
(ДЗ 63, 138).**

и где годѣ бѣдетѣ александрова звати се хоцетѣ (СА 557, 9–10).

⁹⁶ Као један од проблема који издваја И. Грицкат јесте исказивање значења „било који”,
„који год” у ранијим епохама развоја српског језика. Наводи да се проблем код оваквих значења
диференцира према томе да ли се јављају у позитивној или негативној реченици (Грицкат 1972:
59), што у наведеним примерима заменичких прилога није случај.

За прилоге **гдѣ** и **гдѣ годѣ** карактеристична је нереференцијаност. Анализирајући ове прилоге у пословноправној писмености, где се јавља и прилог **гдѣ** **любо**, Павловић (2004: 220) констатује следеће: „ова се три прилога јављају првенствено у кондиционалним клаузама или неком другом модалном контексту у којем се може испољити поменуто обележје”, што показују и наведени примери из српскословенског језика.⁹⁷

9.2.1.2.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. И у славеносрпском језику има употребе прилога *где* са значењем неодређености и локативности. Јавља се и са икавским рефлексом *јата*, тј. са икавизмом војвођанског типа:⁹⁸

Елисе гдѣ нарушитель мира появіо, то э онъ предъ Селїана доведенъ быо (АН 50).

Можелисе гди толико не благодаранъ синъ наѣи, кои такогъ оца неби любїо (СЗР 9).

[...] ти знашь щаби нашъ Марко Слепаць у Далмаціи обичавао реѣи, кадъ би гди на Части пѣвао: Браћо! комъ нїе мое Пѣванъ мило, некъ метне Прсти у уши, эрь я садъ за нѣговъ Атаръ непрогледа (СЗР 44).

Што се тиче значења овог прилога и окружења у коме се јавља, нема разлике у односу на претходно, као ни у односу на савремено стање.

У славеносрпском језику забележени су и примери дисјунктивног егзистенцијалног прилога *гдегод/гдигод* са значењем неодређености и локативности:

Дакле намыслимо чамаць терати и коликое могуће къ брегу управляти, при коемъ э ныма нашъ верховный Лаѣаръ, акосе чамаць гдигодъ разбіе и на комаде отиде, таковый полно платити обещао (РК 24).

⁹⁷ Речце **годѣ** и **любо** у старословенском језику су имале прилошко значење „угодно” (СЈС), с тим што се потоња употребљавала и као везник и партикула, док је прва имала само адвербијално значење. Анализирајући просторне заменичке прилоге у старосрпској писмености, Павловић (2004) не наводи разлику у значењу прилога са овим двома партикулама, па претпостављамо да је разлика постојала само у фреквентности употребе.

⁹⁸ У војвођанским говорима употребљава се облик *ди* (Николић 1964: 113; Ивић и др. 1997: 272).

[...] ербосмо знали, да ако чамаць гдѣгодъ къ брегу и дотерамо, то нѣга таласъ моря башъ и онде на мѣсту у тысящу комада разлупати хоѣе (РК 88).

Една едина надежда [...] была э ова: да мы, можетъ бтиы, гдигодъ пристанище или уходъ (устіе) какове рѣке потрефити (РК 89).

Он є то обично онда чинію, кад є мислію, да ће гдигод крваво бити *сраженіе* (ИЕП 42).

И овај прилог има нереференцијално значење. У савременом српском језику овакви се прилози употребљавају ретко, док је чешћа употреба прилога који су неутрални према опозицији референцијалност–нереференцијалност (Пипер 1988: 104), дакле оних који имају префикс *не-*.

У славеносрпском језику под утицајем руског језика може да се сретне у употреби и неодређени квантификатор *где нибуд*:

Свѣтль э образъ оногъ, коего совѣсть нѣму каже, да э онъ гдѣ нибудъ ову добродѣтель исполнію (АН 90).

Прилозима са *нибуд* у руском језику семантички одговарају прилози *где* и *гдегод* (Пипер 1988: 103–104). Они се могу јавити у славеносрпском језику, али нису нарочито фреквентни, а њихова употреба не односи се на другачији семантички потенцијал прилога са *нибуд*, већ је више стилске природе.

9.2.1.2.2. Адлативност

9.2.1.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Префиксални прилог **нѣкамо** имао је у српскословенском језику значење адлативности, а у оба забележена примера има значење нереференцијалности:

и тако начеше яго тврѣдо стрѣшти, јако да пакы имъ не оудиеть **нѣкамо** (ЖССД2 101).

[...] да ижденоуть его из монастыра. такоже нѣкою фалагеденоу, еже
иес(ть) погыбѣланага еза. далече нѣкамо ѡт[ь] вас(ь) ѡт[ь]риноути (ХТ
52).

У српскословенском језику са неодређеним значењем забележен је прилог
камо, чије је примарно значење упитно, са значењем адлативности:

Сокал'никъ кѣда съ игоуменовъ или с калогіеромъ камо греде на
црков'ны посьль, да се црков'нымъ хрании, а кѣди самъ греде, свое
браш'но да носии (СН 372).

У народном језику са значењем неодређености употребљавао се и прилог
камо *любо*: ни ѝ грѣке ни инамо камо любо (РКСС1 410).

У руском језику прилози са *любо* спадају у неререференцијалне неодређене
прилоге за које је карактеристично општедисјунктивно значење (Пипер 1988:
104). У савременом српском језику ово значење имају прилози са префиксом *и-*.⁹⁹

У највећем броју примера заменичкоприлошки квантификатор *гдѣ* има
обележје локативности, а забележен је и један пример са значењем адлативности:

Прѣосвештенни же отвѣшта имъ: вѣса соушта гаже оу насъ къ
челомоу же отъ нихъ оумъ мои не прилагають се развѣ сыровѣ рыбѣ,
аште бы гдѣ господь послалъ. Они же паче въ поношение положише
иемоу: егоже нѣсть гдѣ господь послалъ (ЖССД2 222).

С обзиром на то да је пример преузет из преписа из XVI века, оваква
употреба прилога са примарним значењем локативности могла би се тумачити
утицајем народног језика.

9.2.1.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Прилог *камо* са значењем неодређености
и адлативности употребљавао се и у славеносрпском језику:

⁹⁹ Питање семантичких разлика између прилога са *любо* и *год* остаје за истраживање које
ће се бавити само корпусом из народног језика.

[...] овако падајућа (на другу) черта наричесе отвѣсна или поотвѣсна; аколисе найманѣ камо нагне, коса естъ (КМЗ 17).

[...] кадъ би се Зритель са зреника привиднога поотвѣсно доле, до у средоточіе землѣ, спустію, и горню половину землѣ зренику привидномъ успорено одсекао и изнадъ себе некамо свалію: онъ би се нашао у средоточію колесне совершенно плоске равнине (КМЗ 56).

У корпусу из рускословенског и руског књижевног језика нисмо забележили ниједан пример употребе неодређеног просторног квантификатора са адлативним значењем.

9.2.1.2.3. Аблативност

9.2.1.2.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Као неодређени квантификатор са значењем аблативности у српскословенском језику забележен је прилог *отъ коудоу*:

и њгдаже хотѣаше отъ коудѣ приити въ манастирь къ прѣсветѣи богородици и къ прѣподобномуу отцоу си светому Симеону, прѣжде того пришьствіа пришьствовааше велика благодѣть светааго доуха (ЖССД2 147).

Друге прилоге са тим значењем нисмо пронашли у корпусу.

9.2.1.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Са значењем неодређености и аблативности у славеносрпском је забележен прилог *откуд / од куда*, поред *од некуд*:

[...] по томъ дрѣгимъ такимъ же тѣстомъ залѣпи цѣлый тай вранѣ, да ѡкѣда въздѣхъ не оуниће (ИП 209).

[...] из узрока незнаюћи какоће прва Часть мои Прикльоуеніа примлѣна бити, и оћули одъ кудъ какву помоћ имати, нисамсе поуздао що више на Щампу издавати (СЗР 21).

А кадъ би одкуда къ милимъ потомкомъ одну речъ проговорити имао: то би молба била, да ову заборава неправду (КМЗ 11).

Ови дана дође ми одъ некудъ едно Писмо пуно Вике и Укора (СЗР 33).

Житель є француски или пушку на раме узети, или новцем, буди от куд, обштој потреби притећи морао (ИЕП 3).

И корпус из славеносрпског језика потврђује чињеницу да се беспрефиксални прилози јављају у кондиционалним реченицама, што је био случај и у српскословенском језику, а такође је и данас.

9.2.1.2.4. *Перлативност*

9.2.1.2.4.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Са значењем перлативности се у савременом српском језику употребљавају неодређени квантификатори *некуда* и *негде*, а ово значење њихово се може идентификовати само на основу ширег контекста (Пипер 1988 103). У нашој грађи примера за прилог **нѣкоудѣ** није било, а питање је да ли би био потврђен у ширем корпусу. Примера нема ни у студији С. Павловића о прилозима у српској пословноправној писмености (в. Павловић 2004), а овог прилога нема ни у РКСС Ђуре Даничића. РЈАЗУ прве примере даје из каснијег периода (XV века), али са адлативним значењем и реч је о писцу који пише на народном језику. У СЈС овај прилог није забележен.

9.2.1.2.5. Упитни прилози

Упитни прилози, како Пипер (1988: 116) истиче, није уобичајено убрајати у квантификаторе. Оправданост за њихову анализу у оквиру неодређених квантификатора налази у творбеној вези са заменичким квантификаторима, као и у функционално-семантичкој, која се заснива на томе да је денотат обухваћен питањем непознат говорном лицу, због чега упитне прилоге такође одликује

неодређеност (Пипер 1988: 101, 116). Семантичко обележје интерогативности¹⁰⁰ одликује само упитне прилоге и издваја их у односу на остале прилоге.

Као и код осталих просторних прилога, и за упитне просторне прилоге карактеристична су, поред обележја интерогативности, и обележја локативности, адлативности, аблативности и перлативности. У српскословенском језику забележили смо следеће упитне заменичкоприлошке упитне прилоге: **гдѣ, камо, до гдѣ, отъ коудоу, коуде**, који су наслеђени из старословенског језика.

9.2.1.2.5.1. Локативност

9.2.1.2.5.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Примарно значење прилога **гдѣ**¹⁰¹ је упитно, па не чуди што се у највећем броју забележених примера употребљава са упитним значењем. Најчешће има обележје локативности, што показују примери који следе:

она же рѣста емю. гдѣ хоштеши да оуготоваемь (МЈ 218, .9).

и рѣцѣта гѣоу домю. гѣть тебѣ оучѣль. гдѣ есть обитѣль идѣже паскю съ оучѣки моими снѣмь (МЈ 218, .11).

гѣште гдѣ есть рожден се црѣ июдѣиски видѣхомь бо звѣздоу его на вьстоцѣ (МЈ 262, .2).

аз' же грѣшныи и недос(то)ины гдѣ гавлю се кыма бо очима ѡмраченны азъ смѣю оузрѣти на высотѣ н(е)б(е)снѣи (ХП 28).

и гѣюце. гдѣ ѣѣ ѡбѣтованиѣ пришьствиа ѣго (МА 112, 4).

гдѣ нына прѣстоль твои златни? гдѣ глава богатства твоего? гдѣ многоцѣнынни бисери твои и камениа драга, и свиты златы различны? гдѣ оубо мысли твоѣ (ЖКАС 121).

И тако въ гра|д| троискїи вѣниде. и троїане вѣпрашаше г(лаго)лѣ. вѣтѣзѡ|м| грѡвовѣ гдѣ соуть (СА 161, 1–5).

¹⁰⁰ Обележје интерогативности или упитности односи се на потребу говорног лица да се о нечему информише (Пипер и др. 2005: 649), као и на претпоставку говорника да саговорник може то саопштити, због чега му се говорник обраћа питањем подстићучи га на говорни чин (реплику).

¹⁰¹ Овај прилог гласио је у старословенском **къде**. Облик који се употребљавао у српскословенском језику добијен је након испадања полугласника у слабом положају и једначења сугласника по звучности. Наставак **-ѣ** већ је објашњен.

вѣпрашааше г(лаго)лѣ. где сѣтъ скровица велика гаже по земля|х'|
сѣбра (СА 558, 9–11).

Ако погледамо семантику глагола уз које се употребљава прилог гдѣ, долазимо до закључка да се у највећем броју примера са локативним значењем употребљава са индирективним глаголом **быти**.

9.2.1.2.5.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику поред облика *где* у употреби је и дијалекатско *гди*:

Но гдѣ э предмѣтъ, кой небы сѣнку бацао? гди э сладость коя бы безъ горкости вѣчно траяти могла? (АН 77).

Гдѣ э то право Сербско сердце, кое овде не бы чувствомъ сладости упоено бисерь радости из очію испустило? (РК Посв. 2 4).

Гди э ко икада чуо и видіо да живи люди немисле? (СЗР 33).

[...] доста, ово э неразпоими ланаць Вселенне, съ коимъ кадкадъ само, ко би игда и помыслио? смешно – безуміе потреса (КМЗ 5).

Войске су Россійске сада много силніе, него што су икадъ на лѣвомъ рѣке Висле прибрежію были (НС14 57).

Веома је занимљива употреба прилога *камо* коју смо забележили у тексту писаном славеносрпским језиком, а који се може објаснити дијалекатским утицајем:

Сутра тѣшъ на постелю болестанъ летъи, камо ти мила супруга, коя бы съ радостію день и ночь при постели твоей сѣдила, камо ти дѣчица, коя бы родителско сердце твое и у болести развеселила (АН 149).

Она є своіом неустрашимом храброшћу пре 250 година независимост, а с ньоме и велику свою трговину и богатство основала: камо за ню среѣна да є ове своє драгоцѣности у време француске револуціе како обранити и сачувати могла! (ИЕП 8).

Таква употреба у савременом српском књижевном језику сматра се архаичном и регионалном, а „представља уједно и питање о локализацији објекта

којег, супротно очекивању говорног лица, нема у говорној ситуацији” (Пипер 1988: 119). Развој таквог значења довео је до употребе израза *камо среће*, који смо забележили код Доситеја, а употребљава се и данас:

Камо срећа дасе можемо съ тућимъ очима видити, и на туће сито просіати
(СЗР 83).

Овакви примери могу се наћи и у дијалектолошкој литератури (*Камо ги деца?* (Трајковић 2016: 511), *Камо га бицикло?* (Стијовић 2007: 205) и сл.), а могу се срести и у делима лепе књижевности (нпр. у делима Јована Јовановића Змаја, Иве Андрића, Михаила Лалића и др.).¹⁰²

9.2.1.2.5.2. Адлативност

9.2.1.2.5.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Упитни прилог **гдѣ** се у српскословенским текстовима најчешће употребљава са значењем локативности. У зависности од значења директивног глагола, уз који такође може бити употребљен, може имати и обележје адлативности:

Где ѿтбеже ѿт вас храбърставни и доблѣставни ѿни ваш силни дух ѿ мужие турски (ХС 2: 41).

Примере употребе овог прилога са адлативним значењем нисмо забележили у текстовима из ранијег периода.

Упитни прилог **камо** са значењем адлативности јавља се у малом броју примера, док је много фреквентнији у везничкој функцији:¹⁰³

гѣа емю симонъ петръ ѣи. камо идеши. ѿвешта емю їѣ. ѣможе аште идю не можеши ниѣ по мѣнѣ ити (МЈ 225, Јо 13.36).

¹⁰² В. примере које Пипер (1988: 119) наводи за поменуту употребу прилога *камо* у савременом српском књижевном језику.

¹⁰³ Упитни прилози у везничкој функцији пореклом су из народног језика (Курешевић 2014: 129).

Нѣ то ѿше вамъ заповѣдаю [...] по малюу прѣписуюють и҃ѣдаваниа когѣ
да и камо. а вѣношениа, когда и ѿт[ъ]к[оу]доу (ХТ 87–88).

О горѣ мнѣ, господичишта моя, что вамъ бысть, камо се дѣста,
млада и зелена, камо се дѣста, господичишта моя драгаа! (Н 459)

и рече ѿмоу: камо хощеши, сынче, отъ соудоу? (Н 456)

Са адлативним значењем забележили смо прилог чије је примарно значење перлативно. Да је реч о адлативном, а не перлативном значењу показује питање које следи за питањем постављеним прилогом *коуде*, а у коме је употребљен адлативни прилог *онамо*:¹⁰⁴

ѿко съ великыимъ гнѣвомъ рекъ ѿмоу: да ти коуде ходиши? не онамо
ли те послаа и҃гоумень, а ты свою волю чиниши? (ЖССД2 108).

Са обележјем адлативности и лимитативности јавља се прилог *до гдѣ*:

Цара нѣкыто оупрашаше до гдѣ ти есть земляа протежена? ѿнь же
рече: до гдѣ ми копие досежи (Н 532).

9.2.1.2.5.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележили смо упитни прилог *куда* са адлативним значењем:

Куда отиду части челоуѣческе? (Ф1 22).

Овај пример изван контекста у коме је употребљен може означавати и перлативни упитни прилог. Таква ситуација присутна је и у савременом књижевном језику (в. Пипер 1988: 120). Исказивање адлативности перлативним прилогом могуће је јер перлативни прилози у себи, с обзиром на то да вероватно воде порекло од адлативних прилога, имају значење усмерености.

¹⁰⁴ У банатским говорима, на пример, нема упитног прилога *камо*. Са значењем адлативности може да се употреби прилог *куда* (често с негативном конотацијом), док се много чешће са тим значењем употребљава прилог *ди*. Даље, нема ни упитног прилога чије би значење било 'којим путем, којим правцем' или се врло ретко с тим значењем може употребити прилог *куд* (в. Ивић и др. 1997: 272–273).

У текстовима на рускословенском и руском књижевном језику нису забележени примери употребе адлативног упитног прилога.

9.2.1.2.5.3. Аблативност

9.2.1.2.5.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Просторни упитни прилог са аблативним просторним значењем у српскословенском језику гласио је **оѡѡ** **коуѡу**:

Нѡ то иѡе вамѡ заповѡдаю [...] по малоу прѡписоуѡють иѡдавания ког' да и камо. а вѡношения, когда и оѡт[ѡ]к[оу]ѡу (ХТ 87–88).

оѡѡ коуѡу вѡ те припаѡноу вонѡ светаѡго ѡуѡа, и оѡѡ коуѡу испи пѡмети боуѡоштеѡ жизни слаѡкоуѡ чѡшоу, и оѡѡ коуѡу вѡкоуѡси и видѡ ѡко бѡлагѡ господѡ (ЖССД1 43).

Уз глагол **быти** аблативни упитни прилог има транспоновано значење порекла, о чему сведоче следећи примери:

Житиѡ. и повѡсѡть [...] бл(ѡ)гочѡ|с|т(и)ва. и вѡлѡоумна моуѡжа. вѡликаго, алеѡѡандра макеѡонскаго. ц(ѡ)ра. како и оѡт|коуѡу бы|с|ть. и како и до г|ѡ|ѡ прѡидѡ (СА 4, 2–8).

и вѡпросише: кѡто иѡси и оѡѡ коуѡу иѡси? (ЖССД2 107).

Овакво значење било је познато и старословенском језику (СЈС), а присутно је и у другим словенским језицима (Пипер 1988: 118). Пипер (1988: 119) за ово значење упитног аблативног прилога наводи да има ослабљено аблативно значење јер се може поставити и питање локативним прилогом а да функција остане иста (*Где си рођен?*). Ипак, чини се да би и код оваквих примера на дубинском нивоу у питању било такође аблативно значење и да би се ово питање могло поставити и као *Одакле долазиш? Одакле потичеш? Из ког места, краја...?* јер ово питање не носи нужно и информацију о месту рођења.

9.2.1.2.5.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Следећи примери употребе аблативног упитног квантификатора потичу из славеносрпског језика:

Ова иста жена морала бы дакле онда имати частице лептирске? А откудатѣ ихъ узети? (Ф1 22).

Откуда бы нами теплота доходила, да оно нїе на свѣту, да нїе на свѣту тай источникъ живота и благослова по цѣлому естеству? (Ф1 100) и др.

У наведеним примерима би данас било уобичајеније употребити прилог *одакле*, са нагласком на месту, а не на усмерености радње. У славеносрпском језику, међутим, много се чешће употребљава прилог *откуд(а)*, који може да буде употребљен и са значењем порекла:

Но отъ кудъ овый совершеннѣйшій порядокъ? (Ф1 154).

9.2.1.2.5.4. *Перлативност*

9.2.1.2.5.4.1. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Примери перлативног упитног прилога нису забележени у српскословенском језику, а нису фреквентни ни у славеносрпском језику:

Куда бы претерчала звѣзда, которе вѣчный законъ есть, да она на одномъ мѣсту стоить неподвижна? (Ф1 162).

9.2.1.2.5.5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Код упитних заменичких прилога приметно је да се семантика прилога **гдѣ** кроз развој српског језика ширила, па тако, у зависности од семантике глагола, може да означава и локативно (што му је примарно) и адлативно значење. Прилог **камо** могао је да има и право адлативно значење, које је могло да буде исказано и примарно перлативним прилогом **коудѣ**.

У славеносрпском језику забележени су примери употребе прилога *камо* са значењем које се и данас може срести, нарочито у призренско-тимочким говорима.

Микросистем упитних заменичких прилога са просторним значењем функционисао је као и остали просторни заменички прилози, односно као релевантна обележја јављали су се локативност, адлативност, аблативност и перлативност. Неразликовање прилога са директивним и индирективним значењем забележено је и код упитних прилога.

9.2.2. Релативна квантификација

Да би се остварила релативна квантификација, обавезно је одмеравање према другој количини (Пипер 1988: 78). С обзиром на одмеравање према некој другој количини, која није у свакој ситуацији истог обима, за релативне квантификаторе у највећем броју случајева карактеристично је степеновање, тј. градуелна квантификација. Пипер (1988: 132) издваја општу квантификацију, „када се квантификација сваког појединачног денотата или његовог обележја, врши у односу на онај појам количине који се за дати денотат или обележје сматра уобичајеним”, и посебну, „када се квантификација у сваком посебном случају одређује квантитативним својствима неког другог посебног случаја, а не класе којој оба припадају”.

За релативне квантификаторе релевантно је то се локализација може вршити у просечној вредности или бити изнад или испод те величине, када је реч о интензификаторима и екстензификаторима (Пипер 1988: 132).

Поред општих релативних квантификатора, у савременом српском језику постоје и посебни релативни квантификатори, од којих су забележени само они са значењем подударности.

9.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из српскословенског језика нисмо забележили релативне заменичкоприлошке интензификаторе и екстензификаторе који се данас употребљавају. Судећи према примерима које даје РЈАЗУ, ови су прилози новијег постања, а неки од њих забележени су тек у славеносрпском језику.

Корелативна употреба прилога *оудоу* и *сѣмо* са прилозима који су им опозитивни према критеријуму дисталности, а од које, претпостављамо, потичу прилози ко што су *овде-онде* у српском или *там сям* у руском језику (в. Пипер 1988: 133, 134), није имала значење релативне квантификације.

Забележени су примери употребе просторних прилога са партикулом *жде* или *же*, који имају значење релативне квантификације подударности. Такво значење прилогу даје партикула, о чему сведоче следећи примери:

По сѣмъже пакы оустворихъ тоужде оу вораховици. мѣсто безмльвино (КТ 4).

Сам' же сзда мнастыре. и пръво оу топици с(ве)т(а)го ш(ть)ца никола. и другы таможде с(ве)тоу б(огороди)цѣ оу топици (ЖСС2 150).

и вьшдыше вь црковь подобно поклонша се, и гробь светаго вѣловавша, игоуменоу же и вьсѣмь ш господи цѣлованіе давша, тоуже паче инѣхъ мнастырен великые дары же и почьсти принесша божи светѣи цркви (ЖССТ 44).

Ови примери показују да се прилози понашају исто као и просторни локализатори, само што поред значења локативности у наведеним примерима партикула уноси ново значење, па се могу парафразирати као 'у том истом месту, на том истом месту'. Таква употреба прилога са партикулама може се данас наћи у руском језику, али није фреквентна (в. Пипер 1988: 133), док се у српском језику релативна квантификација другачије исказује.

Дакле, подсистем релативних заменичкоприлошких квантификатора није био у великој мери развијен у српскословенском језику.

9.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Релативни квантификатори са локативним значењем забележени у корпусу на славеносрпском језику гласе *гдигди*, *гдишто/гдечто*, са икавизмом војвођанских говора:

Цѣлый путь и улице были су гранчицама еле, гдигди и цветомъ посуте (НС3 11).

Ако е се гдишто и нашло, све е то покварено, све невкусно было (НС2 7).
Они иду по ходниду, на коего гдѣчто луча солнечна чрезъ густолиствена
древа пасти могоше (К 40) и др.

Са релативним значењем у славеносрпском језику забележили смо
примере употребе прилога *овде-онде*, који је написан спојено:

Мени су у свакомъ езику туђе речи, башъ као по чистомъ беломъ платну
шарени овдеонде злоуткани узлови (КМЗ 8).

Що овд'онде испревѣяну стручицу точка по суву – као по страни Африке
северной – видишь, оно су границе помеђу различити держава (КМЗ 58).

У овим примерима прилози би се могли парафразирати са 'понегде' и сл.,
што упућује на релативно значење.

Релативни просторни квантификатори нису пронађени у текстовима из
српскословенског језика, као ни у текстовима на рускословенском и руском
књижевном језику. Први примери пронађени су у славеносрпском језику, а они
свакако потичу из народног језика. Остаје за неко будуће истраживање на
проширеној грађи из народног језика видети како се развио подсистем релативних
заменичкоприлошких квантификатора.

Под утицајем црквеног језика код славеносрпских писаца се може срести
употреба прилога *тамо* уз партикулу *-жде*, која је била карактеристика црквеног
језика:

[...] и тогда ~~дебелаа~~, на дно ~~падшаа~~ дрожина ~~останетъ~~ таможде на
днѣ (ИП 106).

Употреба просторних прилога са партикулом *ж/же* забележена је и у
руском књижевном језику: [...] и тако наскочивше на бѣднаго Салтыкова, тотчасъ
таможъ въ домѣ его убили (ЖПВ 159).¹⁰⁵

¹⁰⁵ Уп. и: Генераль Фелдмаршалъ увидя такую ихъ продерзость, поскакалъ съ протчими
полками и драгунами таможь, и присиливъ ихъ уступити въ городъ, самъ за ними не остановись,

9.2.2.3. Рестриктивна квантификација

Рестриктивним квантификаторима исказује се да се локализатор и оријентир не подударају. Представљају прелазни тип између квантификатора и локализатора, што се види на основу парафразе њихових значења: *другде* – 'негде, не овде' (Пипер 1988: 143), али и на основу чињенице да се у основи ових заменичкоприлошких квантификатора налази број.

9.2.2.3.1. Локативност

9.2.2.3.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У текстовима писаним српскословенским језиком рестриктивни просторни квантификатори су у основи имали заменички број *инѣ* са значењем „други”. Иако старословенски језик зна и за број *дрогѣ*, СЈС бележи само просторни прилог *дрогѣиде*, али је забележен само у једном примеру.

Значење локативности у српскословенском језику имао је прилог *инѣдѣ*. Са кореном броја *дрогѣ* није забележен ниједан пример иако је прилог са тим бројем био у употреби у народном језику (в. даље):

СИЦЕ ЗАПОВѢДАЮ ВАМЪ ДА ЛЮБИТЕ ДРОГѢ ДРОГА, ТАКОЖЕ И АЗЪ
ВАСЪ ВЪЗЛЮБИХ(Ъ). И ИН'ДѢ ВЪ СЕМЪ РАЗОУМІАЮТЪ ВЪ ТАКО МОИ
ОУЧЕНИЦИ КЕСТЕ (ХТ 80).

СИЕ БО ЖИТИЕ НАШЕ СОУІЕТНОЕ НѢСТЬ ЖИВОТЬ, НЪ ЛЮТАГА СЪМРЬТЬ;
ДЪНЬСЪ ЗДѢ А ОУТРѢ ИНѢДѢ, ДЪНЬСЪ ВЛАДЫИ А ОУТРѢ ВЛАДОМЪ
(ЖССТ 32).

У савременом српском језику прилози *индје*, *инђе* сматрају се дијалектизмима (в. Пипер 1988: 143). У СЈС, како је наведено, постоји и прилог *дрогѣиде* са рестриктивним значењем. Тај прилог забележен је и у народном

тудажь слѣдоваль (ЖПВ 319); [...] зане многи отъ нихъ въ войнахъ поимани идовъ своихъ лишени бывали, отъ онудуже поругателнѣ отъ грековъ тако названии (ИРСН 224) итд.

језику поред прилога са кореном *ин-*. У РКСС наведени су следећи примери с краја XIV и почетка XV века, на основу којих се види да је могао да има и локативно и адлативно значење: *по оѡцѣхъ и дрѣгоиде* (П 24); *ѡвѣдѣ и дрѣгоиде* (П 103); *да не гредѣ ѣ наше мѣсто по соль, нѣ да гредѣ дрѣгоиде* (П 122).

9.2.2.3.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележена је употреба прилога *другди* у функцији интратекстуалног локализатора, при чему се прилог јавља са икавизмом војвођанског типа:

По степенми равнителя счислявасе долгота, а по степенми полуденика первога ширина землеописателна места, о чему *другди* (КМЗ 41–42).

9.2.2.3.2. Адлативност

9.2.2.3.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Примера за употребу рестриктивних заменичкоприлошких квантификатора готово да нема у корпусу. Забележен је само један пример употребе прилога *инамо*:

Молю се оубо. ключарем(ь), и хлѣбарем(ь), и р ыбарем(ь). и печалующих' се ѡ мьсках(ь). иже соуть въ метохинах(ь) икономи монастыр'скихъ сель. на дворъ посилаемымь. и инамо ѡт[ь]ходящимь, повелѣние(м)ь игоуменовѣмь (ХТ 100).

У старосрпском језику се употребљавао прилог *инамо*, а исто значење могао је да има и примарно локативни прилог *инѣдѣ*, као и примарно перлативни прилог *иноуда*, што се види на основу примера који се налазе у РКСС (в. Павловић 2004: 228–229): *къга си въсокеши поити инамо отъ насъ* (М 22); *да понесе ѣ Дѣбровникъ или инѣда, къда мѣ драго* (М 22); *да могѣ поити ѣ Которъ и индиѣ, къдѣ имь ѣ ѣгодно* (М 327).

9.2.2.3.3. Аблативност

9.2.2.3.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Иако рестриктивни заменичкоприлошки квантификатор са аблативним значењем у српскословенским текстовима нисмо забележили (што свакако не значи да га шири контекст не би идентификовао), можемо рећи да је највероватније постојао,¹⁰⁶ нарочито имајући у виду да га има у повељама (мада није изразито фреквентан): *оу пирьгоу да се не ставии ѡтъ иноуде, нь ѡтъ монастыриа да се не избираа доуховьнь моужь* (Павловић 2004: 224).¹⁰⁷

У савременом српском језику аблативни рестриктивни квантификатор, који гласи *одругуд* (в. Пипер 1988: 144), није у употреби.

9.2.2.3.4. Перлативност

9.2.2.3.4.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Из групе рестриктивних квантификатора у српскословенском језику забележен је прилог *иноудѣ*. У једином забележеном примеру овај прилог има значење перлативности, које носи и глаголска лексема:

не въходен двѣрьми въ дворы овъче. на прѣлазе иноудѣ татъ естъ и разбоиникъ. (МЈ 46, Јо 10.1).

Следећи пример потиче из народног језика: *да тѣдези прогю ѝ среблѣ, ѣрь не могоше инѣдѣ проки* (П 7).

У осталим књижевнојезичким епохама примери употребе рестриктивних квантификатора са значењем перлативности нису забележени.

¹⁰⁶ У корпусу из рускословенског језика забележен је следећи пример: Производный естъ, который отъ инуды производится, на пр: Humanus, человѣческой, производится отъ Первообразнаго Ното (ПНЛЈ 7).

¹⁰⁷ Пример потиче с почетка XIV века.

9.2.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Систем заменичкоприлошких квантификатора, као и локализатора, одликују семе локативност, адлативност, аблативност и перлативност. Међутим, заменичкоприлошки квантификатори ређи су у употреби, што се огледа у томе да човек пре свега има потребу за локализацијом у простору, па тек онда за његовом квантификацијом.

Универзални афирмативни квантификатор са значењем адлативности није посведочен у текстовима из књижевног језика.

Подсистем релативних заменичкоприлошких квантификатора није био развијен у оној мери у којој је данас развијен. Просторни интензификатори и екстензификатори нису забележени у српскословенском језику. Први примери посведочени су тек у славеносрпском језику и њихово порекло је заправо народно.

Подсистем заменичкоприлошких квантификатора се у погледу кинетичких обележја просторног односа понаша исто као и подсистем заменичкоприлошких локализатора. Тако се примарно индирективни прилози могу наћи са значењима директивних прилога и обрнуто.

10. ПОДСИСТЕМ ВРЕМЕНСКИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

10.1. Временска локализација

За прилоге са временским значењем релевантна је процесуална локализација (Пипер 1988: 44). Категорија времена је апстрактна, није чулно доступна, због чега се осмишљава преко конкретних садржаја. Критеријуми који важе за просторну локализацију могу се применити и на временску локализацију, с обзиром на то да су просторни критеријуми транспоновани на временски план (Пипер 1988: 44–45). Транспозиција просторних критеријума, конкретних, доступних нашим чулима, на временски план, који је апстрактан, што уосталом важи и за све заменичке прилоге (уз извесна посебна обележја својствена одређеном семантичком типу), темељи се на уверењу да „чулно, по природи ствари, претходи апстрактном како на онтогенетском тако и на филогенетском плану” (Павловић 2013: 200–201).

У нашој науци схватање категорије времена је локалистичко.¹⁰⁸ Временска локализација осмишљена је тако да се објекат локализације (који представља управна глаголска лексема) „смешта у темпорални локализатор дефинисан издвојеним одсеком на временској правој као оријентиром” (Павловић 2006б: 117), који код заменичких прилога може да се поклапа или не поклапа са локализатором. У односу на време говорне ситуације прошлост и будућност, према томе, могу да се схвате као антериорност и постериорност.

Категоријално обележје које временске заменичке прилоге разликује у односу на заменичке прилоге осталих подсистема јесте обележје темпоралности. Пипер (1988: 46–47) наводи да су статичка семантичка обележја, тј. централност, проксималност, дисталност, заступљенија код временских заменичких прилога у односу на динамичка семантичка обележја, тј. адлативност, аблативност, перлативност и локативност, а сва ова обележја су нешто другачије природе у односу на просторну локализацију, с обзиром на то да се семантичка категорија

¹⁰⁸ О односу између времена и језика в.: Антонић 2001: 42–44.

времена разликује у односу на семантичку категорију простора. Поред ових, заједничких семантичких обележја, семантичка структура временских заменичких прилога може имати и следеће семе, које су својствене само овом подсистему, а реч је о антериорности, постериорности, ниноцентричности, алоцентричности и полицентричности (Пипер 1988: 46–47).

Оно што је веома важно када је у питању категорија времена и временска локализација јесте да се она увек врши у односу на тренутак говора односно у односу на време говорне ситуације посредно или непосредно, док је код просторних заменичких прилога полазна тачка увек положај говорника у простору.

Анализирајући временске заменичке прилоге у српском, руском и пољском језику, Пипер (1988: 47–48) ове прилоге дели на две веће подгрупе: ниноцентричне (или шире полицентричне), који подразумевају вршење временске локализације „непосредно у односу на време говорне ситуације”, и на алоцентричне, где припадају прилози „који локализују у односу на обавезно екстралокализовани оријентир, због чега је таква временска локализација у даљој и посредној вези са временом говорне ситуације”. Ниноцентрични прилози се могу поделити на: 1. прилоге *интралокализације*, који подразумевају делимично или потпуно подударање временског објекта локализације и оријентира и 2. прилоге *екстралокализације*, који ово подударање не подразумевају.¹⁰⁹ Прилози интралокализације, даље, могу бити прилози *ексклузивне интралокализације*, код којих је оријентир у целини обухваћен оквирима локализатора, и прилози *инклузивне интралокализације*, код којих је оријентир делимично обухваћен оквирима локализатора. Ексклузивна интралокализација може бити *пунктуална*, *линеарна* и *неутрална*, док инклузивна интралокализација може бити *антериорна* (*квантификована* и *неквантификована*) и *постериорна*. Прилошка екстралокализација може бити такође *антериорна* (*квантификована* и *неквантификована*) и *постериорна*. И алоцентрични прилози се могу поделити на

¹⁰⁹ О томе да се и временске падежне конструкције могу схватити као пунктуалне и линеарне в.: Павловић 2006б: 116.

прилоге *интралокализације* и на прилоге *екстралокализације*, са подврстама сличним као код ниноцентричних прилога (Пипер 1988: 48–49).¹¹⁰

Линеарност представља обележје којим се подразумева трајање радње управног глагола у оквирима који су одређени локализатором, док се пунктуалност поклапа само са једном тачком временског одсека који је одређен локализатором.

Типологију временских заменичких прилога коју Пипер даје за три словенска језика могуће је применити и на наш корпус, уз извесна одступања, која се односе на непостојање посебних заменичких прилога за исказивање пунктуалне локализације. То се значење остварује предлошко-падежним конструкцијама или прилошким изразима. За временску локализацију употребљавају се прилози и прилошки изрази који нису заменички по својој структури, већ по функцији, а од њих су заправо настали прилози које данас употребљавамо за временску локализацију.

10.1.1. Ниноцентрична локализација

Ниноцентрична локализација за оријентир има време говорне ситуације, што значи да се ниноцентрични прилози одређују према времену говорења, које, како је већ било речи, може да се у потпуности или делимично подудара са временом о коме реферише одређени прилог или да се не подудара. Време говорења у писаном тексту може да се изједначи и са временом приповедања.

10.1.1.1. Интралокализација

С обзиром на то да се код прилога интралокализације локализатор (или део локализатора) налази унутар оријентира, интралокализација представља симултаност (уколико је локализатор у потпуности унутар оријентира).¹¹¹

¹¹⁰ И. Антонић (2001: 88–90) у анализи временске реченице користи другачију терминологију. Временска локализација је, на пример, *темпорална идентификација*, док је с друге стране *темпорална квантификација* и др.

10.1.1.1.1. Ексклузивна интралокализација

10.1.1.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику као ниноцентрични интралокализовани прилог употребљавао се прилог **ныня**, који је, као и прилог *sada/sad* у савременом језику, неутралан у односу на опозицију пунктуалност–линеарност, тј. може да се односи на једну тачку у времену, на тренутак говора, приповедања итд. (уп. Antoniћ 2001: 107), или на шире схваћено време коме припада тренутак говора, приповедања и сл.¹¹² Исказивање пунктуалности временским заменичким прилогом одговара локативном значењу, док линеарност одговара значењу перлативности (Пипер 1988: 50). Управни глагол уз прилог **ныня** са значењем централности увек је у презенту:

прѣзрѣ бѣ. се оубо заповѣдають нѣ члвкомъ всѣмъ. въздѣ кагати се
(МА 43, 30).

и по заповѣди его нељъбнои ныня съ радостию послѣдоую юмоу и
тебѣ любимое чедо, тыштоу се постигноути те тамо въ Светѣи Горѣ
(ЖССД1 50).

16. век

роуки во твое вѣхѣ на всѣх. н(ы)ня же рѣкы вѣсѣхѣ на те (СА 11, 7–
9).

[...] **сина** васа бегство препетием притварают; н[и]ня убо частнеише есть
да ви на ва борителну бран љако чловеци умрети имеете (ХС 2011: 41).

[...] иже васи езици ва тоижде области ва Москавлем име приваменени
били *сум*, ѡбаче же тако убоо иже васи такожде, русѣиским народом име
са радостию, даже и до н[и]ня припознавают, и тако убо ва древни
временах кировски митрополит, и н[и]ня московски патриарха такожде,
љако же *от* иние, тако и *от* патриарха костантинополскаго називаем
бивает (ХС 2008: 46).

¹¹¹ М. Ивић (1955–1956: 165–166) сматра да све временске падежне конструкције треба делити на локационе, уколико је локализатор унутар оријентира, и оријентационе, уколико локализатор није део оријентира. Таква подела одговара заправо интралокализацији и екстралокализацији.

¹¹² На неутрално значење овог прилога упућује и речничка дефиниција прилога *sada*: „za ono, što biva u ovaj čas, u ovo vrijeme, kad se govori ili piše (sadašnost), трајање није омеђено, а временски размак може бити дуљи или краћи” (РЈАЗУ).

Прежде бо тои народъ пребистъ ва високих горах Сауроматїиски, и при источники Устуге, сиреч Висле воде иде же нинѣ Лешка землѣ естъ (ХС 2008: 185) и др.

Овај прилог везује се за књижевни језик,¹¹³ где је фреквентан у употреби. У српском народном језику, с друге стране, прилог **нынѣ** није се очувао од најранијих времена. У народном језику је у употреби био прилог са заменичким кореном **с-**, који је могао да има више фонетских ликова: **съги, съда, съде, съди** (РКСС). Овај прилог грађен је од прасловенске показне заменице *sъ* и партикуле (наставка) *-da* односно *-gda*, која има временско значење. Данас се у српском језику употребљава облик *сада/сад*, у коме је *g* испало, док је у македонском и бугарском, на пример, оно очувано, а изгубио се сугласник *d*: *сега*. Сугласник *g* чува се и у неким јужним српским дијалектима (Тома 1988: 347; Белић 1999б: 313; Трајковић 2016: 518 и др.). Облик без *d* могао је да се сретне и у старосрпском језику (РКСС). Миклошич даје потврду за лик са *g* још у старословенском језику: **съгы, сѣгы** (РЈАЗУ), али СЈС и СС не бележе овај облик. У српкословенском језику се партикула *-gda* очувала у другим временским прилозима, о чему ће касније бити речи.

Заменички прилог **съгы** среће се и у текстовима писаним српкословенским језиком, упоредо са прилогом **нынѣ**, и то без икаквих семантичких разлика, али није фреквентан. Овај прилог забележен је у корпусу само у Доментијановим житијима Светог Симеона и Светог Саве:

Петра же въ Иеросалимѣ молитвы ради отъ црѣкве бываюштеѣ повелѣниѣмъ Божиѣмъ ангель господнь изведе и ис тѣмнице, и господь богъ, дѣствовавши ис прѣва съ отъци нашими дивнаѣ и неизреченаѣ чюдеса, и съгы съ прѣподобнымъ отъцемъ нашимъ въ послѣдњаѣ лѣта въ родѣ нашемъ сътвори великаѣ чюдеса (ЖССД1 30).

¹¹³ Ретка употреба прилога **нынѣ**, **отъ нынѣ**, **до нынѣ** у текстовима писаним народним језиком утицај је српкословенског језика. РЈАЗУ наводи овај прилог уз напомену да је у неколико посведочених примера реч узета из црквенословенског језика.

Приди, радости наю доушевно и срьдчн, въ рождѣствѣ своемъ
възвеселивыи насъ доухомъ светымъ радостноу неизреченоу, и сыгы
възвесели наю видѣннемъ твоимъ светлымъ доброты (ЖССД1 106).

[...] сыгы же царство небесное поудить се въсѣмъ любештиимъ бога
(ЖССД1 115).

сыгы же богоноснаго отца нашего светааго Симеона пророчество
сбысть се, еже провъзвѣсти светымъ доухомъ по отшествии житиа
сего любовномуу сыноу своему благодѣтельному кирь Савѣ (ЖССД1
219) и др.

Да семантичких разлика није било, показује то што су забележени случајеви да се оба прилога јављају са истим значењем у непосредној близини у тексту, као и у примеру употребе прилога **сыгы** уместо прилога **нына** у устаљеном временском црквеном изразу **ис прѣва и сыгы и бесконьчныне вѣкы** (ЖССД1 92). У неким од наведених примера прилог је употребљен са псеудоцентралним значењем. Реч је заправо о релативној употреби заменичког прилога чије је основно обележје централност за локализацију временске радње која се не поклапа са тренутком говора, већ са временом приповедања. Оваква употреба временских прилога са обележјем централности има функцију да догађаје који су временски удаљени од времена говорне ситуације учине што ближим ономе коме је садржај намењен, чиме се са њим постиже блискост (Пипер 1988: 52), односно у приповедном тексту аутор жели да се приближи читаоцу и учини приповедање непосреднијим.

С друге стране, забележен је и пример корелативне употребе прилога **сыгы** и **нына**:

[...] ис кони сы съ отцемъ неразлучимыи, въсѣмъ чловѣкомъ мѣроу
житиа положивыи, комоуждо коньць оурека житию, Иисоу Христе
прѣжде вѣкы сы прѣбывае, сы прѣжде и сыгы и нына еси (ЖССД2:
181).

У овом примеру би се употреба два прилога са истим значењем могла објаснити истицањем пунктуалности првим, односно линеарности другим прилогом, али за такво тумачење немамо довољан број пронађених примера.

Према РЈАЗУ, облик **съде** забележен је први пут крајем XIII века у повељи краљице Јелене: **милостъ створи кралевъство ми оупьщинѣ дѣбровъчкои, що си съ дрѣжали винограде ѿ господина ми свето почившега крала, то да си и съде дрѣже** (МС 56).

У српскословенском језику прилог **нынѣ** често се среће у изразима карактеристичним за црквени језик уз универзалне квантификаторе, о чему сведоче следећи примери, у којима се прилог **нынѣ** може односити на садашњост схваћену као 'време овоземаљског живота' (уп. употребу прилога **здѣ** на стр. 56):

за єдинороднаго с(ы)на своєго. г(оспод)а и б(ог)а и сп(а)са нашего ис(оуса) х(ри)с(т)а. и прѣс(ве)т(а)го и животворещаго д(оу)ха. ємоуже подобаетъ в'сака слава. чьсть и поклонаніе и вел'лѣпство, н(ы)нѣ и пр(и)сно и въ вѣки вѣкома ам(и)нѣ (КТ 126).

[...] и да всѣми славить се прѣсветоє и веллѣпноє име твоє отьца и сына и светааго доуха, нынѣ и присно и въ вѣкы (ЖССД1 153).

Овакав однос временских прилога постављен је градацијски јер значење прилошког израза **въ вѣки вѣкома** може да се односи и на овоземаљски живот и на живот после смрти, па је опсег квантификације овим прилошким изразом већи од прилога **присно** (в. стр. 176).

Забележен је и пример контрастне употребе прилога **нынѣ** према неодређеном прилогу **нѣкыгда** или **тъгда**:

дарїе бо некъг|д|а тъкмъ б(ого)мъ бѣше. н(ы)нѣ же ѿ|т| македоніа|н| гонимъ є|с|(тъ) (СА 286, 11–13).

нѣ такоже тъгда родивы се по пльти. гонаше дѣовнага. такоже и нѣѣ (МА 251, 29).

Универзалним квантификатором и алоцентричним прилогом који су употребљени у претходном контексту у датим примерима реферише се о

прошлости уз глагол у претериталном времену, док се прилогом са значењем централности истиче другачије стање у садашњости.

У старословенском језику поред прилога **нынѣ**, **нына** забележени су и прилози **нынѣачоу**, **ныначоу** (СЈС), који нису посведочени у корпусу из српскословенског језика.

Прилог **дньсь** за оријентир има дан говорне ситуације.¹¹⁴ Међутим, када има значење линеарног ниноцентричног временског локализатора, његово се значење проширује на значење 'у садашње/данашње време', чему одговара значење прилога **нына** када се употребљава са значењем линеарне ниноцентричности. Следећи примери илустрју наведено:

нь и днѣьь вьнегда чтееть се моиси. Покривало на срѣци имь лежиѣ (МА 219, 15).

[...] и много злата даста въ монстирь ть, и написана быста тоу въ помень съ прьвьими хтиторы, еже и дньсь съ благовѣрными цари равньночьстно поменуѣта се (ЖССД1 56) и др.

10.1.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Прилог **нынѣ** био је у употреби и у рускословенском и руском књижевном језику, о чему сведоче следећи примери: Другѣе Сѣрби пришедше рѣку Дѣнаи посѣлилися въ прежней Дакѣи, аже по предводителю Гостославенскаго народа Иоанна Иоаннополѣа нынѣ Іѣнополѣ назвалса (КВВИ 118); Правда что предъ сто и далѣе не было у Россіанѣ такихъ нравовъ и обычаевъ, како нынѣ, обаче не должно смѣшавати оное время съ настоящимъ (ЖПВ 43).¹¹⁵

Међутим, иако се овај прилог употребљавао у црквеном језику, како показују претходни примери и примери из српскословенског језика, у

¹¹⁴ Уп. примере: блаженна ти въ женах оѣмѣадо. дньсь бо въселѣннѣи ц(а)ра въ штровѣ прѣсла еси (СА 29, 13–16); и по твоємѣ изволенію азъ д(ь)нь|с| вѣиенѣ есмѣ. мене же б(ог)ѣ съблю|д|шѣ. и ты д(ь)нь|с| оумрѣлѣ еси по своемѣ изволенію (СА 251, 5–9).

¹¹⁵ У савременом руском језику прилог **нынѣ** представља књишку форму, док се у свакодневној комуникацији сматра застарелим (Пипер 1988: 50; РСС).

славеносрпском језику забележен је само облик *сада/сад*, који је одлика српског народног језика:¹¹⁶

[...] и баџосамъ уже *Негромъ*, дабыга са свимъ на брегъ извукли. Садъ видѣлисмо дакле, да э то отмѣнно красныи *Леонардъ* (РК 61–62).

Садсе међу просвещеннимъ людма не пита коэ восточне коліе западнѣ Цркве; но коэ добродѣтелянь, пощень и вредань човекъ? (СЗР 65).

Садъ э время пролетія (Ф1 2) и др.

У корпусу из славеносрпског језика забележени су примери неправе употребе прилога *сада/сад*. Следећи примери илуструју псеудоцентрално значење:

На коегъ изреченіе имене окренесе ключъ, или нѣчто друго буде, оногати два *берката* ученика – каковыхъ э всегда за помощь потребну бывало – счепаю, пакъ удри на мертво име. Садъ я пытамъ оногъ учителя, зачто э правіо ону комедію са ситомъ? (Ф1 50).

Онъ самъ себе затворить, и утѣшавасе, да тье оно съ временемъ видити, что му э судбина садъ отела (АН 14).

Младый Кандоръ – коему э сада Солнце двадесять второ Кругообращеніе творило – изъ гвозденыхъ сна рукъ отвергнувшись на гору надъ градомъ рекаобы высащю понесе (К 1–2).

Она э съ отцемъ своимъ нѣга еще ожидавала, и на ливаду долазила, но нѣга тамо нїе затекла. Садъ э опеть пошла, мыслетьи, датье нѣга тамо найти, ибо э знала, да онъ тамо найвыше находисе (АН 65) и др.

Оваква употреба заменичког прилога *сада/сад* веома је фреквентна у делима писаца славеносрпског периода, а разлог за то се може тражити у епохи у којој се тежило да књига постане разумљива широком кругу читалаца, па отуд и жеља да се оствари што приснији однос са читаоцем.

Само код једног писца забележен је прилог *овда*, који је заправо одлика говора самог писца. Овај прилог није био уобичајен у употреби у прошлости, о

¹¹⁶ Ретко се може срести придев изведен од прилога *нынѣ*: Нека намъ за примѣръ нынѣшня година буде (КМЗ 64).

чему сведочи РЈАЗУ. Осим временског значења, могао је да има и месно значење, које нисмо забележили у корпусу:

Земля се овда наоди на небесномъ Равнителю (КМЗ 64).

Жители полукружїя землѣ южногъ имаду овда конаць месеца Октомвра, дакле есенъ (КМЗ 65).

Са значењем ниноцентричне локализације употребљавао се и прилог *данас*, који се под утицајем руског језика јавља и као *днес*:

Народи и данасъ Книгу ову съ великимъ услажденїемъ читають [...] Овде хоћешъ наћи све сами порядокъ чудесъ провидѣнїя Небесногъ (РК I).

О вы благословенне душе! кое сте се за вашъ родъ трудили; отъ коихъ нѣке ветъ предъ Творцемъ [...] стоите: нѣке еще и днесъ щастїе около себе на все стране распростирете! (Ф1 П7).

10.1.1.1.2. *Инклузивна интралокализација*

10.1.1.1.2.1. Пунктуална ниноцентрична интралокализација се у савременом српском језику исказује прилозима *моментално* и *тренутно*¹¹⁷ (Пипер 1988: 50), док у српскословенском језику нисмо пронашли прилоге са сличним значењем, већ је ово значење било покривено прилогом *нынџа*, који је, како је наведено, могао да има и значење пунктуалности и значење линеарности у зависности од контекста. Посебни прилози за поменуто значење нису забележени ни у корпусу на славеносрпском језику.

¹¹⁷ Оба прилога новијег су датума.

10.1.1.1.2.2. Антериорност

10.1.1.1.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику антериорна линеарна интралокализација исказивала се прилозима до **селѣ** и до **нынѣ**. Прилог до **селѣ** у својој основи има заменицу **съ**, а данас се сматра архаичним (*доселе*). У следећим примерима из српскословенског језика употребљени су прилози до **селѣ** и до **нынѣ**:

вѣсѣх[ъ] же вас(ъ) тако и свою дѣть вѣспитѣх[ъ]. даже и до **селѣ** (ЖСС2 156).

гѣи въ свѣтѣ быти. брата своего ненавиде. въ тмѣ есть **доселѣ** (МА 116, 9).

Вѣмь тако вса. тварь с нами въздыхають. страж^аеть **доселѣ** (МА 151, 22).

нѣ не въ всѣхъ разумь. друзи же свѣстию идольскою. **доселѣ** тако идоложрътвннѣ гадеть. и свѣсть ихъ немощна. соущии шекврьнають се (МА 189, 7).

за не изъ юности своеѣ бога възлюби, и мнозии въ отъчествѣ его бога възлюбише, подобеште се ему, и съ нимъ Христоу послѣдоваше ис прѣва, и до **селѣ** непрѣстань избрани богоу гавгають се, другъ друга прѣспѣвають (ЖССД2 105).

тоу бо неисчтено злато свое много приложи, тако николиже не оскоудѣти таковому мѣстоу и до **селѣ** ниадиноу потрѣбноу (ЖКАС 92) и др.

У СЈС има више потврда за употребу овог прилога у старословенском језику у односу на прилог до **нынѣ**. Разлика у значењу у употреби ова два прилога зависи од контекста и од тога у ком се времену најчешће налази глагол. Како се на основу пронађених примера може закључити, прилог до **нынѣ** употребљавао се најчешће уз глагол у неком прошлом времену, што недвосмислено указује на ниноцентричну екстралокализацију. Да је прилог до **селѣ** интралокализован, тј. да је временом радње прилога обухваћен и тренутак говора, идентификује се глаголским временом управног глагола. Наиме, управни глагол је увек у презенту када прилог има овакво значење. Тада се прилогом означава да се радња вршила

до тренутка говора, али се онда није прекинула, што се најчешће наглашава употребом речце *и*. Такво значење могао је да оствари и прилог до *нына*. Следе примери који илуструју дате констатације:

и тоу повелѣ прѣбывати имь, оуставивъши имь оуроки законьныѣ, иже дръжеть непрѣмѣнно и до селѣ (ЖКАС 62).

такѡ во по истинѣ прѣблагыи богъ оупространити дръжавоу отъчѣствиа его (* такоже и до нына вѣсѣми видимо ѣсть) (ЖКАС 77).

не тькмо монастырь и єдиноу црковь, нь и вѣсь дворъ монастырьскыи испьлни и оукраси, ѣже рѣшти полаты царьскыѣ и трапезарию и ина прочаѣ, си вѣса сьвршивъ и оукрасивъ, и почьтѣ вѣсакымъ довольствомъ и правьдами црковьнымы, такоже видимо ѣсть и до нына (ЖКАС 100–101).

[...] ѣгоже штедроты и милостыниѣ вѣ светѣи поустыни си вѣсѣми светымы и до нына поминаѣмы соуть живоуштимы вѣ светѣмъ мѣстѣ сѣмь (ЖССД1 40).

и пакы отъкрывше грѡбъ прѣосвѣщенаго, и сьтворише по глаголоу ѣго, и вѣ дрѣвѣнѣ ковчезѣ положише и по срѣдѣ светыѣ и великыѣ цркви, и до селѣ тако слънце сѣѣѣтъ воньми благочѣстѣѣ (ЖССД2 232).

Ни же убо Немачску ѡбласть ѡпроштению допустили сѡт, вапоследи же ва толико приумноживателно, разпространевание приспеваѡт, иже близу пол Еурѡпѣиской чѣсти, и некую Асѣйскую чѣст себе присвоили сѡт, ва томужде словенскому народу превеличаишиѣ и прекрепчаишиѣ народи даже и до н[и]на саматраѣми бѣваѣт (ХС1 34).

[...] такоже о Гоѣи и ѡ Татари приказати вазможно биваѣт, иже они некогда садръжавали сѡт Савроматиу, словенски же народи такоо же сѡт Руси, Лехи, и прочи сими подобни биваѣми даже и до н[и]на, Савроматѣи неколикою чѣст садръжаваѡт (ХС1 55, 38).

за неѣ изъ юности своѣѣ бога вѣзлюби, и мнозии вѣ отъчѣствѣ ѣю бога вѣзлюбише, подобешѣ се ѣмоу, и сѣ нимъ Христоу послѣдовашѣ ис прѣва, и до селѣ непрѣстаньно избрани богу гавляѡтъ се (ЖССД2 105) и др.

У оваквим контекстима адлативни прилог могао би бити замењен прилогом **њима**, с тим што акценат не би био на адлативности. Овим прилогом се исказује временска перлативност јер се њиме, поред ограничености трајања процеса, односно адлативног значења, реферише и о трајању процеса, који се у поменутих прилозима не прекида у садашњости, али се у будућности може очекивати другачије стање.

Пипер (1988: 54) за прилог *досада* констатује да је anteriornost ексклузивног типа, тј. да се не односи на време говорне ситуације, већ само на време које претходи говорној ситуацији и које се завршава пре њеног почетка. У савременом језику такође може да се употребљава уз глагол у презенту, али у таквим ситуацијама је адекватније употребити прилог *засад(а)* (Пипер 1988: 53). Таквих примера, међутим, нема у корпусу из српскословенског језика.

Адлативност је у српскословенском језику исказивана и прилошким изразима до **дњнсь**, до **сего дна/дне**:

[...] и въ всѣхъ сихъ сѣтильникъ свои въжегъ. И братъство свое остави въ нихъ. еже ест(ь) и до сего д(ь)не (ХП 54).

и отъць нашъ светый Симеонъ [...] по всѣхъ цркъвахъ по Фветѣи Горѣ постави свои помень, еже и до дњнсь ест(ь) (ЖССД2 119).

ѡ|т|толи ср|д|це мое и дѣша рать сътвориѣста великѣ. змириѣти ихъ ѡ|т|толѣ и до дњн|с| не могѣ (СА 554, 8–12).

и ѡ|т|толѣ и до д(ь)нѣ|с| въ алеѣан|дрію змѣа чл(овѣ)ка зхпати не может(ь) (СА 593, 11–13).

стлѣ|п| великѣ съзидаше и високѣ срѣ|д|(ѣ) алеѣан|д|рьскаго града и на немѣ оу ковчезе златѣ тѣло алеѣан|д|ра ц(а)ра и розанде ц(а)р(и)це поставише идеже и до д(ь)нѣ|с| тоу стоить (СА 613–614, 19–20, 1–5).

и прѣвысокияѣ полаты създа единиы нарекъ в имѣ отъца своего, а другыѣ въ свое имѣ, еже и до дњнсь стоить въ чьсть монастыроу томоу (ЖССД2 120).

[...] ѡ них же васих Хелмолд ва Кронику Словенску сведетелствует, и при кеѣну Немачскому биваюшними, при текушними водами називаеми Сала и Алби, или же Словеними оставшии се даже и до сего дна (ХС1 35, 10).

И у овим примерима значење прилошке конструкције могло би се интерпретирати и као ниноцентрична инклузивност, с обзиром на то да је радња обухваћена и садашњошћу односно временом приповедања. Терминативност (лимитативност) процеса који представља објекат локализације у оваквим контекстима не везује се, према томе, за време пре локализатора, нити се може наслутити контекстом. Чини се да би се уместо *до дьньсь* могао употребити и само прилог *дьньсь* или *нынѧ*, гледано са савременог становишта, а да значење остане неизмењено, с тим што ни овде акценат не би био на адлативности. Томе у прилог иде и употреба прилошке конструкције *до дьньсь* уз глагол у презенту, јер би у супротном глагол био у неком претериталном облику, а прилог би био алоцентричан (в. даље). У неким примерима се предлошко-падежна конструкција *до дьньсь* употребљава у корелацији са постериорним ингресивним алоцентричним прилогом *ѡттолъѣ*, чиме се одмерава један сегмент времена.

Неквантификована антериорна инклузивна ниноцентричност у савременом језику се изражава прилогом *засад* (Пипер 1988: 51), али у српкословенском језику овај прилог није забележен.¹¹⁸ Нису забележени ни примери у којима се остварује овакво значење другим заменичким прилогом или прилошким изразом.

10.1.1.1.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Неквантификовани ниноцентрични инклузивни прилог *засад* није, дакле, забележен у корпусу из претходних етапа развоја српског књижевног језика, али га има у корпусу из славеносрпског језика:

Но може ми ко на то одговорити: ми за садъ немамо такови книга кое би вредно било щампати (СЗР 16).

Онъ ей при веселой трапезы цедулицу пружи, говоретьи, да ей за садъ вящши даръ учинити не може (АН 153).

Много се досад о свойствама овога мужа писало: нѣга су различите едне другима противне страсти писателя различито и описивале: свака га є по

¹¹⁸ Пример употребе предлога *за-* уз заменички прилог *сьда* који смо нашли у РКСС пример је за поменуто значење: *за сьда не ѡмиссмо писати*.

по неже †отъ селѣ† не благоволихъ жити въ тимѣнии земьнѣмь
(ЖССТ 72).

[...] и мирно другъ друга имеюште от н[и]нѣ ва едину неразделиму
любовь сохранить имеемъ (ХС1 352, 301) и др.

Инклузивност се код оваквих прилога огледа у значењу које обухвата једним својим делом и време говорне ситуације, тј. почетак вршења одређене радње, чије трајање тек следи, дешава се у време говорне ситуације (в. Пипер 1988: 54). За разлику од прилога са предлогом *до*, за које је карактеристична терминативност (завршна тачка временског процеса), за прилоге са предлогом *отъ* је карактеристична ингресивност (почетна тачка временског процеса) (в. Павловић 2006б:178–187), због чега је радња управног глагола по правилу исказана имперфективним глаголом (уп. Павловић 2006б: 184–187).

Слично значење остварује се и прилогом *отъ дьньсь*:

ω|т| д(ь)нѣ|с| га и ти да бьемо се (СА 426, 10–11).

ω|т| д(ь)нѣ|с| г(о)|с|поствовати не имате (СА 428, 3–4).

От дьнь|с| мнѣ м(а)ти бѣди вѣмѣ|с|(тѣ) олим'бѣдѣ ц(а)р(и)це (СА 500, 4–5).

10.1.1.1.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Иако су се у претходним епохама развоја српског књижевног језика као нинцентрични инклузивни локализатори са значењем постериорности употребљавли прилози *отъ селѣ* и *отъ нынѣ*, у славеносрпском језику примера употребе ових прилога готово да нема, већ се јавља само прилог чија се употреба везује за народни језик¹²¹ – *одсад/одсада*:

Любезна Наталіо! ты тьешь отъ садъ щастіе мое быти (АН 100).

Имена оныхъ Г. пренумерантовъ, коя бы ми отъ днесъ врученна была, быти тье у второй части напечатана (Ф1 П11).

Но Юноша э овай мени тако юначки отговоріо: дасамъ я нѣга отсадъ іоштъ выше любити морао (РК 51).

¹²¹ Код Вука се јавља и прилог *посад*, којим се означава да радња започиње од оног часа или времена када се говори или пише (уп. РЈАЗУ).

Пре нѣколико дана попечатесе, вели, сви подруми вїнорподавни, и заповѣди, да вїнорподавцы свакогь месеца по 48 акова вїна давати мораю, или ако то уздавати не буду, да тье имь се толико узети; будутьи да воини отсадь по сайтликь вїна на дань добїяти мораю (НС4 16).

Какогодь дакле што су се досадь за изисканїя военна квите давале, тако и отсада у земли Французской да се даю (НС23 94) и др.

Код само једног писца забележен је прилог *отселе* у једном примеру, али с обзиром на то да је у питању предговор и да га надаље у књизи више не употребљава, већ употребљава прилог *одсад(a)*, такви примери нису уобичајени:

Вамь и оть селѣ великое дѣло за благое человѣчества предстоитъ (К V).

10.1.1.2. Екстралокализација

Уколико је временски локализатор смештен изван оријентира, у питању је временска екстралокализација.¹²² Када претходи времену исказаном оријентиром, прилог има значење антериорности, док значење постериорности има када се процес исказан радњом управног глагола везује за време које следи за временом исказаним оријентиром.

10.1.1.2.1. Антериорност

10.1.1.2.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Са значењем неквантификоване антериорне екстралокализоване ниноцентричности у српскословенском језику су у употреби били прилози *до нына* и *до селѣ*. Ови прилози имају обележје адлативности јер се вршење радње везује за време пре тренутка говора. Дакле, с обзиром на то да се радња завршава пре тренутка говора, адлативност је екстралокализована.

¹²² Павловић (2006: 117) користи другачији термин – „темпорална ексклузија”.

и приидоу к вамъ. оупваю бо мимогредыи видѣти вы. и вами проводить се тамо. аще прѣжѣе ѿ чести насыщю се. Нѣ же гредоу въ иерлѣмы слоуже стѣымъ (МА 170, 18).

Сии же прѣосвещеныи богоносцы [...] желаетъ въ прѣнебеснѣи обитѣли почити прѣжде и сыгы, растръзавъ мирьскыи печали (ЖССД2 183).

[...] Иисоу Христе прѣжде вѣкъ сы прѣбывае, сы прѣжде и сыгы и нынѣа юси (ЖССД1 81).

Са оваквим значењем се у савременом језику употребљава прилог *раније* (в. Пипер 1988: 54). Као ниноцентрични прилог може да се употреби у оним контекстима у којима има функцију која је примарна прилогу *досад*. Као и прилог *раније* у савременом језику, ван поменутог контекста прилог *прѣжде* се употребљава као алоцентрични прилог.

У истој функцији забележен је у само једном примеру прилог *отъ ланы*, само што овај прилог има и значење ингресивности:

и свѣсть ѿ семъ дае. се бо вамъ естъ въ пользоу. иже не тькмо сътворити. нъ изволити прѣжѣе начесте ѿ ланы. нѣ же и створити съдѣите (МА 228, 10).

Антериорни прилози у савременом српском језику могу имати проксимално и дистално значење. Ови прилози најчешће нису заменички по пореклу, али својом функцијом и семантиком чине део система заменичких прилога. У корпусу из српскословенског језика нисмо забележили проксимални временски прилог, док је забележен прилог *изъ давна*, који има значење дисталности:

благочътивы Стефанъ из давна желемаго и любимаго брта приходъ тако оуслыш [...] соутоубою радостию о господи веселѣше се (ЖССТ 97).
н(ы)нѣа же приспѣ врѣме. еже наче се из давна да се и скончають юже (ЖСС1 50).

Предлошко-падежне конструкције *изъ давьна* и *отъ давьна* имале су у народном језику значење дисталности, а посведочене су у РКСС са по једним примером: *ѡже паче се изъ давьна* (РКСС1 254); *ѡрь ѡ продана ѡдъ давьна* (РКСС1 254).

Са значењем антериорне проксималности у савременом српском језику употребљавају се прилози *малопре*, *малочас*, *недавно* и *нетом* (Пипер 1988: 55). Иако није пронађен посебан прилог са овим значењем у српскословенском језику, могао је бити у употреби прилошки израз са прилогом *мало*, како је забележено уз прилог *потомъ* (в. даље).

Сукцесивни антериорни прилог са значењем проксималности данас гласи *претходно*. Посебан прилог који је у српскословенском језику имао такво значење није забележен у корпусу.

10.1.1.2.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику, као и данас, прилог *досад* имао је значење адлативности:

Но я и то съ великою жалостію принужденъ есмь явити, да нѣка отъ оныхъ лицъ, коихъ самъ я за прїиманіе пренумераціи паче прочихъ избрао, мени до садъ еще ни отвѣтствовали нису (Ф1 П2).

Текъ что э изъ овогъ сна пробудіосе, онъ види у всѣмъ домовма оно что нѣгове заслеплѣне очи досадъ нису видити могле (АН 25).

Ветъ су досадъ две ладіе, кое су дозволеніе имале, и изъ Инглезске за Французску пошле быле (НС4 14).

Старець молитву совершитъ, и появисе юноши, кой до сада никакове твари около себе невидетьи привидѣніе все быти мысляше (К 14) и др.

Наведени примери показују и неправу, псеудоцентралну употребу прилога *досад*. У првом примеру употребом прилога *још* уз заменички прилог *досад* подразумева се да се очекује другачије стање у будућности. То говори у прилог чињеници да су значења заменичких прилога у одређеним случајевима контекстуално условљена.

Следећи пример показује употребу прилога *досад* чији је оријентир време писања текста/књиге:

Досадъ смо само частице еднаго тѣла разсмотрывали (Ф1 27).

Проксимални антериорни прилог *недавно* и дистални *одавна/одавно* забележени су у славеносрпском језику:

Недавно е у Парізу державный еданъ месецословъ отъ године 1813. изданъ (НС1 3).

Щастливосу дошли къ Селіану, кой ихъ э отъ давна видѣти желіо (АН 154).

Арїстїдъ одавно нїе о себи, о давно нїе о Богу мыслїо (АН 29).

Хертель славный Англїискїй астроновъ одавно э ветъ 75. милїоновъ израчунїо (Ф1 81) и др.

Уместо прилога *раније* са значењем антериорне ниноцентричности у славеносрпском језику је забележен прилог *прежде*, у облику који је својствен црквеном језику:

Како прежде тако и садъ, ничто друго нису, него точке (Ф1 83).

10.1.1.2.2. Постериорност

10.1.1.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Постериорни екстралокализирани ниноцентрични прилози који имају обележје проксималности у српскословенском језику исти су као они који се употребљавају у руском језику (в. Пипер 1988: 57), а реч је о прилозима **въ скорѣ** и **скоро**, који су се употребљавали и у старословенском језику. Први прилог је фреквентнији, док је други забележен у мањем броју примера:¹²⁴

¹²⁴ С обзиром на то да је овај прилог могао имати и начинско значење „брзо”, за шта доста потврда има у РЈАЗУ, није увек лако идентификовати временско значење.

и видѣхъ и глѹющъ ми потыщи се. и изиди скоро ѿ юерлѣма. зане не
приемлю свѣтельства ѿ мнѣ (МА 61, 18).

Надѣю же се о ѿи. тако и самъ скоро приидю к вамъ (МА 276, 24).

и приемше заповѣдь къ силѣ и тимофею. да въскорѣ придетъ к нему.
изидетъ (МА 41, 15).

о охъ мнѣ, сладкыи мои господи, по чьто въ скорѣ разлучи се отъ
насъ, пастыроу добрыи и хранителю нашъ (ЖКАС 105).

иногда слышавъ .г. воины въ молитвѣ съ плачемъ молеше се, и мене
оуслыши въ скорѣ блажены николае и богородице (ЖССД1 29).

и сѣе къ намъ рекъ. въскорѣ сыхъ ѿтпѣсти (СА 86, 5–7).

[...] егда же бл[а]гоугодну памет имев и словесан бив, васкоро ва църков
чатцем сатворен бив (ХС1 113, 130).

Временско значење ових прилога у старословенском језику није било једино, већ су могли имати и начинско значење, какво је задржано у руском језику (о чему ће даље бити речи). Претпостављамо да је временско значење изведено из начинског јер је за радњу која се брзо врши и изврши потребан кратак временски период, одакле проистиче значење проксималности ових прилога.

Последњи од наведених примера показује неправу, наративну функцију постериорних прилога са значењем нинцентричне ексклузивне проксималности.

Постериорна проксималност се у српскословенском језику остваривала предлошко-падежним конструкцијама по **семь**, по **сехъ** и по **томъ** (же):

По **семь**же пакы оустворихъ тоужде оу вораховици. мѣсто безмльвию
(КТ 4).

И по **семь** такоже и прѣжде писахомъ. прѣдасть имъ еже и въ них[ъ]
ц(а)р(ь)ствовати. възлюблѣнаго с(ы)на своег(о) **стефана** неманю (ЖСС2
162).

(*по **семь** же пришьдыши въ **себѣ**) великою тоугою болѣзни плачюшти се
глаголааше (ЖССТ 64).

по **сехъ** бо въ скорѣ, тако малоу врѣмени минуувшоу, богъ являеть
таково знамение **семоу** благочестивоу кралю **стефану** (ЖКАС 34).

по том же гла фомѣ принеси прѣсть твои сѣмо. и виждь роуцѣ мои. и принеси рюкоу твою сѣмо. и вложи въ ребра моѣ. и не боуди невѣрьнь нѣвѣрьнь. (МЈ 28, Јо 20.27).

къж^о въ своемъ чиню. начетькъ х^ѣсь. потомъ иже х^ѣви въ пришѣствии его. потомъже коньчина. егда прѣдасть цр^ѣство б^оу и ш^ѣоу (МА 208, 23–24).

И по томъ выпроси его чръньць Іоань, глаголю: откоудоу еси, сынъче? (Н 456).

и пакы на вѣстокъ пришѣдь свѣтлостию своею разринеть тьмьныи мракъ стѣниа землянагааго и въздоуха подьнебеснааго, и освѣтитъ горы и х^лмы и дома, по томъ и вѣсоу вѣселенуюю (ЖССД1 26).

Самъ же сзда мнастыре. прѣво оу топлици с(вѣ)т(а)го ш(т)ца николаы. и другы такожде с(вѣ)тоу б(огороди)цѣ оу топлици. потомъже пакы сзда мнастырь с(вѣ)т(а)го георгіа въ расѣ (ЖСС2 150).

Од свих облика данас је сачуван само последњи, што се доводи у везу са престанком употребе заменице *съ* у заменичком систему народног језика и њеном заменом заменицом *овај*.

У РКСС смо наишли и на облик *по толѣ* (*по тола*, *по толи*), који није посведочен у корпусу из српскословенског језика: *кои бѣдѣ пришѣли ѣ стонѣ по толѣ, кѣди га ѣ дало царство ми дѣбровчаномѣ* (РКСС3 298); *давѣше десетькъ шдѣ соли, и по тола да си гредѣ* (РКСС3 295).

Ове прилоге карактерише и сукцесивност између временског локализатора и објекта локализације, а у савременом српском језику се са овим значењем употребљавају прилози *затим* и ређе *потом* (Пипер 1988: 58). У српскословенском језику најфреквентнији је у употреби прилог *по томъ*, за разлику од савременог српског језика. Прилог **за тѣмъ* нисмо забележили у корпусу из српскословенског језика. Овог прилога нема ни у РКСС, док се у РЈАЗУ јавља потврда из језика Марина Држића, што сведочи о томе да је био познат у народном језику.

Одмеравање проксималности могло је да се постигне употребом прилога *вамале*:

И вамале потом (ХС2 205, 704).

Поред наведених прилога са значењем постериорне дисталности или проксималности могли су да се употребљавају и прилошки изрази или апсолутни датив са придевима **мъногъ** и **малъ**:

И не по мнозѣ врѣмени благага и богоугоднага мьсль пакы възиде на срѣдѣце семоу светомоу и вселеньскомоу цароу кирь ѿндроникоу (ЖКАС 98).

по сехъ бо въ скорѣ, тако малоу врѣмени минуувшоу, богъ явлѣаетъ таково знаменіе семоу благочестивомоу кралю Стефаноу (ЖКАС 34).

10.1.1.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику прилог *скоро*, као и у руском књижевном језику, у највећем броју примера има значење „брзо”¹²⁵ (Некасу два оловна танета, отъ коихъ двапутъ онолико массе има и трипутъ онако скоро се движе као друго (Ф1 64) др.), које је имао и у српскословенском језику.¹²⁶ Примера у којима прилог *скоро* има временско значење футуралне проксималности пропорционално је мање у односу на начинско значење:

Повѣраваймо само себи! пакъ тье се Прайзска скоро опеть у прошастой величественности својой показати (НС23 92).

С овим Кралѣвим отступком отступи и послѣдня от жителя Батавски надежда, да ће се скоро на болѣ што измѣнути (ИЕП 8).

Забележени су и постериорни временски прилози *ускоро* и *наскоро*:

Обаче при томъ и ово знати треба, да самъ толикъ вѣна са сладкимъ поправитсе, колико можно оускоро или источити, или продати на источенѣ по корчмамъ (ИП 139).

¹²⁵ В. РМЧ и СЈС прилог *скорѣ*.

¹²⁶ Уп. у хрватскоглагољским текстовима: Kušović 2006: 5.

На велику дакле скорбъ видило є Є. Ц. В. наскоро, да су Французи не само ништа не предузели, чимъ бы се велико то дѣло ускорило; но и да су тако со тимъ поступили, како да су управ' хотѣли (НС11 44)

Проксималност се у славеносрпским текстовима исказивала и прилогом *сада/сад*:

Мытьемо всяко овыхъ свойствъ садъ во особъ размотрити (Ф1 12).

Дакле да садъ помало на особне вещи мога животъ описанія доћемъ (РК 77).

а садъ показати слѣдѣетъ (ИП 303).

А садъ тѣмо она важна предузети приключенія, коя су се месеца Јуліа т. л.

сбывала и случавала (НС1 1).

Сада тѣте видити, колико су се ови трудили, да намъ радость нашу огорче (НС12 48) и др.

Код оваквог значења прилога *сада/сад* глагол је обично у будућем времену. У наведеним примерима прилог се односи на време када се приповеда. Примери такве употребе нинцентричног прилога **нынѣ** нису забележени у српскословенском језику, а јављају се у савременом српском језику.

Сукцесивни екстралокализовани постериорни прилог *затим* био је у употреби у славеносрпском језику, што је одлика српског народног језика, поред прилога *потом*:

Онъ за путь мой ни новца узети нехотѣвъ, даоміе за кожу отъ Леопарда 20, а за ону отъ Лафа, коесамъ на Лаћи имао, 40 Златиць, пакъ э затимъ све ствари коесамъ на лаћи имао, комадъ по комадъ честно изручио (РК 68).

Абіе за тымъ сила верженія престане и уничижена буде (Ф1 67).

[...] **затвори стакло добро, постави на свѣцѣ за 8 или 14 дней стоати, и по томъ исцѣди тай спиртъ крозь чисто свѣкно оу дрѣгое стакло** (ИП 153).

[...] прво, Умъ свой да просвети, да може управъ и совршено познати щое добро щоліе зло, а потомъ, срце свое одъ сви зли Зактеваня да очисти, и на мѣсто ови, добра и полезна да уведе (СЗР 71) и др.

У славеносрпском језику је забележен и прилог *потому* из руског језика:

[...] **наипаче кои лѣпъ мѣстъ есть, кои оу теплыхъ земляхъ родитесе, и потомъ совершенно на чокотъ сазрѣо и скъвоесе, тай еще силнѣе кѣвасе оу вѣретѣ** (ИП 110).

Са истим значењем употребљавао се у славеносрпском језику и прилог *онда*, чије је примарно значење алоцентричности:

Када я узмемъ пударку, и око мое руке окретьемъ, то онда две силе у онай камень дѣйствую, кой се у ней находи (Ф1 46).

Но оны изнаѣоше најболѣ средство за обадве стране; ербосу они доле то што су донели, на брегъ снели, метнулису на землю, пакъ онда доста подалеко себе оттудъ удалили (РК 59–60).

По свершетку службе божественне три путь пукните, и со тимъ часъ благовѣинству жертвованый заключите, пакъ онда – онда опеть на непріятеля на ново пойдите (НС21 85) и др.

Такво значење наставља се на радњу о којој се реферише у претходном контексту. У оваквим примерима могли би да буду употребљени и прилози *затим* и *потом* а да не дође до промене значења.

Одмеравање проксималности и у славеносрпском језику може се остварити употребом количинског прилога *мало*:

Како э не знамъ коя метнула лончить ко огню и мало по томъ зачело нѣчто говорити у нѣму (Ф1 33).

Мало затимъ препоручіо э мене *Капетанъ* у домъ едногъ тако исто честногъ Мужа (РК 69).

10.1.1.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Ниноцентрични прилози у српскословенском језику у односу на савремени српски језик разликују се на плану инвентара с обзиром на то да има прилога који више нису у употреби и који се везују за српскословенски језик. С друге стране, има значења за која нема посебних заменичких прилога у српскословенском језику или нису забележени у књижевном језику, док их има у народном језику, о чему сведоче релевантни речници.

Разлика се јавља у употреби прилога *до селѣ*, који, употребљен уз презентски глаголски облик (у презенту или партиципу презента), може да има значење ниноцентричне интралокализације, поред значења екстралокализације, које му је својствено и данас, када се употребљава уз глагол у прошлом времену.

Прилози *отъ селѣ*, *съди* и *до селѣ* чине семантичку тријаду коју чине обележја аблативност, локативност и адлативност. Исто важи и за прилоге *отъ нына*, *нына* и *до нына*. Прилогом *нына* се поред локативности обележава и значење перлативности јер је овај прилог неутралан у односу на критеријум пунктуалност–линеарност.

За славеносрпски језик карактеристично је да се, поред прилога који су одлика српског народног језика, јављају и прилози који су били у употреби у претходним епохама развоја српског књижевног језика. Одабрани корпус из славеносрпског језика показао је да постоји уједначеност у употреби ниноцентричних временских прилога. Тако, на пример, јавља се само прилог *сада/сад* иако је у претходним епохама развоја српског књижевног језика у употреби био прилог *нына*, као и прилози *досад* и *одсад*, док старији облици нису забележени.

10.1.2. Алоцентрична локализација

Код алоцентричних заменичких прилога локализација се врши у односу на екстралокализовани оријентир, дакле време говорне ситуације је у посредној вези са локализатором (Пипер 1988: 47).

Утврђено је да је у савременом српском језику овај подсистем слабије развијен у односу на подсистем нинцентричних заменичких прилога. Слично је стање и у ранијим епохама развоја српског књижевног језика.

10.1.2.1. Интралокализација

10.1.2.1.1. Ексклузивна интралокализација

10.1.2.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Алоцентрични заменички прилог интралокализације ексклузивног типа у савременом српском језику је *тада*. За овај прилог карактеристично је да је неутралан у односу на опозицију пунктуалност–линеарност. У српскословенском језику са овим значењем се употребљавао прилог такође са заменичким кореном **т-** у основи, али је имао другачији фонетски облик. Наиме, у облицима **тъгда, тогда**¹²⁷ није дошло до упрошћавања партикуле *-gda*, док се у народном језику употребљавао упрошћени облик без *g*: **тъда, тьда, тьдази тьдан тьдеи тьди тьдь**, а ретко и облик без *d*: **тъгы** (РКСС).

Значење овог прилога се не разликује од његовог значења у савременом српском језику. Једина разлика односи се на различите фонетске облике које је тај прилог могао да има у књижевном и народном језику.

Примери који следе преузети су из дела писаних српскословенским језиком. Облик **тогда** је најфреквентнији, **тъгда** може да се јави уз облик **тогда**, и то у истом тексту, док је облик **тагда** забележен само једанпут, па се поставља питање да ли га посматрати као грешку писара или приређивача или као пример са вокализацијом полугласника:

¹²⁷ Облик **тогда** по фонетским карактеристикама није одлика српскословенског језика. Наиме, једна од одлика српскословенског и српског народног језика јесте вокализација полугласника у *a*. Заменички прилоги **тогда, когда, овогда** јављају се већ у најранијим текстовима писаним српскословенским језиком, који датирају из времена пре вокализације полугласника, а фонетизам који није одлика српскословенског језика тумачи се македонским утицајем. Употреба македонизама објашњава се утицајем македонских предлога при преписивању, с једне стране, као и могућношћу да је међу писарима у средњовековној писмености било и оних који су пореклом из Македоније, с друге стране (Ивић 1998: 38). Такви облици, с друге стране, јављају се и у старословенским текстовима (СЈС).

ЕГДА ЖЕ ВЪЗІДЮ БРАТИѢ ЕГО ВЪ ПРАЗДНИКѢ. ТОГДА И САМЪ ВЪЗІДЕ НЕ ѢВѢ
НЪ ѢКО ТАИ (МЈ 38, Јо 7.12).

АЩЕ И НЕ СЛУЩОУ МИ ТЫГДА НИ ПОМНЕЩОУ. БЫВШИХЪ ТАЖЕ Ѡ РОЖДСТВѢ
ЕГО. НЪ СЛЫШАНИЕМЪ СЛЫШЕЩОУ (ЖСС1 18).

ВЫДИМЪ БО НѢѢ ЗРЬЦАЛОМЪ. ВЪ ПРИТЪЧИ. А ТЫГДА ЛИЦЕМЪ КЪ ЛИЦЮ. НѢѢ
ОУБО РАЗОУМѢВАЮ ТАКОЖЕ И ПОЗНАНЪ БЫХЪ (МА 202, 12).

ПО ВРѢМЕНИ ПАКЫ ИСПРОСИ ОТЬ ВСЕГО СЪБОРА СВЕТОГОРЬЦЪ МАНАСТЫРЬ
СВЕТЫХЪ ИСПОВѢДНИКЪ [...] ВЛАДЫЧЕСТВОУЮЩТОУ ЖЕ ТОГДА НА ПРѢСТОЛѢ
СВЕТААГО СИМЕОНА БЛАГОВѢРЬНОМОУ СЫНОУ ЕГО ВЕЛИКОМОУ ЖОУПАНОУ КИР
СТЕФАНОУ, И ТОМОУ ПРѢДАСТА МАНАСТЫРЬ ТЪ (ЖССД1 66).

РОДИ ЖЕ СЕ ТОГ|Д|А СМЪ С(Ы)НЪ (СА 5, 8–9).

ТОГ|Д|А ЖЕ ПРИСТОУПИ МОУЖЬ МѢДРЬ ФІЛѠ|Н| (СА 74, 7–9).

ИЗГОРѢ ЖЕ ТОГ|Д|А ХРАМЪ ВЕЛИКЫИ И ДИВНІИ БОГЪ АФІНЕИСКЫИ|Х| СЪ ВЪСЕМИ
БОЗЫ СВОИМИ (СА 120, 14–16, 1) и др.

Са идентичним значењем као одлика приповедног стила црквене
литературе јавља се прилошки израз **въ то врѣме**.¹²⁸

БѢ БО ВЪ ТО ВРѢМЕ НѢКОТОРАТА СКРЬБЪ ЕМОУ СЛОУЧИЛА СЕ ОТЬ ЦАРА
БЪЛГАРЬСКААГО МИХАИЛА (ЖКАС 114).

Већа дисталност постиже се прилошким изразом **въ оно врѣме**, али се код
таквих примера може рачунати и на значење неодређености:

ЕГДА БѢСТЕ ВЪ ѠНО ВРѢМЕ СВѢНЕ Х^ѣА. ОУТВРЪЖ^АЕНЫ Ѡ ЖИТИА
ИЗ^ѣЛЕВА (МА 259, 12).

Таква употреба наслеђена је из старословенског језика (уп. **Въ оно
[врѣме]**). (15) **сѣвѣтъ сѣтвориша фарисеи на иѣа** (Николић 2001: 66)).

Већа алоцентрична дисталност у савременом српском језику постиже се
прилогом *онда*, али у српскословенском језику овај прилог није забележен (а

¹²⁸ О предлошком акузативу у сфери симултаности в.: Павловић 2006б: 141–151.

гласио би **оногда**). У текстовима писаним (претежно) народним језиком прилог **оногда** се ретко јавља од XIV века (према наводима РЈАЗУ и РКСС), неколико пута је забележен у XVI и XVII веку, док је од XVIII века фреквентнији у употреби. У СЈС се за прилог **оногда** наводи неодређено значење.

Алоцентрични пунктуални интралокализовани прилог није забележен у српскословенском језику. У савременом језику поменуто значење имају прилози *уто, утом, утоме* (в. Пипер 1988: 60). Порекло прилога *утом* локативно је, а познато је да многи прилози представљају окамењене облике деκлинације (Белић 2006: 311).¹²⁹ Да је временска пунктуалност била обележавана падежним облицима, показују примери из српскословенског језика, у коме се ово значење исказује описно акузативним изразом **въ ть чась**.¹³⁰

И сию вѣсть тако славыша всеосвещенни епископъ (*кирь) Павль,
радости неисповѣдимые испльни се († и въ ть чась вставъ иде к гробу
блаженныи) (ЖССТ 73).

и въ ть ча|с| орль великъ мимолѣтевь прѣзь шаторъ ц(а)ра филіпа (СА
33, 3–6).

прѣмодри и великы въ елліно|х| арістотелъ фило|с|(о)фъ. и реч|(е) по
истинѣ ц(а)рѣ филіпе, истиннь е|с|(тъ) иже видѣлъ еси въ ноць сию
сьнь. и въ ть ча|с| вѣстници ѿ|т| македонїи къ немѣ прїдоше (СА 34,
3–7).

Поред оваквог исказивања пунктуалне интралокализације, јавља се и беспредлошки локатив **томь часѣ**:

¹²⁹ Прилог *ономадне*, на пример, настао је од локативне синтагме *ономь дьне* (Белић 2006: 314). Ми је нисмо забележили у корпусу, али јесмо у акузативу *въ днь онь: и прѣпирю се тако сильнь есмь. прѣдание мое хранити въ днь онь* (МА 317–318, 28) и др. Појава окамењавања падежних облика променљивих речи није својствена само нашем језику. Штавише, одлика је и индоевропских језика (Меје 1965: 192).

¹³⁰ Са значењем пунктуалне алоцентричне екстралокализације у савременом руском језику употребљава се прилог *тотчас* (Пипер 1988: 59), који смо забележили у корпусу из руског књижевног језика: [...] и за то представили они ему, что ежели онъ только повелить, то можно тотчасъ набрати многочисленную армию (ЖПВ 96) и др.

[...] и сътвори въ трисвето надъ гробомъ прѣподобнаго отца Симеона, и послание проче въ немъ богоноснаго киръ Савы, и молитвѣ съдръшенѣ бывши, и томъ часѣ приспѣ доухъ светлыи съ словомъ боголѣпнаго киръ Савы (ЖССД2 155).

онъ же яко слыша горькви тѣ гласъ, томъ часѣ съсѣдъ съ коня, и паде на землю (ЖССД2 181).

а сии прѣосвещеныи рыбѣ похотѣвъ, томъ часѣ рыбу изведе, и насыти се (ЖССД2 222) итд.

Трагови беспредлошког локатива постоје и у старосрпској писмености (Павловић 2006б: 151–153). Ретки трагови који се могу срести, како је утврђено, имају значење линеарности, што произлази из временског идентификатора који се изражава именицама које означавају годишње доба. У примерима које наводимо беспредлошки локатив има другачије значење, тј. значење пунктуалности, што проистиче из чињенице да временски идентификатор означен именицом *часъ* није подложен сегментирању у оној мери која би била релевантна за исказивање линеарности, односно трајања временског процеса.¹³¹

Беспредлошки локатив са временским значењем је већ у старословенском језику замењиван другим падежним облицима, а тај процес настављен је и у српскословенском језику (в. Стојановић 2000: 1132–1134), што се види на основу акузативног израза *въ тѣ часъ* у нашем случају, с обзиром на то да је у питању значење пунктуалности, тј. вршење процеса у једном временском тренутку, док је беспредлошки локатив замењиван и другим падежним облицима у зависности од врсте временског значења (в. Стојановић 2000: 1132–1134).

10.1.2.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Прилог *тогда* и у текстовима писаним славеносрпским језиком има исто значење као у српскословенском:

Когда твоя молнія теби предходе, а твои громовы теби послѣдую, о како возмутишь тогда ти сердце грѣшника! (АН 28).

¹³¹ М. Ивић (1955–1956: 203ф) позива се на Вајанове констатације да је у старословенском језику временски локатив без предлога био прилошки или полуприлошки облик. О временском беспредлошком локативу в. и: Топоров 1961: 305.

[...] ТОГДА НЕЧАДАНО ДОШАО СИЛНЫЙ ДОЖДЬ, И ОНИ ОСТАВИВШЕ ТЪ БОКАЛЕ СВОЕ, РАЗВЪГЛИСЕ (ИП 6).

ЖЕНА, КОА РАДѠ ВІНО ПІЕТЪ, И ПРИТОМЪ ЛАТИНСКИ ГОВОРИТЪ, НЕ МОЖЕТЪ НИКАДА ЧЕ ꙗкогъ НАМЪРЕНІА ИМАТИ. ПІАНА ЖЕНА НЕ МОЖЕТЪ НИКАКО СВОЕ СТРАСТИ ТОГДА ОБЪЗДАТИ, НИТИ СВОЮ СРАМОТЪ САКРЫТИ (ИП 12).

Може да се употребљава и анафорски (чешће), али су забележени примери катафорске употребе прилога *тогда*:

Пасъ найде свога Господара, найде зеца по мѣрису; а ово само тогда быти може, ако по цѣломъ ономъ путу частице испаренія отъ Господара нѣгова или отъ зеца находесе, кое пасъ отъ другихъ паръ добро разликуе (Ф1 20).

У славеносрпском језику се свакако јавља и облик *тада* (готово усамљено у облику *тадай*), који је одлика српског народног језика:

Мы тадай слаби или башъ никакови вѣтаръ имадосмо (РК 14).

Тада э полукружіе землѣ южно глубочаише у тами (КМЗ 66).

Може се констатовати чешћа употреба прилога *тогда* у односу на народни облик. Употреба народних облика или облика заменичких прилога који по фонетском облику одговарају претходним књижевним језицима, може да зависи и од језика самог дела, односно од тога да ли је ближи српском народном језику или рускословенском (руском).

Дистални прилог *онда* јавља се у славеносрпском језику, док га у претходним епохама развоја српског књижевног језика нисмо забележили:

Сви они добріи совѣти мои любезни родителя, слези Отца мога и мое любезне Матере сердечно и подвизателно увѣщаніе доћошеми скоро на память, и моя совѣсть, коя онда јоштъ нѣ угаснула была, као штосе после случило (РК 12).

Ми смо онда рекли, да су ова полуколеса половине кола, кое се Стаза Солнечна зове (КМЗ 62).

Све, што е разумно, све што е високодарно, богато и лѣпо было – све су то они убіяли, све са свѣта овогъ – скидали. И цѣла е онда Европа Паризъ за домъ и постелю варварства и свирѣпства свакогъ держала (НС5 19) и др.

10.1.2.2. *Инклузивна интралокализација*

10.1.2.2.1. Постериорност

10.1.2.2.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Постериорна интралокализована алоцентричност са значењем аблативности у српскословенском језику је означавана прилогом **отъ толѣ**, чији облик данас гласи *одатле* и може имати и месно и временско значење. Занимљива је чињеница да се у СЈС као примарно значење прилозима **толѣ**, **до толѣ** и **отъ толѣ** наводи временско значење, док је месно значење наведено као секундарно. С обзиром на то да је у српскословенском језику много фреквентније временско значење ових прилога, може се поставити питање полазне тачке у транспоновању, тј. да ли је дошло да транспозиције временског значења у просторно или је и овде ипак обрнута транспозиција у питању. Ипак, ако узмемо у обзир значење партикуле која је додата заменичком корену (в. стр. 31), као и чињеницу да просторна значења чине полазни домен у метафоричком пресликавању због конкретности значења, оваква могућност ипак остаје по страни. Следећи примери илуструју временско значење прилога **отъ толѣ** / **отъ толи**:

и повѣда прѣподобьномуу отьцоу си, тако не полоучи прошения. и отъ толѣ не почиста оба молешта се прѣчистѣи богородици, тако да подасть има прошение юю (ЖССД1 58).

отъ толѣ искра божиа въжеже се въжеже се въ срьдцихъ правовѣрныхъ въ отьчествѣ его, и отъ того часа обоздани быше вси страхомъ божиемъ, иже разумѣше божии промыслъ бывшии о немъ, и отъ толѣ начетькъ прие слово евангелиста Лукуы (ЖССД2 104).

и отъ толѣ не оуспѣхоста молеште се прѣчистѣи богородици днь и ноштѣ (ЖССД2 124).

и отъ толѣ начеше сами враждоу имѣти между собою съконьчаваште се (ЖКАС 85).

ѡтнеиже емѡ съмрът проповѣдаше. и ѡттолѣ вѣсегда жалостнь бѣше (СА 386, 7–9).

ѡттоли срдце мое и дѡша рать сътвориета великѡ. ѡмиритї ихъ ѡттолѣ. и до д(ь)ньс не могѡ (СА 554, 8–11).

10.1.2.2.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику постериорни алоцентрични прилог гласи *от тада*, али није фреквентан:

Оттада сте Вы преко рѣка и плюсака кишны газили (НС21 85).

10.1.2.2. Екстралокализација

У корпусу није потврђен екстралокализовани алоцентрични временски прилог. Ипак, с обзиром на то да је опозиција аблативност–адлативност стабилна и у подсистему временских заменичких прилога, претпостављамо да би шири корпус потврдио постојање таквог прилога. У савременом српском језику он гласи *дотад*.

10.1.2.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Подсистем алоцентричних временских заменичких локализатора функционисао је у основи на сличан начин као у савременом српском језику. Посебни прилози којима се исказује само пунктуално значење нису забележени ни код ниноцентричних ни код алоцентричних прилога, већ се ово значење исказује или прилогом који је неутралан у односу на опозицију пунктуалност–линеарност или прилошким падежним изразима. Подсистем алоцентричних прилога слабије је развијен, нарочито на плану инвентара.

У текстовима писаним славеносрпским језиком чешће се јавља прилог *тогда*, који је у употреби био у свим књижевним језицима који су код нас егзистирали као књижевни.

10.2. Временска квантификација

Као и код просторних квантификатора, и код временских постоје прилози универзалне, неодређене, упитне, релативне и рестриктивне квантификације. За развој подсистема временских квантификатора у српском књижевном језику карактеристично је да се за нека значења не јављају посебни прилози, већ се она исказују инвентаром других заменичкоприлошких квантификатора, о чему ће бити речи.

Даљи преглед временских квантификатора биће дат на основу врсте квантификације која се прилозима остварује.

10.2.1. Апсолутна квантификација

10.2.1.1. Универзална квантификација

Када се говори о временској универзалној квантификацији, као и о универзалној квантификацији уопште, треба имати у виду да се њоме најчешће не означава неограничен период у који се смешта радња глагола, већ је она ограничена тако да обухвата све појединачне случајеве одређеног периода, који је контекстуално условљен (Пипер 1988: 84).

У односу на савремени српски језик систем универзалних временских заменичких прилога слабије је развијен у квантитативном смислу јер не постоје посебни прилози за исказивање одређених значења, већ се она исказују прилошким изразима који садрже општу заменицу. За нека значења која се исказују данас заменичким прилозима нема посебних прилога у корпусу који је направљен за потребе нашег истраживања.

10.2.1.1.1. Универзални квантификатори афирмативног типа

Подсистем временских универзалних квантификатора је у савременом српском језику организован на основу неколико опозиција. Прва од њих је опозиција директивност–недирективност. Прилози са значењем директивности имају обележја адлативности и аблативности, док прилози са значењем недирективности односно локативности даље се деле према присуству односно одсуству начинске компоненте. Прилози који реферишу и о начину могу бити рашчлањени и нерашчлањени (Пипер 1988: 85). То се може применити и на наш корпус, с том разликом што нема посебних прилога за исказивање одређених значења, већ се употребљавају прилошки изрази или предлошко-падежне конструкције.

10.2.1.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенским текстовима забележени су следећи заменичкоприлошки временски афирмативни квантификатори: **всегда, по всегда, въздѣ**.

. Прилог **всегда** данас гласи *свагда*, а у савременом српском језику овај прилог најчешће се преводи прилогом *увек*, који није заменички по пореклу, али јесте по семантици и функцији. Прилог **всегда**, као прилог *увек* у савременом језику, има значење локативности и неутралан је према критеријумима директивности и начина:

Сл(а)ва с(вѣ)тѣи и ѣдиносѡуцѣи нераздѣлимѣи и животворещи троици
всегда и н(ы)нѣи и пр(и)сно. и по аминѣ (ХТ 40).

персѡм же ѡзакони се прѣд нами вѣсегда ѡмирати и бѣгати (СА 231,
9–11).

[...] его же ва место ѡца моего васегда почтел есам (ХС2 85, 495).

[...] и вѣсегда да пособѣствоуѣть ти на врагы твоѣ, такоже богоотѣцоу
Давидоу на Голгата и вѣрьномоу царю Констанѣиноу вѣ вѣсѣхъ
бранехъ ѣго, и на вѣсакомъ мѣстѣ, прогоне отъ тебе вѣсовьскыѣ плѣкы
(ЖССД1 62) и др.

У српскословенском језику овај прилог се среће искључиво у облику **всегда**, док се у старословенском среће и облик **всьгда**. Старији облик народног *свагда* био је *всагда*, док се употреба облика **всегда** објашњава утицајем књижевног језика (в. Младеновић 1980: 67).

Овај прилог јавља се и уз предлог и гласи по **всегда**. Предлог уноси значење дистрибутивности:

юже да боудеть моимъ ѿ(тъ)цемъ и братїи, нь да поидеть къ своєи келїи кыжде. Дръзновено же коупно и моудрьно и бдрьно. и къ в(ог)оу любовнаа дѣюште по всегда (ХТ 34).

Реци бо п(о)добаєт(ь) и ѿ б(о)ж(ь)ств(ь)нѣи литоур'гии. таже по дългоу по всегда п(о)добаєт(ь) съвршати се въ цр(ь)к(ь)вы (ХТ 34).

и тако спѣюштиима има, обьштеє же и чаємоє по всегда коньць приємь dospѣ єдиномоу длъжноє господєви своємоу въздати (ЖССД1 68) и др.

Као афирмативни универзални квантификатор у српскословенском језику се употребљавао и прилог **въздѣ**, али није био фреквентан:

прѣзрѣ бѣ се оубо заповѣдаєт ѣиѣ члкомъ всѣмъ. въздѣ кагати се (МА 43, 30).

Въздѣ же и вьсоудѣ приємлемь славыи филиксе. съ. вьсакою хвалю. (МА 67, 3).

что ли ѣс(тъ) другаа истина, явлєна крот'каго и смѣренаго ср[ь]д[ь]цемъ. или тако оуказано принєсти вьсоу скрьбь храбрьно. и себѣ въздѣ пороугати се (ХТ 44).

и прѣподобьнѣи и светѣи роуцѣ свои въздѣ къ вышньнемоу благодѣтелю своємоу, и съ аныгєлы на земли небєсьноую пѣснь поє (ЖССД2 130).

и радости доуховьныє испльнивь се и обогачѣвь божинєю благодѣтию, истиньно вѣдє господа своєго въздє (ЖССД2 214) и др.

Треба имати у виду чињеницу да је овај прилог у старословенском језику имао просторно значење, које му је примарно, док је могао да се употребљава и са

временским значењем (CJC). РКСС такође доноси примере употребе овог прилога и са просторним и са временским значењем у српском народном језику.

Према томе, прилози **всегда**, **по всегда** и **вздѣ** представљали су синонине, али је у употреби најобичнији био први прилог, док су остали били мање фреквентни.

У старословенском језику били су у употреби универзални временски квантификатори **вѣинѣ** и **присно**. У корпусу из српскословенског језика забележена су оба прилога. Ови прилози такође су неутрални у односу на критеријуме директивности и начина.

Прилог **присно** често се среће у устаљеном црквеном изразу и **нынѣ** и **присно** и **въ вѣкы вѣкомъ** и сл., а употребљавао се и самостално:

[...] **тако невѣдимѣ присно съблюдѣте се** (ХТ 116).

[...] **прѣподобиемъ и правдою съподоби ме въси дѣни живота моего славити и пѣти и покланати се светомоу доухоу и нынѣ и присно и въ вѣкы** (ЖССД2 103).

По неже богъ больше любить юдиного праведника паче всего мира грѣшникъ, да тому нѣ подобает присно молити се всѣмъ срьдцемъ (ЖССД2 111).

и тако съ богохвальнымъ пѣниемъ положены быше светые мощи его въ црьккви светые богородице хиландарьские, славесте отьца и сына и светааго доуха и нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ (ЖССД2 131).

[...] и отиде отъ насъ, нынѣ и присно ѳси съ нами (ЖССД2 181).

вѣ бо оумъ его (*по истинѣ) просвѣштенъ отъ благодѣти божьствыиѣ, присно (*оубо) свѣте се тако и злато седмерицею искоушено (ЖКАС 33) и др.

Ни прилог **выноу** није фреквентан у текстовима из српскословенског језика. Чешће се јавља у текстовима из ранијег периода, на шта указују примери које смо забележили:

Выноу с(в)ѣтын сии мои г[оспо]д[и]нь. неисповѣдимѣ страхъ б(о)жеи въ ср[ъ]д[ъ]ци своємъ имѣе. и оубоав' се прит'че г(лго)лаше. ѳда како на

мнѣ грѣшнѣмъ съвршишѣ се вл[а]д[ы]кы моего. притчное слово (ХП 40).

Виноу же противни дияволъ не прѣсташе напасти наносе праведномуу (ЖСС1 20).

Сиа же в'са творещоу ѿмоу. виноу и непрѣстан'но м(о)льбы вѣсилаше къ г(оспод)оу (ЖСС1 42).

и до zde не хоте ни единомуу насъ погыбноути, нь виноу на большоу благодѣть въздвизаетъ ны (ЖССД2 162) и др.

У РКСС забележена су оба прилога. Прилог *присно* употребљен је самостално, а свакако је у питању утицај књижевног, српкословенског језика:¹³² *того присно славити* (РКСС2 443); *присно поминаемимъ* (РКСС2 443). Са неколико потврда јавља се и прилог *виноу*, од којих преносимо само неке као илустрацију: *виноу бога оузрите* (РКСС1 193); *клетвѣ винѣ да дрѣжимо* (РКСС1 193); *винѣ да даю доходѣкъ господьски* (РКСС1 193). Овај прилог забележен је са великим бројем потврда и у РЈАЗУ, од којих највећи број потиче из повеља и докумената Немањића.

С обзиром на то да нисмо пронашли велики број примера употребе поменутих прилога у српкословенском језику, не можемо са сигурношћу закључивати о укупном семантичком потенцијалу ових прилога. Увидом у ексцерпираних примера може се закључити да се прилог *виноу* у неким примерима може превести прилогом *непрестано*, што указује на значење *нерашчлањености*,¹³³ а такође и прилозима *заувек*, којим се указује на почетак временског периода који је локализатор, при чему критеријум начина вршења процеса није релевантан, и *увек*.

Посебан прилог за исказивање рашчлањене временске квантификације, којом се реферише и о начину вршења глаголске радње, у српкословенском

¹³² Прилога *присно* нема у РЈАЗУ, али има сложеница које имају овај прилог у својој творбеној структури: *приснодјева*, *приснодјевица*, које се у народном језику употребљавају под утицајем црквеног језика.

¹³³ Значење „једнако. непрестано” наводи се за овај прилог и у РЦЈ.

језику није постојао. Ово значење се исказивало прилошким изразом који садржи општу заменицу **НА ВЪСАКЪ ДЪНЬ**:¹³⁴

и прѣбываховѣ въ весели ч(ь)ст(ь)номъ .бѣ. д(ь)неи. вел'можемъ ѿго и болгаромъ сил'нымъ. покланяюшем' се на в'сакъ д(ь)нѣ (ХП 104).

приложи же пакы другое злато въ монастырь тоу, въ домъ светые богородице, и коупи.н. камать, такожде вина .н. коупь на вьсакъ дьнь (ЖССД2 120).

Временски период који је обухваћен прилошким изразом ограничен је контекстуално, али је радњом обухваћен сваки део тог периода без изузетка, што се постиже употребом заменице **вѣсакъ** (в. Грицкат 1997: 5). Пипер (1988: 85) наводи да се значење универзалне квантификације оваквих прилога проверава заменом заменичким универзалним квантификатором *све време*, који би у наведеном примеру такође одговарао значењу прилошког израза **НА ВЪСАКЪ ДЪНЬ**.

Значење рашчлаћене универзалне временске квантификације могло је да се врши и прилошким изразом **НА ВЪСАКО ВРѢМЕ**:

вьоружив' се силою кр(ь)ст(ь)ною. и оружиемъ непобѣдимимъ. бранити вькомъ стада твоего нап[а]дающихъ на не. на вьсако врѣме (ХП 96).

примаемъ вьсе светые съборы по божиени благодѣти на вьсако врѣме (ЖССД2 169).

Поред наведених треба поменути и падежну конструкцију **ПО ВЪСЕ ДЪНИ**:

стезаше же се на съньмиши обо съ иудѣи. и чѣти выми и на тръзѣхъ по вьсе дѣи съ вьсѣ доущими съ нимъ (МА 41, 17).

[...] тако ва църквах тако и ѿсобно васем православним христиѧном, по васе дни чатению предаваемо бивает, и доволно васем знаемо бивши, зде списати се не потребно бити (ХС1 68, 59) и др.

¹³⁴ Уп. и: по вьсе часы оба блажена раба, недрѣманьнѣи очи имоушта по вьсе часы бога своего ждоушта съ чистою вѣрою (ЖССД2 128).

Павловић (2006: 173) истиче да је значење универзалне квантификације наведеном предлошко-падежном конструкцијом обезбеђено множинским обликом именице **днь** и заменичким квантификатором **всь**, а предлог **по**, као носилац линеарне семантике, уклапа се у значење универзалне квантификације.

Наведени начини исказивања рашчлањене временске квантификације наслеђени су из старословенског језика (СЈС).

Значење нерашчлањене квантификације у старословенском језику могли су да имају прилози **непоглоумно**, **непрестанно**, **јединаче** (СЈС). У корпусу из српскословенског језика забележили смо последња два прилога са поменутиим значењем:

Сиа же в'са творещоу ѿмоу. выноу и непрѣстан'но м(о)льбы всилаше къ г(оспод) (ЖСС1 42).

за не изъ юности своеие бога възлюби, и мнози въ отъчествѣ его бога възлюбише, подобеште се ѿмоу, и съ нимъ Христоу послѣдоваше ис прѣва, и до селѣ непрѣстанно избрани богу гавлають се, другъ друга прѣспѣваюште (ЖССД2 105).

[...] по обычаю всегда непрѣстанно оубогыи милоуи (ЖССД2 133) и др. **егоже м(о)лениемъ и помощию м'ногы и силы и сил'ныи дръжавъ сътръше се. јединаче дръже злои свое изволение (ЖСС1 86).**

нына пакы намъ пришьдшимъ, шть роукъ нашихъ съкрысте господина нашего, и јединаче своевольствомъ водите се (ЖССТ 30) и др.

У првом примеру удвајањем универзалних квантификатора појачава се значење нерашчлањености и трајности процеса о коме се реферише.

Поред наведених прилога, који су неутрални у односу на критеријум директивности, у српскословенском језику има и таквих прилошких израза / прилога који могу имати значење аблативности и адлативности, при чему се и у овом подсистему опозиција аблативност–адлативност показала као веома

стабилна. Као универзални квантификатор јавља се и предлошко-падежна конструкција до **вѣка**:¹³⁵

ѲАКО ДА СЪЗИЖДЕТ' СЕ ХРАМЪ ПРѢС(ВЕ)ТЫИЕ ВЪ ПАМЕТЬ МОЮ. ВЪ СТРАНѢ СЕИ И ПАКЫ ПО МНѢ ТЕБѢ И ЧЕДОМЪ ТВОИМЪ. И ВЪНОУЧЕТОМЪ ВЪ РОД[Ь] ДО ВѢКА (ЖСС1 56).

[...] ДА СЪЗИЖДЕТЬ СЕ ВЪ СВЕТѢИ ПОУСТЫНИ СЕИ ХРАМЪ ПРѢСВЕТЫИЕ БОГОРОДИЦЕ ВЪ ПАМЕТЬ МОЮ И ПАКЫ ПО МНѢ ТЕБѢ И ЧЕДОМЪ ТВОИМЪ И ВЪНОУЧЕТОМЪ И ВЪ РОДЫ ВАШЕ И РОДЫ ДО ВѢКА (ЖССД1 59).

[...] БОУДИ ИМЕ ГОСПОДЬИЕ БЛАГОСЛОВЕНО ОТЪ НЫНѢ И ДО ВѢКА (ЖССД2 105).

И ДО ВѢКА МИЛОСТЬ НЕ ОСКОУДѢВААШЕ ВСѢМИ ТВОРЕШТИИМИ ВОЛЮ ЕГО (ЖССД2 178).

ИЕЖЕ И О СЕМЪ БОГОЛЮБИВОМЪ КРАЛЮ ВИДИМО БЫСТЬ ВСЕМОУ ОТЪЧЕСТВОУ ЕГО, БОГОУ ГАВЛАЮШТОУ МИЛОСТЬ СВОЮ НА СЪСѢХЪ ЛЮБЕШТИИХЪ ЕГО, ОТЪ СЕЛѢ И ДО ВѢКА, АМИНЬ (ЖССД2 182) и др.

Квантификација времена овим прилогом односи се на време изван говорне ситуације, а квантификација овог прилога ограничена је тако што говорна ситуација представља њен почетак. Овај прилог, према томе, има значење аблативности. Такво значење могло је да се означи и употребом заменичкоприлошких временских локализатора **отъ селѣ** и **отъ нынѢ** (**отъ селѣ** и **до вѣка**, **отъ нынѢ** и **до вѣка**), али се подразумева уколико он није употребљен јер „универзални временски квантификатори са обележјем *Ablat*, имају у семантичким структурама компоненту 'одсад' односно 'отад'" (Пипер 1988: 86–88). У савременом српском језику оваквом значењу одговарао би прилог *заувек*. У РМС прилог *довека* се преводи као *увек*, *навек*, *стално*, *непрекидно*, дакле може да има и значење нерашчлањене временске квантификације са начинском семантичком компонентном у структури прилога (*стално*, *непрестано*), али такво значење прилога **до вѣка** у корпусу нисмо забележили.

Исто значење се остварује и предлошко-падежним конструкцијама **въ (все) вѣки**, **на вѣкы**:

¹³⁵ О временским падежним конструкцијама *до* + *генитив* више у Павловић 2006б: 180–184.

ДА ПОСЛОУЖОУ ТИ С(ВЕ)ТЕ ВСЕ Д(Ь)НИ ЖИВОТА МОЕГО [...] М(И)Л(О)СТИЮ И М(И)ЛОСР'ДИЕМЪ ПРОСЛАВШАГО ТЕ. И ВЪН'ЧАВШАГО ТЕ. ВЪ ВСЕМЪ МИРѢ Х(РИ)С(Т)А ВЪ ВСЕ ВѢКЫ АМ(И)НЬ (ЖСС1 28).

СЛАВА СИЛѢ ТВОЕИ, СЛАВА БЛАГОСТИ ТВОЕИ, СЛАВА ЧЛОВѢКОЛЮБИЮ ТИ, ГОСПОДИ БОЖЕ НАШЬ, ВЪ ВѢКЫ АМИНЬ (ЖССД1 60).

ЛЮБЕШТИИМЪ БО ІЕГО И ТВОРЕШТИИМЪ ВОЛЮ ІЕГО ВЕЛИКА РАДОСТЬ БОУДЕТЬ, НЕИРЕЧЕНА И ПРѢВѢЧНА, ІЕІЕЖЕ РАДОСТИ НИКЪТОЖЕ НИКОЛИЖЕ НЕ СЛЫША НИ ВИДѢ ОТЪ ЧЛОВѢКЪ, ІАКО ГОСПОДЬ СЪ ВСѢМЫ НАМИ ВЪ ВѢКЫ И НА ВѢКЫ, И ІЕШТЕ ПРОЧЕІЕ ТЪМЪ БЕС КОНЬЦА СЪ НАМИ ВЪ ВСЕ ВѢКЫ ВѢКОМЪ (ЖССД2 112).

ВЪ ВѢКЫ ЖИВЫИ, ГОСПОДИ И НЫНА ЖЕ ТЫ ІЕСИ (ЖССД2 144) и др.

На основу пронађених примера, од којих су само неки наведени као потврда, може се закључити да се прилошка предлошко-падежна конструкција **вѣкы** најчешће употребљавала у реченицама са оптативним и императивним значењем или у реченицама у којима се реализација процеса везује за будућност, при чему би по значењу овај прилог одговарао прилогу *убудуће* у савременом српском језику. Према томе, у односу на значење прилога *увек*, који је добијен од предлошко-падежне конструкције **вѣ вѣкы**, има значење аблативности. Код предлошко-падежних конструкција **вѣ вѣкы** и **на вѣкы** може се говорити и о значењу рашчлањености. Неутрално значење према критеријуму начина које прилози *увек*, *навек* имају у савременом српском језику добијено је након што се веза са идентификатором временског интервала (*век*) изгубила. Уместо некадашње предлошко-падежне конструкције са значењем постериорности, добијен је прилог који није ограничен у опсегу квантификације. Универзални временски квантификатори у наведеним примерима потврђују природу универзалних квантификатора да се односе само на трајне, а не на тренутне процесе (Пипер 1988: 87).¹³⁶

У следећем примеру предлошко-падежна конструкција **вѣ вѣкы** употребљена је у исказу са негацијом, при чему је реч о универзалној

¹³⁶ Примери употребе са свршеним глаголима нису пронађени (в. Пипер 1988: 87).

квантификацији негативног типа с обзиром на то да у контексту који следи овај прилог можемо да преведемо прилогом *никад*:

ВЪСАКЪ ВЪРОУѢИ ВЪ МѢ НЕ ОУМРЕТЬ ВЪ ВЪКЪ (ЖССД2 145).

За српскословенски језик, и уопште узевши црквенословенски језик, веома је карактеристично исказивање универзалне квантификације прилошким изразом **ВЪ ВЪКЪ ВЪКОУ, ВЪ ВЪКЪ ВЪКОМЪ** и сл.:

ДѢѢ НЕ ПОТВОРИХЪ ПРѢЖДЕ МЕНЕ БЫВШИХЪ ВЛ(А)Д(Ы)КЪ. ДѢЛАНИА ДАѢНИИѢ. НЪ ПАЧЕ ПРИЛОЖИХЪ К ТОМЪ. И ДОВОЛЬНЫЕ СТВОРИХЪ. ИСПЛЪНЕНЫ Ѡ ВСАКОМЪ ПОТРѢБОВАНИ ВЪ ВЪКЪ ВЪКОМЪ АМИНЪ (ХП 12).

И ТАКО ВЕСЕЛЕ СЕ ДОУХОМЪ СВЕТИМЪ [...] СЛАВЕШТЕ ОТЬЦА И СЫНА И СВЕТААГО ДОУХА И НЫНА И ПРИСЪНО И ВЪ ВЪКЪ ВЪКОМЪ АМИНЪ (ЖССД1 70).

Овим изразом остварује се значење које би одговарало данашњем прилогу *заувек*. Употреба истог временског идентификтора (**вѣкъ**) удвојено може се објаснити већим опсегом квантификације прилошког израза **ВЪ ВЪКЪ ВЪКОУ, ВЪ ВЪКЪ ВЪКОМЪ**, чиме се реферише о квантификацији којом се обухвата и време овоземаљског живота и живота после смрти.

Уз негацију се може рачунати на значење универзалне квантификације негативног типа:

И РЕКЪ НЕ ПРИКЛОНИТИ СЕ ЈЕИ ВЪ ВЪКЪ ВЪКОУ (ЖССД1 59).

И РЕКЪ НЕ ПРѢКЛОНИТИ СЕ ЈЕИ ВЪ ВЪКЪ ВЪКОУ (ЖССД2 125).

Универзални квантификатор са обележјем адлативности и ингресивности јесте прилог **отъ вѣка**:

ПРОЈАВИ ЈЕМОУ БОГЪ ПРѢБОЛЬШАГА БОГОВИДѢНИА И ИСТИНЬНОУЮ ТАИНОУ ОТ ВѢКА ОУТАЈЕНОУ (ЖССД2 159).

Са истим значењем у народном језику забележен је прилог **ѡдѣ винѣ**, који нисмо забележили у корпусу из српскословенског језика: **ѡдѣ винѣ вамѣ ѣ всако врѣме ѡтворени ксмо били** (РКСС1 193).

Ови прилози у својој семантичкој структури имају компоненту „досад” тј. „дотад”, по чему се заправо одликују адлативношћу (Пипер 1988: 86). Док је код прилога префикс/предлог показатељ семантике прилога (**отѣ соудоу** аблативност, **до здѣ** адлативност и сл.), код временских прилога то није случај јер прилози који имају префикс/предлог *от(-)* имају значење адлативности, а они који имају *до(-)* значење аблативности (в. Пипер 1988: 86–87).

Код наведених прилошких предлошко-падежних конструкција имплицирана је именица *почетак* уз **отѣ вѣка** односно *крај* уз **до вѣка** (уп. Павловић 2006б: 178–187), што указује на то да код њих није дошло до потпуне адвербијализације.

Прилог *ваздан*, који данас има значење универзалног квантификатора, потиче од прилошке синтагме **всѣ днь: Прѣбы же тоу сѣ великимѣ млчаниемѣ всеноштѣными молитвами бѣде, николиже оума не подвиже, отѣ вышнѣаго помости чае, и того ради оумрыштвѣае се всѣ днь** (ЖССД2 129). У наведеном примеру не може још увек бити речи о поменутом значењу, већ је у питању примарно значење *цео дан* (за које РЈАЗУ даје највећи број потврда) јер се веза с временским идентификатором није изгубила.

10.2.1.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Универзални заменичкоприлошки квантификатор *всегда* био је у употреби и у славеносрпском језику, и то као веома фреквентан:

Она бы се на леду всегда двизала, да ей треніе леда и воздухъ не противостои (Ф1 41).

[...] илитье травицѣ другой къ возвращенію помощи, отѣ туду се на друго что обратити, и тако у существу своему всегда остати (К 53).

Изгублена добра вещь всегда вѣщшу има цѣну (Ф1 П7).

Первый коракъ всегда скоро многие друге за собомъ вуче (АН 18).

Истина, да нека сладка Симпаѳа кь единоплеменимъ нашимъ и кь земли на коиоисмо произрасли всегда намъ на срцу лежи (СЗР 37) и др.

Употреба овог облика у славеносрпским текстовима могла је бити утицај свих књижевних језика који су раније били у употреби код Срба јер се у истом облику употребљавао у српскословенском, рускословенском и руском књижевном језику. О томе сведоче већ наведени примери из српскословенског језика, као и следећи примери из рускословенског и руског књижевног језика: [...] Именительный, Винительный, и Звательный, которые въ множественномъ числѣ всегда кончатся на А (ПНЛЈ 24); [...] но такое ихъ предпріятіе не могло никогда удаться по желанію, отъ большой части за тѣмъ, что Французы держатъ всегда партію Турецкую, и для того всегдажъ такимъ Цесарскимъ благохвальнымъ предпріятіямъ [...] нападеными мѣшали и диверсію чинили (ЖПВ П2) и др.

Поред облика *всегда*, у славеносрпском језику је у употреби и прилог *свагда*, који је одлика српског народног језика, што је очекивано:

СВАГДА ꙗ вѣна бойсе: понеже вѣно никада не праца тѣла, и огнь слыхъ страстей оу нѣмѣ заживава (ИП 25).

Любопытство нѣгово при томъ свагда умножавасе, кад наступава време, у кое новый листъ, или нова часть таквогъ сочиненія из Штампѣ изићи имаде (ССМП 73).

али нека Мідасъ съ онимъ цвећемъ, съ коимсу нѣга Богови мудрости и добродѣтели накитили, свагда као Мідасъ украшень останеть (РК посв. 2 : 8).

Доћели то щастно, то я свагда оставше оваковымъ истимъ начиномъ опеть после донести дати могу (РК 73).

Кад бы я быо свагда у садашнѣму станю остао, то бы я и све мени припадшее щастіе уживати могао (РК 76).

Од осталих универзалних квантификатора афирмативног типа забележили смо још прилоге *довјека*, *нав(ј)ек* и *за всегда*, који имају значење аблативности, као и *во вјеки*:

Докъ э годъ Света, сладкоће бити Воспоминаніе Антонина, Авреліа и Тита; и довекаѣду називати Оци Благодѣтели и Делиціе сиречь Сласти человеческого рода (СЗР 42).

Внутренъомъ увѣреностіу, да чрезъ то, вѣчному Творцу благиугождава, укреплѣнь и одушевлѣнь; да довека на овомъ Свету живи, довека неби престао, людма добро творећи (СЗР 116).

У одной старой школы (гдѣсусе довольно гдѣ ихъ э довольно часть и на вѣкъ боемъ осакатьена) [...] видіосамъ я у дѣтинству моему нѣку вещь (Ф1 49).

Нѣму э за всегда судейска должность, отъ всѣхъ дата была (АН 50).

[...] да бы тако као притяжатель добра едногъ у тѣмъ, сочлень нѣговъ мого постти; и да тѣе добро ово во вѣки при нѣговы потомци остати (НС2 6) и др.

Претпостављамо да би шири корпус потврдио употребу још неког синонимног прилога, мада се слободно може рећи да су прилози *всегда* и *свагда* најфреквентнији, док прилог *увек* нисмо забележили иако га бележе речници народног језика (РЈАЗУ, Вуков *Рјечник*).

У славеносрпском језику се под утицајем руског језика употребљавао временски квантификатор са значењем рашчлањености *повседневно*:

Софія э Наталіи помагала повседневно, домовна дѣла по рано совершити, да бы то выше време заедно быти могли (АН 101).

С обзиром на то прилози овог типа поред квантификације простора именују период у коме се локализује процес управног глагола, они представљају прелазни тип између заменичких и незаменичких прилога.

Забележени су и временски квантификатори *непрестано* и *једнако*, који имају значење нерашчлањености:

У почетку месеца Јунија оду С. В. изъ престолна града свога ближе къ войнищу; да бы тамо и о миру, кой є непрестанно желило, ако се икако то учинити узможе, радити (НС10 40).

Ако я у руку мою узметь камень, то онъ ню притискуе и все еднако къ земли тежи (Ф1 55) и др.

10.2.1.1.1.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Код универзалних временских квантификатора афирмативног типа у српскословенском језику јавља се већи број синонима. Њихово постојање може се објаснити и стилским карактеристикама, односно значењима неких прилога која ће се касније изгубити. У односу на савремени српски језик разлика нема у квалитативном смислу јер се значење универзалне квантификације не разликује. Разлика има на плану инвентара прилога јер су многи савремени прилози заправо пореклом предлошко-падежне конструкције или су се употребљавале прилошке синтагме које су у свом саставу имале општу заменицу. Приметне су пре свега квантитативне разлике у односу на савремено стање, док типолошких разлика нема.

У корпусу није забележен посебан заменички прилог са значењем рашчлањене временске квантификације.

За универзалну временску квантификацију карактеристична је употреба имперфективних глагола (Пипер 1988: 87), што је показао и наш корпус из српскословенског и славеносрпског језика.

10.2.1.1.2. *Универзални квантификатори негативног типа*

10.2.1.1.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Као и у савременом српском језику, и у српскословенском језику универзални временски прилози негативног типа имају само обележје локативности (в. Пипер 1988: 90). У савременом српском језику то су прилози *никада* и *нигда*, застарело *нидовека* и дијалектизам *нигдар*. У српскословенском језику употребљавали су се прилози **НИКОГДА(ЖЕ)**, **НИКЪГДА(ЖЕ)** и **НИКОЛИЖЕ**.

Следећи примери илуструју употребу прилога **НИКОГДА(ЖЕ)**, **НИКЪГДА(ЖЕ)** у српскословенском језику:

НИКЪГДАЖЕ СЛОВОМЪ ЛАСКАВОМЪ БЫХОМЪ. ТАКОЖЕ ВЪСТЕ. НИ ИЗВѢТОМЪ ЛИ
ХОИМАНИА ПОСЛЮХЪ (МА 292, 5).

КОЮЖЕ АЩЕ СИНАЗАРЬ НЕ ВЫБРАНИТЬ КОЛИЖДО, НЕ П[О]ДОБАЕТЬ ОСТАВИТИ
НИКОГДАЖЕ (ХТ 32).

ЈЕДИНА ОУБО СВЕТАГА ТРОИЦА НЕРАЗДѢЛЬНА ЕСТЬ КОУПНО СОУШТИ И НЕ
СВЪКОУПЛАЕМАГА, ПРѢСВЕТАГА ЖЕ И НЕРАЗЛОУЧИМА, ДѢЛИМА ЖЕ И НЕ
РАЗДѢЛЯЮШТИ СЕ НИКОГДАЖЕ (ЖССД2 177).

ЕГДА НА НИИ ГАДЕШЕ НИКОГДА ЗЛОСРДЪДЪ БЫВАЕШЕ (СА 241, 1–4).

[...] та же сиа услышавъ тако неким ужасом ваменѣнь бивъ дивьлаше се ѿ
вешти биваемие, ѿ нѣи же никогда желание свое не приложивъ (ХС2 29,
388) и др.

У народном језику употребљавали су се упрошћени облици **никѣда**, **никада**
(и са партикулом **никѣдаре**, **никѣдарь**), **никѣди**, **нигда** (**нигдаре**, **нигдарь**), а могао је
да се јави и облик **никогда** (**никогдаже**) из књижевног језика: **да се не раздвоиша**
никѣдаре (РКСС2 164); **зарь ние прьво било** (РКСС2 164); **никѣди да не**
помислимо (РКСС2 164); **нѣсмо нигда ѝзели** (РКСС2 164); **керь се намъ не кие**
нигдаре потворити (РКСС2 164); **ѿтрокъ оу пркию да се не да никогда** (РКСС2
150).

У српскословенском језику се најчешће употребљавао облик **никогда**, у
коме сугласничка група **-gd-** у партикули која се додавала на заменички корен
није упрошћена.

Као универзални временски квантификатор негативног типа употребљавао
се и прилог **николиже**:

И ТОГДА ИСПОВѢДѢ ИМЪ. ЋКО НИКОЛИЖЕ ЗНАХЪ ВАСЪ. ОТИДѢТЕ ѿ МЕНЕ.
ДѢЛАЮЩЕ БЕЗАКОНИЕ (МЈ 67, Мт 7.23).

И ГЛА ЕИ. ДА НИКОЛИЖЕ ѿ ТЕБЕ ДА НЕ БОУДЕТЬ ПЛОДА ВЪ ВѢКИ. И УСЪШЕ
АБИЕ СМОКОВНИЦА (МЈ 94, Мт 21.19).

РѢХЪ ЖЕ НИКАКОЖЕ ЃИ. ТАКО ВСАКО СКВРИНО И НЕЧИСТО НИКОЛИЖЕ НЕ ВЪНИДЕ
ВЪ ОУСТА МОГА (МА 20, 8).

[...] и за великыѣ тѣруды ѣго дарь оть бога приѣтъ, тако многашти по мороу ходештии разбойници ѣмаахоу и, николиже пакости ѣмоу не сътворише (ЖССД2 106).

до колѣ хоштете гибноути далече мене хоштете? до колѣ не наоучити се оть мене вьсегда оучими, и николиже вь истовое съмѣрение приходеште? (ЖССД2 112).

Прѣбы же тоу съ великимь мльчаниемь вьсенощьными молитвами бѣде, николиже оума не подвиже, оть вышьнаго помощи чае, и того ради оумрьштвлагие се вьсь днь (ЖССД2 129).

Си бо блаженага (*госпожда Ёблена) бѣ прѣпровождашти врѣме много, николиже отьчагавашти добраго исправениа своего ѣлико навькла бѣ (ЖКАС 65).

тоу бо неисчтено злато свое много приложи, тако николиже не оскоудѣти таковому мѣстоу и до селѣ ниадиноу потрѣбноу (ЖКАС 92) и др.

У наведеним примерима, као и у примерима са прилогом *когда*, универзални квантификатор негативног типа употребљава се и са негацијом и без негације, а таква употреба карактеристика је овог прилога и у старословенском језику (СЈС, РМЧ).

Према РЦЈ прилог *николи* могао је да има и значења *не дуже; икад, још никад*, али чини се да ипак овај прилог има исто значење као и *никогда*, којим се његово значење дефинише у историјским речницима.

Прилог *николиже* могао је бити употребљен и у народном језику: *николиже вь твое дњи вьсхьщено бысть швче вьлькомь* (РКСС2 162); *крављевьство ми да сиега николиже не потвори* (РКСС2 162).

У примерима који следе временски прилог преводи се и прилогом *никако*, при чему је приметна забрањивачка функција (прохибитивност), односно појачана негација. Значење прилога могло би се парафразирати као 'ни у ком случају не смете' и сл.:

вь та бо д(ь)нѣи николиже масла не вькоушаеми (ХТ 60, 62).

ѿ вь дроуге д(ь)нѣи ииѣи. п[о]нед[ѣ]л'никь рекоу. и срѣд[оу] и пе(ть)к(ь).
николиже валь варениа (ХТ 58).

И прилог **никако**, чије је примарно значење начинско, забележен је са значењем временског универзалног негативног квантификатора у српскословенским текстовима. Када ослаби начинска компонента, овај прилог, дакле, може имати и временско значење:

ПАКО НЕ ВЪСѢПАТИ СЕ ПЛѢВЕЛОУ ЗЛОКЪЗНАГО И НЕПРИГАЗНАГО ДИАВОЛА. И НИКАКО ЖЕ МНѢТИ МИ ЕЖЕ БЫТИ ТОМОУ ВЪ ОБЛАСТИ МОИИ. ИЖЕ БО Н(Ы)НА СЛЫШОУ ВЪКОРѢНИВШОУ СЕ В МАЛѢ (ЖСС1 34).

[...] ва савештаваніи боо своими гл[агол]али гла[гола]⟨т⟩ли беху, **никако** таковагоо дела (да не) *будет* нам видети (ХС2 268, 806).

10.2.1.1.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из славеносрпског језика забележени су примери употребе прилога *никада/никад* и *нигда*, који су одлика српског народног језика:

СВАГДА ѿ вѣна бойсе: понеже вѣно никада не праца тѣлѣ, и огнь слыхѣ страстей оу нѣмѣ заживава (ИП 25).

[...] а што се съ другимъ случило, нисамъ о нѣму никадъ ништа разумео (РК 2).

А будући да я преће тога на мору никада быо нисамъ [...] (РК 12).

Никадъ не можете вы Господине Мой! у дневницы (Journals) наши читати, шта се у Спаніи сбыва (НС5 21).

ЖЕНА, КОА РАДѠ ВѢНО ПѢЕТЪ, И ПРИТОМЪ ЛАТИНСКИ ГОВОРИТЪ, НЕ МОЖЕТЪ НИКАДА ЧѢ НОГЪ НАМѢРЕНІА ИМАТИ (ИП 12).

[...] я би желію, да се ове, Человечеству постидне, Римлянина речи *нигда* посербити неумогу (КМЗ 11).

Земля, у којој *нигда* покоя нейма, спѣши по стази својој и доће 20^{га} Априла на 1° Скорпиона, у полукружію неба южномъ (КМЗ 64) и др.

Код неких писаца (код Орфелина, на пример) наилазимо на фреквентнију употребу прилога *никада*, дакле са фонетским обликом који је одлика српског народног језика, док се, с друге стране, чешће употребљава прилог *тогда*, који је у употреби био у претходним епохама српског књижевног језика.

Облик *никогда*, под утицајем рускословенског (руског) језика (али и српскословенског),¹³⁷ у употреби је и у славеносрпском језику:

Говоритсе, что Кесарь вѣгѣстѣ ово тройное число прилѣжно хранио, и никогда не престѣпѣо (ИП 20).

[...] но и что оно открывати, кое бы болше было, да се никогда указало нѣе и да э вѣчнымъ мракомъ покрывено остало (Ф1 П8).

Доста пута и онаковий болѣзнь излечи, кой никогда нѣе у училище завирѣо, гди се лѣкарствена наука предае (АН 66) и др.

10.2.1.2. Неодређена квантификација

За подсистем неодређених временских квантификатора у савременом српском језику утврђено је да је развијена синонимија, која се заснива на различитој фреквентности употребе одређених прилога, с једне стране, односно стилским вредностима, с друге. Прилози са значењем референцијалности у својој семантичкој структури имају обележеје иреалности, док њима супротстављени, референцијални прилози имају значење реалности (в. Пипер 1988: 107). У поређењу са стањем у српскословенском језику, може се констатовати да је и квалитативно и квантитативно овај подсистем слабије развијен јер има значења за која посебне прилоге нисмо забележили и који су највероватније продукт развоја српског народног језика, а као такви се могу срести у корпусу из славеносрпског језика.

10.2.1.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику у употреби је префиксални прилог **нѣкогда/нѣкыгда**, који је фреквентнији и коме је значење неодређености примарно:

¹³⁷ Уп.: рускословенски језик – *Сицевой важнѣй препонѣ сѣшей, аше адѣ и никогда въ Славенскомъ азѣщѣ порадочнаго наставленѣа не прѣахѣ* (РСГ IV); руски књижевни језик – Доселѣ со свидѣтелствы показано, что Савроматѣя, или Сармацѣя славенскаго Народа древнѣйшее обывалище было: но понеже никогда народѣ сей спокоенѣ непрѣбывалѣ, всегда къ болшей славѣ простирался (ИРСН 65) итд.

ѡще ѡ(и) кто въсхоуеѡтъ нѣкогда въ нѣкое лѣто коимъ образомъ поравотити сие (ХТ 64).

Ѣа и многа подобна плачу съглаголаше, и тако на мнозѣ плачь простираюштимъ, швомоу выше и стьпоу, и симъ докѣ на земли, тако и нечювьствное каменїе оумилити, поздѣ нѣкогда штьдыхавше, горѣкъ немоу възыраюште и покланяюште се, штьходное целованїе дааахоу емоу (ЖССТ 31–32).

нѣкыгда емѡ минѡца мимо мкедонїю. погостї его ц(а)рь филїпъ. и с чьстїю полюбивъ его штпоустн (СА 68, 10–14).

[...] такоже о Гоѡи и ѡ Татари приказати вазможно бивает, иже они некогда садрѣжавали сун Савроматиу (ХС1 55, 38).

[...] тебе некогда ва милосърдіе да вазбуждають (ХС2 85, 495).

На основу наведених примера може се закључити да је овај прилог, у зависности од контекста, могао да буде употребљен референцијално или неререференцијално, што значи да је био неутралан у односу на опозицију референцијалност–неререференцијалност, што је одлика прилога *некада* и у савременом српском језику (Пипер 1988:111).

Неодређена временска квантификација се остваривала и беспрефиксалним прилогом *когда*, а у првом следећем примеру употребљен је у истом контексту као и прилог *нѣкогда* у горе наведеном примеру. У питању је, дакле, значење неререференцијалности:

ѡще ли кто въсхоуеѡтъ' когда въ нѣкое лѣто, шдѣ монастыра възети (СТ 136).

аще ли когда искоушаемо поути. таже соуѡтъ многа несъвѣтна. и штьстоупити шѡтъ монастыра искоусити се [...] нѣ да не дадите емоу того (ХТ 110).

Реченице у којима је овај прилог употребљен су условне, а већ је било речи о употреби беспрефиксалних просторних заменичких прилога.

Неодређена временска квантификација могла је да се оствари и прилошким изразом *въ врѣме некоје*, што је одлика библијског стила:

Въ врѣме же некое божиемъ промысломъ раставьшиима се има любовьными братама, прѣосвештеному соуштоу въ инои земли отъчства своего, и постиже гласъ божии (ЖССД2 180).

Заменички прилог *иногда* имао је такође неодређено значење. Најчешће се у савременом српском језику преводи прилогом *некада*, а може имати и значење прилога *једном*:

срѣд(ъ) же дрѣва оудворила се вѣше птица сладькогласная. кротька въ сѣдѣнии [...] едина соуши ѡт[ъ] моудрыхъ птицъ любовьны. и сладыки его дѣтишь. бивъ иногда мнѣ рождьствьнымъ соузомъ брат(ъ) г(лаго)лемъ сава монахъ (ХП 4).

и иногда бывшее въспитѣное емоу овче. вѣтвь ѡт[ъ] плода его. и цвѣтъ ѡт[ъ] корѣне его. тоу и бл(а)гаа вонга (ЖСС2 172).

и нѣкако иногда въ разумѣние, своею надежде сего свѣта ѡт[ъ]вратисмо (ХТ 46).

иногда слышавъ .г. воины въ молитвѣ съ плачемъ молеше се, и мене оуслыши въ скорѣ блажены николае и богородице (ЖССД1 29).

Петръ бо господеву своему иногда рече: ты господи не оумьнеши ногоу моею въ вѣкы (ЖССД1 61).

желаемаго вълоучи нѣкоего мниха. милоуо оутѣхъ х(ри)с(то)любивоמוу старцоу. и иногда бывшее въспитѣное емоу овче (СТ 172).

Разлика између ова два прилога је у томе да је прилог *нѣкогда* неутралан у односу на опозицију референцијалност–нереференцијалност, док је за прилог *иногда* карактеристично значење референцијалности, али и значење дисталности. На основу примера се може закључити да увек реферише о прошлој радњи. У неким забележеним примерима било би исправно говорити и о рестриктивном значењу, о чему ће даље бити речи.

Прилог *нѣколи*, који је регистрован у СЈС, нисмо пронашли у корпусу у великом броју примера:

и обрѣте монастырь нѣколи бывши. зовомы милеѣ (ХП 10).

поздѣ нѣколи штьдыхавъ глагола къ старцоу (ЖССТ 24).

Старословенски прилог **древліє**, чије је значење било „*primum, olim*” (СЈС), забележен је у корпусу на српскословенском језику, али није фреквентан:

владыко господи боже вседръжителю, послоушавши древліє Авраам и Сарроу и прочіхъ прведніикъ, о чедѣ молештихъ се, оуслыши и насъ грѣшныихъ (ЖССТ 22).

и се пакы стѣннописаніе чьстнаго збраза прѣподобнаго подобіе, идеже въ цркви соуште, и въ трапезѣ написано бѣше, иже источникъ чудесемя богъ, источивши древліє из соуха кмене въ поустини водоу (ЖССТ 69–70) и др.

Овај прилог РКСС бележи са једном потврдом: **ѡ сиѡхъ древліє велѣ гласно**. Његово би значење одговарало прилогу *једном* или *једном давно* у савременом српском језику, што говори у прилог постојању значењске компоненте дисталности у његовој семантичкој структури. Прилог **єдиноюѡ** употребљавао се још у старословенском језику са значењем неодређености (СЈС), а забележен је и у српскословенском језику:

сиѡхъ всѣхъ мира и соуштихъ въ мирѣ єдиною измѣнише се (ЖССТ 34).

Временски прилози са префиксом **и-** нису забележени у корпусу из српскословенског језика, али се јавља у РКСС у једном примеру прилог **игдарь** („*utquam*”), с напоменом да је настало од **къда** контракцијом, уз партикулу **ре**, а дошло је иза речи **и**. Међутим, на основу примера који је наведен као потврда употребе овог прилога (**рече да є биѡ ѡ доброи свѣсти, како є игдарь биѡ, къдино є наиздравѣи биѡ**) може се рећи да би његово значење више одговарало прилогу **нѣкогда**.

Прилози са префиксом **и-** постали су на нашем терену, што потврђује и чињеница да их СЈС не бележи у старословенском језику. За прилог **икад** (и остале варијанте) у РЈАЗУ се наводи да се срећу од XVI века. Значење овог прилога могао је да има прилог **кад(а)**, о чему сведоче примери наведени под

Цицеронъ оусмотрѣвши нѣкогда весьма печалногъ челоуѣка, сказао (ИП 9).

[...] понеже нѣкогда случавася, что или гроздїе не све добро сазрѣло, или много плѣсниво бѣдетъ (ИП 198).

У текстовима чији је језик у већој мери посрбљен јавља се српски народни облик овог прилога (*некада*):

[...] списакъ [...] у кој су се нѣкада Россїани на спасенїе отечества свога записывали [...] у явно Императорско книгохранилище (Біблїотеку) пренели (НС12 50).

Што се тиче семантике овог прилога и његове фонетске варијанте својствене књижевним језицима који су претходили славеносрпском нема разлика у односу на старије и савремено стање.

У славеносрпском језику, под утицајем руског језика, употребљавао се и прилог *кад то*, који има обележје неодређене временске референцијалности (в. Пипер 1988: 109). У примеру који следи прилогом се исказује значење реалности:

Кромѣ оныхъ совокупленїй, о коима э рѣчь была, морали су они кадъ то и у друга вящша – у великима градовма обькновена – отлазити (АН 115).

У славеносрпском језику, што је одлика народног језика,¹³⁸ употребљава се и прилог *кадгод* са значењем неодређености и неререференцијалности. У примерима које смо забележили овај се прилог углавном везује за кондиционалне реченице, што показује да могућност реализације објекта квантификације зависи од испуњења неког услова. Модалност значења овог прилога показује да је за његову семантичку структуру карактеристично значење иреалности:

[...] и рекао э: да онъ рећи може, да ако я овай безпутный поступокъ учинимъ, мене Богъ икадъ благословити буде, и даћу я кадгодъ довольно

¹³⁸ В. Вуков *Српски рјечник* (1818).

примораня имати о прѣзренію нѣговогъ совѣта плачевно размышлявати (РК 7).

У овому сердечному страху учиніосамъ я полный завѣтъ: да ако Богъ на овому точію единому мореплаванію животь мой сохрани, и я ногу мою кадъ годъ іошть еданъ кратъ на суво метнемъ [...] и себе никада више у овакову бѣду упустити нећу (РК 13).

[...] ако с' она сада не спасе, и садъ не освободи, то тѣмо мотъи доста дуго за тимъ чекати, докле опеть кадгодъ овако сретъно време улучимо (НС4 13) и др.

Прилози *икад* и *игда* нису забележени у употреби у претходним епохама у развоју српског књижевног језика, а у књижевном језику се употребљавају тек од славеносрпске епохе. У савременом српском језику, како је утврђено, ови прилози имају значење иреалности јер њихово значење обухвата и сумњу у постојање објекта квантификације, због чега је за њих карактеристично модално значење (Пипер 1988: 110). Такви примери забележени су и у славеносрпском језику:

[...] доста, ово э неразпоими ланаць Вселенне, съ коимъ кадкадъ само, ко би игда и помислио? смешно – безуміе потреса (КМЗ 5).

Гди э ко икада чуо и видіо да живи люди немисле? (СЗР 33).

Войске су Россійске сада много силніе, него што су икадъ на лѣвомъ рѣке Висле прибрежію быле (НС14 57).

[...] и рекао э: да онъ рећи може, да ако я овай безпутный поступокъ учинимъ, мене Богъ икадъ благословити буде, и даћу я кадгодъ довольно примораня имати о прѣзренію нѣговогъ совѣта плачевно размышлявати (РК 7).

Међутим, у примерима који следе значење прилога *икад* више би одговарало прилошким речима *било кад*, чије је значење неререференцијална општедисјунктивна неодређеност (в. Пипер 1988: 111):

Ово э было најнесрећніе путешествіе, кое э икадъ кои човекъ на свѣту имао (РК 35).

Войске су Россійске сада много силніе, него што су икадъ на лѣвомъ рѣке
Висле прибрежію быле (НС14 57).

Прилози *икад* и *игда*, како се види на основу примера, могу да се односе на предикат или да буду члан поредбене конструкције, што су најчешће позиције овог прилога и у савременом српском језику (Вукић 2009: 73). Могу да се односе и на сферу прошлости, уколико је глагол у претериту, и на сферу будућности, уколико је глагол у будућем времену.

Са значењем прилога *икад* могао је да се употреби беспрефиксални прилог *кад*:

А да право кажемъ; я Нитисмъ у моему животу до садъ овако великодушно и благодатно писмо примію, нитисамсе кадъ надао дочекати, слѣдователно нитисамсе кадъ нашао у овакой сметни (СЗР 28).

[...] ніеми никада ни на умъ пало, да сврхъ часалибо посумнямъ, и да помислимъ, дасусе могле многе ствари написати и нащампати, кое нитису биле нитиће кадъ бити (СЗР 75).

Све свое блаженство у Чанку и Бокалу налази [...] нити му кадъ пада на умъ, дае нашо друго на светъ постао, кроме да эде и піе (СЗР 89).

У савременом језику у датим контекстима уобичајеније би било употребити прилог *икад*. Оваквом употребом неодређених заменичких прилога уз негацију остварује се универзална квантификација негативног типа, која је контекстуално условљена.

Вероватно под утицајем књижевног језика из претходних епоха развоја српског књижевног језика прилог *сада* се јавља удвојено и у језику славеносрпских писаца са значењем које одговара нумеричким квантификторима:

До полнощи э онъ тако по вертограду садъ подъ едно садъ подъ друго древо отходіо (АН 70).

Преко дана э она време свое проводила, садъ са Арїстїдомъ, садъ са Софіомъ (АН 112).

Зато се може едно тѣло садъ тяжкимъ, садъ легкимъ назвати, по начину сирѣчь, съ каковымъ га тѣломъ уравнивамо (Ф1 61).

10.2.1.2.3. Упитни прилози

Подсистем упитних временских заменичких прилога у савременом српском језику заснива се на опозицији интралокализација–екстралокализација (Пипер 1988: 126). На једној страни су прилози са значењем перлативности, док су на другој прилози са значењем адлативности и аблативности.

10.2.1.2.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Упитни прилози са временским значењем забележени су у српскословенским текстовима у малом броју примера. Забележени су само примери употребе прилога **до колѣ** и **когда**.

Заменички прилог **до колѣ**, који има значење адлативности, односно на постављено питање очекује се одговор о завршној тачки трајања ситуације која представља оријентир, у савременом српском језику може имати и временско и месно значење (*докле*). Међутим, ми смо овај прилог забележили с временским значењем, док месно значење у корпусу није пронађено. Овај прилог, као и њему опозитивни аблативни прилог, имају, као и у савременом језику, и количинску компоненту у значењу (уп. Пипер 1988: 127). Све наведено потврђују примери који следе:

ДО КОЛѢ ХОШТЕТЕ ГЫБНОУТИ ДАЛЧЕ МЕНЕ ХОШТЕТЕ? ДО КОЛѢ НЕ НАОУЧИТИ СЕ ОТЬ МЕНЕ ВЪСЕГДА ОУЧИМИ, И НИКОЛИЖЕ ВЪ ИСТОВОЕ СЪМѢРЕНИЕ ПРИХОДЕШТЕ? (ЖССД2 112).

СЪМОТРОУ ЖЕ СОЛОМОНА ГОРЬЦѢ МНѢ ПОЕМЛЮШТА, ПРАЗДЬНОУ МИ СОУШТОУ И НЕПОТРѢБЬНОУ ДОБРЫЕ ДѢТѢЛИ, И ТАКО МЕ ОБЛИЧАЮШТА: ДО КОЛѢ, О ЛѢНОСТИВЕ, ЖИВЕШИ, КОГДА ЛИ ОТ СЪНА ВЪСТАНЕШИ? (ЖКАС 128).

Претпостављамо да је у употреби био и аблативни прилог, који је могао да гласи и *отѣ колѣ*, иако у корпусу није забележен, с обзиром на чињеницу да је опозиција аблативност–адлативност била веома стабилна у систему заменичких прилога, што важи и за подсистем временских заменичких прилога. Постављањем питања са овим прилогом тражи се одговор о почетној тачки трајања процеса.

У последњем примеру употребљен је упитни прилог *когда*, који има локативно значење, као и у примерима који следе, а у којима се употребљава уз друге упитне прилоге:

Нѣ то љще вамѣ заповѣдаю [...] по малюу прѣписоуютъ и҃ѣдаваниа ког' да и камо. а вѣношениа, когда и ѡт[ѣ]к[оу]доу (ХТ 87–88).

Влахїиски же народъ ѡткуду и коогда себе влахїиско име васприет, не обретаем зачетиа имени того (ХС2 155, 614).

Примери напоредне употребе упитних прилога, којом се „исказу даје обележје појачане емоционалне ангажовности говорног лица у вези са садржином исказа” (Пипер 1988: 125), могу се јавити и у савременом српском језику.

10.2.1.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Упитни временски прилог у славеносрпском језику могао је да се, поред облика из народног језика, употребљава и у облику који се јавља и у књижевним језицима који су му претходили. Примери који следе показују да се у истом делу могу јавити оба облика.¹³⁹

Когда бы я излислио моихъ чувствъ ползу? (К 4).

О дивна отечества сладчайшаго страно (возопїеть овде Кандоръ) кадѣу я красну твою землю полюбити, кадлитѣу родителѣ мое загрлити мощи! (К 19) и др.

Осим прилога *кад* и *когда* друге упитне заменичке прилоге у корпусу нисмо забележили.

¹³⁹ Овај прилог, било у облику из народног или црквеног језика, као и остали упитни прилози, чешће се у корпусу јавља у везничкој функцији.

10.2.2. Релативна квантификација

10.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Заменичкоприлошки временски интензификатори **рѣдко** и **често**, који се не осећају као заменички прилози иако су им по функцији блиски, што се објашњава наглашенијом фреквентивношћу,¹⁴⁰ а ослабљеном неодређеношћу (Пипер 1988: 135), били су у употреби у старословенском језику. У корпусу је забележен смо један пример употребе прилога **често**, док други прилог није забележен:

Сїи же оѣ старца слышавше сїа, и слѣзь его оужасахоу се, и на юношоу же често възыраюште (ЖССТ 37).

У РКСС наведен је само један пример за прилог **рѣдко** у народном језику: **хлѣба мало и рѣтко приемахоу** (РКСС3 69), док примера употребе прилога **често** нема. У старословенском језику у употреби су били и прилози **мъногашѣдѣ** (**мъногашѣди**, **мъногаци**, **мъногашѣдѣ**), **мъногочастьно** и сл. (СЈС), код којих је такође доминантно значење фреквентивности. Први прилог забележен је у српскословенском језику:

Не велю же вамъ не вѣдѣти братіе мога. іако многации възоустихъ се прити к вамъ. и възбранено ми быѣ доселѣ. да іетерь плодъ имѣю въ васъ (МА 132, 13).

и сие вамъ вѣдѣти. іако многаци прилоучаіет' се сиа память въноутрь великыхъ постъ (ХТ 104).

[...] и за великые труды іего даръ отъ бога приіетъ, іако многашти по мороу ходештии разбоинци іемаахоу и, николиже пакости іемоу не сътворише (ЖССД2 106) и др.

Овај прилог бележи и РКСС: **многашди спасенъ бысть** (РКСС1 82); **многашти ноуждаше** (РКСС1 82); **писали смо многоши** (РКСС1 83).

¹⁴⁰ Фреквентивност се дефинише као „тип темпоралне квантификације којом се указује на учестало појављивање радње управне предикације њеним везивањем за више одвојених тачака на временској оси” (Павловић 2006б: 188).

У савременом српском језику постоји велики број заменичких прилога којима се исказује временска екстензификација (в. Пипер 1988: 136). Међутим, у корпусу из српскословенског језика нисмо забележили ниједан од тих прилога. Њих не бележи ни РКСС, а за многе од ових прилога РЈАЗУ наводи да су потврђени у народном језику много касније (од XVIII или XIX века).

Значење екстензификације могло се исказивати прилогом **нѣкогда**. О томе сведочи и СЈС о употреби овог прилога у старословенском језику. Поред овог прилога, у СЈС релативно значење се наводи као друго прилогу **нѣколи**, али га са овим значењем нисмо забележили у корпусу. У РЈАЗУ се под одредницом *када* наводи и релативно значење овог прилога. Према томе, посебан заменички прилог за исказивање релативне временске квантификације није постојао, већ је ово значење исказивано неодређеним прилозима (уп. са просторним прилозима).

Релативно значење може се тражити у примерима које И. Грицкат (1972: 104) наводи за редупликацију речи (што сматра варваризмом): не мало жаѡ естъ что намѡ не хоѣте некад' некад' да се ѡвите писаніем'. Такве примере, међутим, нисмо забележили у корпусу из српскословенског језика.

У руском књижевном језику се са релативним значењем употребљава прилог *иногда* (Пипер 1988: 136–137).¹⁴¹ Такво значење прилога **иногда**, међутим, није забележено у старословенском језику (СЈС).

На основу свега реченог можемо поставити питање да ли се уопште може говорити о подсистему општих релативних заменичких квантификатора у српскословенском језику. Ово значење изражавано је неодређеним заменичким прилозима у одређеним контекстима који су захтевали количинско одмеравање. Неодређено значење нису изгубили ни релативни прилози у савременом српском језику, што свакако произлази из чињенице да се они налазе у њиховој основи (уп. значење прилога *кадгод* у РЈАЗУ: „*rječcom god kad dobiva neodređeno značenje, ali tako da je ograničeno samo za nekoliko ili malo slučajeva (gdjegdje i za jedan sam slučaj) za koje se ne može uprav reći kad će nastati*”).

¹⁴¹ Уп. Гришка Рострига умѣль съ хитрости такъ притворятъся, что говоря ко Кралю и ко всему собранію, иногда и слезы опускаль изъ очесъ своихъ, и тѣмъ приводиль онъ всѣхъ къ сожаленію (ЖПВ 114).

10.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У корпусу из славеносрпског језика забележени су релативни екстензификатори *кадчто* и *каткад*:

Еще су остала многа явленія, коя мы изяснити морамо, ко нпр: [...] за что э небо кадчто крраво! (Ф1 П11).

Они су отвѣствовали, да кадчто по еданъ кометь у Солнце упада (Ф1 103).

Хоулетъ кадкадъ свое мѣжеве, дѣцѣ, сроднике, и комшіе (ИП 12).

[...] затвори стакло найлѣчше, метни за га дней на тепломъ мѣстѣ, промѣкавай кадкадъ (ИП 426).

Но преко свега появилесусе кадъ кадъ опетъ нѣке мале мысли; а кадъ кадъ башъ и дѣйствителни помисли, хотѣлисусе у мою главу натрагъ повратити (РК 16).

[...] доста, ово э неразпоими ланацъ Вселенне, съ коимъ кадкадъ само, ко би игда и помислио? смешно – безуміе потреса (КМЗ 5).

Остале прилоге које Пипер наводи нисмо забележили. Они су углавном регистровани у Вуковом *Рјечнику*. У корпусу из славеносрпског језика нема ни примера употребе прилога *понекад*. РЈАЗУ под одредницом *понекад* доноси само три примера, с напоменом да је само толико примера пронађено у грађи која је прикупљена за потребе овог речника. Нашу претпоставку да је највероватније у питању прилог новијег порекла потврђује и констатација из РЈАЗУ да се често налази код новијих српских писаца, што га одређује као прилог карактеристичан за савремени књижевни језик.¹⁴² Свему у прилог иде и чињеница да овај прилог није забележен ни у Вуковом *Рјечнику* (1818, 1852).

Забележени су и прилози *често/часто* и *ретко* (који, додуше, по пореклу нису заменички), што је и очекивано:

Часто су зато многи отъ ныхъ у селское Арістіда жилище отходили (АН 6).

Наталіа э често Родителя своего съ дѣчицомъ оставляла (АН 155).

Весма э рѣдко онъ съ строгостію поступао (АН 50) и др.

¹⁴² Било би занимљиво утврдити када овај прилог почиње да се јавља, али би такво истраживање захтевало грађу из млађег периода, па је овом приликом изостало јер би излазило ван оквира периода који се анализирају.

10.2.2.3. Рестриктивна квантификација

10.2.2.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Временски прилог *иногда*, како је показано, имао је у српскословенском језику неодређено значење. С друге стране, у неким контекстима значење овог прилога може се парафразирати као 'у друго време', што га сврстава у рестриктивне квантификаторе. Такво значење имао је овај прилог и у старословенском језику: *ИНОГДА ЖЕ ПАКЪ ... ПОСЪЛА КЪ НЕМОУ Г(ЛАГО)ЛА* (СЈС).

10.2.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику временски рестриктивни квантификатор имао је облик *другда*, који је карактеристика народног језика:

[...] само радѣби да те ко има одѣ млади лѣокати, знашь какоси другда неспокоянь башѣ као Юне кадь му Муа подѣ репѣ уѣе (СЗР 67).

Еданѣ врло добарѣ човекѣ [...] може погрешити, и другда по несреѣи велико зло (СЗР 91).

Прилог *иногда* није забележен у корпусу из славеносрпског језика. Разлог за то може лежати у чињеници да је овај прилог у рускословенском и руском књижевном језику имао неодређено или релативно, а не рестриктивно значење,¹⁴³ о чему сведоче примери који следе: *Иѣсто почивателныа ѡдержаютѣ иногда нѣколикѡ чертѣ --- или пѣнктѡвѣ, либо чертѣ [...] особливѡ когда рѣчь пресѣкается* (РСГ 40); [...] *потому что случается иногда, да сугубое има дается Кназамѣ, иное по Отечествѣ и народѣ, иноеже по Обычаю Христїаскомѣ* (КВВИ 12); Гоѣи сїи называлися иногда Гетами и Даками, тойже свидѣтельствуєтѣ тамже (ИРСН 71); Далше, сирѣчь кѣ Сѣверу, пребывали Гоѡ-Вандали, и инїи Народы Гоѡскїи, которы и Сквѡами иногда именовалися (ИРСН 5).

¹⁴³ Уп. и значење прилога *другдаш* у банатским шумадијско-војвођанским говорима, где има значење „некад, каткад” (Ивић и др. 1997: 266). Руски савремени језик нема посебан прилог са значењем рестриктивне квантификације (Пипер 1988: 145).

10.2.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Временски квантификатори не разликују се много у односу на савремени српски језик што се тиче значења. Разлика има на плану инвентара заменичких прилога за исказивање одређених значења, а оне се огледају у следећем: многа средства за исказивање квантификације представљају прилошке изразе или предлошко-падежне конструкције од којих ће се касније развити прилози које данас употребљавамо; има прилога који су се изгубили и више се не употребљавају; има прилога који се не срећу у српскословенском језику, али су одлика славеносрпског језика.

Најчешће се у српскословенским текстовима употребљавају универзални заменичкоприлошки квантификатори. У српскословенском језику они су заступљени синонимним прилозима, а њихова употреба најчешће је стилски условљена.

За употребу одређених временских прилога битан је контекст у коме се јављају како би неко значење остварили.

Оно што се јавља као велика разлика у односу на савремени језик јесте непостојање посебних заменичких прилога за исказивање релативног значења, већ се у ту сврху употребљавају неодређени прилози, који у зависности од контекста могу имати релативно значење, што је био случај и у старословенском језику.

11. ПОДСИСТЕМ НАЧИНСКИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

11.1. Начинска локализација

Критеријум према коме се заменички прилози деле на оне са унутрашњом и спољашњом локализацијом јесте да ли се заменичким прилогом упућује на обележје „својствено самом ситуативном односу чији је семантички корелат предикатски део реченичне структуре”, односно „на нешто што је изван самог односа, али га на релевантан начин одређује” (Пипер 1988: 63).¹⁴⁴ Према овом критеријуму, за начинске прилошке локализаторе карактеристична је унутрашња локализација. Начинска локализација се дефинише као динамичка интралокализација, јер се одређена акција дефинише на основу особине која представља унутрашњи локализатор датог процеса (Пипер 1988: 64).

Заменички прилози са начинским значењем у савременом српском језику¹⁴⁵ могу да се односе на простор или време. Просторно значење везује се за упућивање на говорну ситуацију, док се временско значење остварује уколико је реч о анафорском или катафорском упућивању у тексту (Пипер 1988: 66), дакле пре или после поменутог дела у тексту. Семантичка обележја својствена просторним прилозима примењују се и на начинске прилоге у савременом језику. Међутим, начински заменички прилози могу имати само обележја централности, периферности и дисталности у савременом српском језику (Пипер 1988: 65–66). Ми у корпусу нисмо забележили значење периферности код начинских заменичких прилога, што не чуди јер корпус чине писани текстови. С обзиром на ту чињеницу, начинским заменичким прилозима које ћемо навести најчешће се остварује временско значење.

¹⁴⁴ С обзиром на то да се бавио типологијом заменичких прилога у три језика, Пипер (1988: 62) разликује два типа конкретно-процесуалних прилога: прилоге са личним значењем и прилоге без личног значења. Како се први не јављају у српском језику, ни у савременом ни током његовог развоја, оваква типологија није релевантна за српски језик.

¹⁴⁵ С. Ристић (1990: 43), бавећи се начинским прилозима у савременом српском језику, из анализе је искључила прилоге мотивисане заменицама због њихове заменичке природе.

Систем начинских заменичких локализатора није се разликовао од савременог. Разлике које се јављају у претходним епохама развоја књижевног језика огледају се у дистрибуцији заменичких корена, о чему ће надаље бити речи.

11.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском језику забележени су следећи начински заменички прилози **сико/сице**, **тако**.

Семантичка структура прилога *овако* у савременом српском језику односи се на време говора (приповедања) односно говорне ситуације, а њиме може да се упућује истовремено и на текст. Поред наведеног упућивања, могу да се јаве и примери упућивања на делове текста у коме се овај прилог са значењем централности употребљава (Пипер 1988: 66). У српскословенском језику значење централности има прилог **сице**, а јавља се и у облику **сико**, насталом највероватније према прилогу **тако**. Оба облика су забележена још у старословенском језику. У српскословенском језику забележен је велики број примера употребе прилога **сице** и **сико**:

Н(ы)нѧ оубо вѣ простыѧ д(ь)ни годиѧа. а вѣ с(вѣ)тыѧе постѧе не сико (СТ 130).

прѣва оубо сѧа с(вѣ)та нед(ѣ)лѧа сико вамѣ да бѣдетѣ (СТ 130).

Р(ѣ)че бо г(оспод)ѣ нашѣ ис(оус)ѣ х(ристо)сѣ. сице заповѣдаю вамѣ да любите другѣ друга, такоже и азѣ васѣ възлюбих(ь). и индѣ вѣ семь разоумѧют вы тако мои оученици ѧсте (ХТ 80).

надѣѧи се на х(ри)с(т)ѧ истинѧаго б(ог)ѧ нашего. и на того пр(ѣ)с(вѣ)тоуѧо м(а)т(ѣ)рѣ б(огороди)цоу прѣд[ь]стателѧицоу нашоу и пособницоу. тако неврѣдимѧо присно съблюдетѣ се. сице шбрѣтаѧе шбрьоужени и оукрѣплѧени (ХТ 116).

что сице вамѣ моудрѣствова се, тако пороугати се намѣ (ЖССТ 30).

чюдить же се старѣиши братѣ сладости езыка и силѣ словесѣ благодѣти божѧи исходешти изѣ оустѣ мѧншаго, и вѣ себѣ глаголетѣ: шть коудоу семоу прѣмоудрость си дана емоу да сице глаголетѣ? (ЖССТ 72).

[...] **та**вставно зрима биваю**т** правила **та**а ва Сократе Схоластичаско, иже достоина сун ва паметноумному самотрению их имети, **та**ко убо zde сице написуема биваю**т** (ХС1 110, 124) и др.

Наведени примери показују да овај прилог најчешће упућује само на текст, али и на текст и на ситуацију, како је и данас у савременом језику. Да би се такво значење остварило, потребан је најчешће управни говор. Притом је анафорско упућивање чешће, док се ређе среће катафорско упућивање прилогом **сице/сико**. У следећим примерима се прилогом упућује на део текста који следи:

И стр(а)с(то)трьп'цоу и воиноу неповѣдимомоу геѡр'гиноу г(лаго)ле **сице**
О стр(а)с(то)трьп'че с(ве)ты м(оу)ч(е)ниче х(ри)с(то)въ [...] (ЖСС1 26).
Бгда же сего ставити. **сико** да бываетъ: да събрав' се икономъ. и еклисиар'хъ. съ старѣишовъ брат(и)овъ (СТ 138) и др.

У једном примеру употребљени су прилози **сице** и **сико** у истој реченици у непосредној близини, а употребљени су различити облици како би значење било јасније:¹⁴⁶

Вси свѣдетъ аще мы не г(лаго)лемъ. **сице** бо нынѣ **сице** и **сико** имѣите (ХТ 112).

Најфреквентнији међу начинским прилозима у српскословенском језику јесте заменички прилог **тако**. Кореференцијална функција, која је карактеристична за овај прилог у савременом српском језику (в. Пипер 1988: 66), карактеристика је прилога **тако** и у српскословенском језику. Прилог **тако** углавном упућује на претходни контекст, дакле употребљава се анафорски. С обзиром на то да корпус чини писани текст, оваква употреба начинских прилога, нарочито прилога **тако**, очекивана је:

¹⁴⁶ Превод: „Сви знају, ако и не кажемо. Ово је сада овако и тако држите” (ХТ 113).

вѣдите, пос(ть) ѿ(ть), ѿгда б(ог)ъ г(оспод)ъ на оутр(ь)ни не поѿет' се. нь когда ал(и)лоуг(и)а поѿет' се, тьгда ѿ(ть) пость. тако бо имѣите (ХТ 62).

безь всака оубо шѣвѣта сымь соуце тако. по^баѿеть вамь безь мльви быти. и ничесоже дръза створити (МА 50, 36).

[...] шбаче штьца твоего бою се, оузы възложити на те, ноуждею поведеоу те, тако бо заповѣдь приехъ (ЖССТ 28).

Ѹа же оуслышавше, страхомь и стодомь шбети бывше, недооумѣвахоу се, что штьвѣштати, и тако оумльчавше облежахоу стрѣгоуштен стльпъ (ЖССТ 30).

[...] побѣди врагы свое и иноплеменьныѿ ѿзыкы, ѿдини ороужиемь падоше, а другыѿ ведеше съ ноуждею, и тако погыбе паметь ихъ отъ земли, тоуждоу хотеште наслѣдити и своеѿ погрѣшише (ЖССД1 34).

Милица царица по погодителному самирению са турским царом, посилает Паазит турскому цару, сьрбску воинставну помошь, са ними же и два сина своя вишеименуема Стефана и Вьлка: земля Сьрбска бивши тако разделѣна на многіе чести (ХС2 46, 424) и др.

Начински заменички прилог са обележјем дисталности **онако** нисмо забележили у текстовима писаним српскословенским језиком, што се објашњава чешћом употребом прилога **тако**. Овај прилог није забележен ни у старословенском језику (СЈС, СС).

У РЈАЗУ и РКСС има примера употребе овог прилога у народном језику, где је могао да има и придодате партикуле (**онакои**, **онакози**, **онакоге** и сл.): **онакози како се ѡдръжи** (РКСС2 216); **онакои, како је было ѡ цара ѡ Стѣпана** (РКСС2 216) и др.

11.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику употребљавао се прилог *овако*, који је одлика српског народног језика, а пронађени примери показују да се употребљава и са просторним и са временским значењем:

Ѹы находимо оу свашенномъ писанію, что вѿно Царемъ и Правитеамъ земелнымъ было запрещавано ш чемъ [...] овако по нашей Бѿгаи стоитъ: Съ советомъ пѿй вѿна (ИП 15).

Блага душо, сладчайша Софія моя! о Ангелу и на земли и преко гроба.
Тако ли самъ я морала тебе видѣти! Благо мени, да те и овако видѣти могу
(АН 159).

Овако соверши речъ свою Кандоръ (К 22).

[...] и када мѣстѣ савѣ изъ левка оу Бѣре оуниће, одма запѣши опетѣ
трѣбкѣ, и овако твори, докѣ Бѣре напѣнитсе (ИП 122) и др.

Често се јавља овај прилог у катафорској употреби, и то обично када се
нешто додатно објашњава, а на основу примера се види да се јавља и у
књижевном, и у новинарском (веома често) и научном стилу:

Важестъ дакле тѣлесъ [...] овакотъемо мы оно различное притискиваніе
тѣлесъ звати – важестъ велимъ тѣлесъ владасе по массы (Ф1 57).

Кандоръ овако повѣсть свою зачнетъ (К 18).

О примирію овомъ пишу новине Берлінске овако: „Откако се Прайзска са
Россіомъ союзила [...]” (НС1 1) и др.

Са значењем централности употребљавао се и израз *на овакови начин, овим
начином, оваковим начином*, и то под утицајем руског језика:

Да на оваковий начинъ люди цѣлый свѣтъ мирно проѣу (РК 5–6).

[...] тако исто я добіосамъ волю драговолно пріимати и учити, и овимъ
начиномъ я на овомъ путешествію обое, и морепловацъ и торговацъ
постадо (РК 34).

Оваковимъ начиномъ есу дакле ученіи люди планетъ отстояніе мѣрили
(Ф1 122) и др.

У славеносрпском језику нема никакве разлике у употреби прилога *тако* у
односу на српскословенски језик:

[...] и послѣ два или три дна извади, и ѡбѣси опетѣ дрѣге фришке
комадке, и тако твори 3 или 4 пѣта, и пребѣдетѣ вѣно сладко (ИП 120–
–121).

Кромѣ тогъ да онъ тако хуѣежествомъ и вкупно украшене премѣте до днесъ видѣо нѣе, имало э то все за нѣга еще и другу прелестъ; прелестъ новости (АН 24).

Форпости предпослани повуку се полагаю све натрагъ и натрагъ, и тако версту нашу сапредъ прекрѣю (НС20 80) и др.

Под утицајем руског језика јавља се и синтагма *таковимъ начиномъ, такимъ начиномъ* са значењем начинске локализације:

[...] а послѣ зажеженѣ крѣпѣ пѣстити оунѣтра, да ракѣа запалитсе, и *такимъ начиномъ* сипай безъ сѣмнѣнѣа вѣно оу то Бѣре (ИП 64).

Таковимъ начиномъ разумѣти треба, кадъ кто рекне, она э звѣзда отъ перве, ова э отъ четверте величине (Ф1 82).

Примери употребе дисталног начинског прилога *онако* забележени су у корпусу из славеносрпског језика, а његово значење везује се за начин вршења процеса који је временски удаљен, како се употребљава и у савременом српском језику (уп. Пипер 1988: 66):

[...] онда, кадъ е се онъ са 8000 людѣи свои противъ 40,000 Француза цѣо цѣлцать данъ борѣо, и тако войски Аустрѣйской и Прайзской времена дао да му у помотъ дойде, и онако славно Французе побѣди (НС18 72).

[...] а послѣднимъ за храбростъ юначество нѣово, кадъ су се Россѣйско-Императорске Гарде Августа 17/29га и 18/30 онако славно биле (НС23 94).

11.1.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Начинска локализација у српскословенском језику остваривала се само прилозима са значењем централности и периферности. Прилози са заменичким кореном *он-* нису забележени у корпусу из српскословенског језика, што је заправо стање које је наслеђено из старословенског језика, у коме овај прилог није забележен. У народном језику у средњем веку овај је прилог био у употреби, а сва три значења заменичкоприлошких начинских локализатора забележена су у славеносрпском

језику, у коме се за начинску локализацију употребљавају и прилошки изрази из руског језика.

11.2. Начинска квантификација

11.2.1. Апсолутна квантификација

11.2.1.1. Универзална квантификација

11.2.1.1.1. *Универзални квантификатори афирмативног типа*

11.2.1.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Универзални начински квантификатори афирмативног типа, који у савременом српском језику гласе *свакако* и *свакојако*, фреквентнији су у текстовима из каснијег периода развоја српског књижевног језика. Код славеносрпских писаца забележен је већи број примера, док је у српскословенским текстовима забележен само један прилог. Да је постојао универзални квантификатор афирмативног типа, показује пример из народног језика који смо пронашли у РКСС: **всакоѣко богъ строе на оуныша чловѣкомъ** (РКСС1 182).

У старословенском језику начински универзални квантификатори афирмативног типа гласили су **всако**, **всаачьско**, **всаачьскы** (СЈС).¹⁴⁷ Сем првог прилога, остали нису забележени у корпусу из српскословенског језика:

Рѣ ꙗъ къ пришьдѣшимъ к немю иудѣомъ. всако рѣете ми притчю сию
(МЈ 140, Лк 4.23).

рѣхъ же никакоже ꙗи. тако всако скврину и нечисто николиже не вьниде
въ оуста моя (МА 20, 8).

¹⁴⁷ У савременом руском језику се као нестандардни облици користе прилози *всяко* и *всячески* (Пипер 1988: 93). Поред наведених универзалних квантификатора у старословенском се употребљавао и прилог **овоѣко** (СЈС), који није посведочен у корпусу, а који је, због броја у основи, ближи нумеричким квантификаторима.

У ВПНЗ (141) овај прилог у првом примеру преведен је предлошко-падежном конструкцијом *без сумње*, док је у СПН преведен прилогом *свакако*, али се на основу контекста може закључити да универзални начински квантификатор у овом, као и у другом, примеру има асертивно значење. О томе да прилози *свакако* и *свакојачо* могу да изгубе демонстративно значење добијајући значење афирмативног исказа „сигуран, ипак” налазимо и у речницима (в. РЈАЗУ). До тога долази онда када асертивна функција постаје доминантна (уп. Пипер 1988: 93). Увидом у примере које за употребу горе наведених прилога налазимо у СЈС, може се констатовати да је наведена функција била позната овим прилозима још у старословенском језику.

11.2.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележени су примери употребе прилога *свакојачо*, који има значење универзалне квантификације:

[...] ученику читателю јоше свакојачо мало просто, неудобвразумително и мало полезно остати мора (КМЗ 7).

[...] и 300,000 людій є у великомъ оному царству пропало, кога є Самодержаць свакојачо тражіо, да у миру са Французскомъ остане (НС13 51–52).

Є. Ц. В. свакојачо є гледало, посредствомъ своимъ учинити, да се война не почне (НС7 28).

Царь се є нашъ свакојачо трудіо, да бы се давно желаемый миръ у Европи установіо (НС7 28) и др.

Код неких примера јавља се асертивна функција, која, како је показано, није новина код ових прилога.

11.2.1.1.2. *Универзални квантификатори негативног типа*

11.2.1.1.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У универзалне начинске квантификаторе негативног типа спада заменички прилог *никако* (*никакоже*):

и прѣбыс(тъ) тоу оудварае се съ ч(ь)ст(ь)ными чрвнѣци въ правилѣ и заповѣди с(вє)тѣныхъ и б(о)гоносныхъ шт[ь]цьѣ. и никако же лѣне се (ЖСС1 52).

надѣюще с(є) на г(оспод)а оуподобише с(є) горѣ с(вє)тѣи. еже никакоже под[ь]вижет се напастѣми вражѣами (ЖСС2 166).

и нѣколико врѣме прѣбысѣтъ въ нероукотворенѣмъ ѣмоу монастыри оудварае се съ чѣстными чрвнѣци по правилѣ и по заповѣди светѣныхъ и богоносныхъ отцьѣ, и никакоже лѣне се нѣ паче добрыми подвигы мнзѣхъ прѣспѣвае (ЖССД1 50).

надѣюще с(є) на г(оспод)а оуподобише с(є) горѣ с(вє)тѣи. еже никакоже под[ь]вижет се напастѣми вражѣами (СТ 166) и др.

Универзални квантификатори негативног типа могли су и у ранијим епохама да се употребљавају у исказивању временске негативне квантификације. То произлази из чињенице да је универзална начинска квантификација истовремено и временска, јер процес који се не врши ни на један начин не врши се ни у једном случају, а такође и из чињенице да једна негација подразумева друге (Пипер 1988: 94). Као илустрацију навешћемо и следеће примере, а забележено их је више:

аште ли же прѣзоривъ бѹдеши моимъ словесемъ, въ животѣ твоємъ талмо оупован мене видѣти никакоже (ЖССТ 40).

[...] никако таковагоо дела (да не) будет нам видети, иже нами супос(татъ)ствуюштагоо (ХС2 268, 805–806) и др.

11.2.1.1.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику је такође у употреби прилог *никако* као универзални начински квантификатор негативног типа:

однако гдѣ новѣй младенецъ естъ, не допѣрати вѣна никакѡ (ИП 14).

Многократно нами на сердцу нѣка мала вещь лежи, кою бы другому открыти весма ради; но ничто меньше никако къ рѣчи несмемо (АН 45).

Ючерь су опетъ у ютру ударали, и цѣо се дань тукли, но ни су никако мѣсто ово освоити могли (НС18 72) и др.

Под утицајем руског књижевног језика употребљавао се и прилошки израз *никојим начином*:

[...] но есть! свакій часъ намъ нова изисканія долазе, коя, да бы се и како усиљавали, никоимъ начиномъ истерати не можемо (НС6 26).

Никада га мы заборавити нетъемо, никада га изъ памяти наше изгладити давно желаемый тай отечестолубивый ужитакъ, кой никоимъ начиномъ, ако бы се икако усиљавали, изразити ни описати не можемо (НС22 90).

11.2.1.2. Неодређена квантификација

Подсистем неодређених заменичких прилога је организован по истом принципу као и код заменичких прилога са осталим категоријалним значењима.

11.2.1.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Неодређена начинска квантификација у српскословенском језику изражавала се прилогом **нѣкако**:¹⁴⁸

и нѣкако иногда въ разумѣнїе, своеѣ надежде сего свѣта ѿт[ъ]вратисмо (ХТ 46).

нѣждно некако глас испустивъ рекъ [...] (СА 47, 3–4).

[...] сеи ва толикому страху ѿбдържим биваше, да некакоо негде сном ѿтегоштеннем ѿбрештен будет (ХС2 70, 468).

[...] ѿбаче же ва савештавании своем Казимир крал и сицева саматраше, да некако влахїиски народ предавание свое сили турско сатворивши, и тако

¹⁴⁸ Облик **нѣкако** могао је да означава и неодређену заменицу средњег рода: [...] смѣренїа ѿ ради многа всѣмъ любимъ бѣ и оудивленъ, въ дњи оубо въ потрѣбахъ пльтьскыхъ слоуїе братїи, въ ношти ѿе въ молитвахъ стоїанїа ѿбноѣтнаа многаа имы, и тако мнѣти или тѣло нѣкако мѣдѣно и ѿдоуѣвленно (ЖССТ 35).

са васеми супостатними силами, ва Лешску област бран творити вахождение сатворити будут (ХС2 322, 895) и др.

На основу датих примера може се приметити да се неодређени начински квантификатор **нѣ како** могао употребљавати уз још неки неодређени квантификатор из другог подсистема заменичкоприлошких квантификатора, чиме се појачавало значење неодређености. Овај прилог неутралан је у односу на критеријум неререференцијалности, што је случај са овим прилогом и у савременом српском језику (в. Пипер 1988: 113).

Само је у једном примеру забележен прилог **како** са значењем неодређености у српскословенском језику, а његово значење је неререференцијално, што је и иначе одлика беспрефиксалних неодређених прилога:

Вѣноу с(вѣ)тъи сиѣи мои г[оспо]д[и]нѣ. неисповѣдимѣо страхъ в(о)жеи въ ср[ъ]д[ъ]ци своѣмъ имѣѣ. и оубо ав' се прит'че г(лго)лаше. еда како на мнѣ грѣшнѣмъ съврѣшит' се вл[а]д[ы]кы моего. прит'чноѣ слово (ХП 40).

Сем ових, други неодређени начински заменички прилози нису забележени у корпусу из српскословенског језика.

11.2.1.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику, под утицајем руског књижевног језика, начинска неодређена квантификација остварује се прилошким изразом *којим нибудь начином*, који има значење неререференцијалности:

Ово искуство, всякогъ оногъ у печаль певргнути мора, кой родъ свой истинно любви, и кой жели сочеловѣкомъ своимъ, коимъ нибудь начиномъ полезень быти (Ф1 П3).

Но всякій може коимъ нибудь начиномъ наукамъ помагати, и тако благополучіе рода свога умножавати (Ф1 П6) и др.

Поред поменутог начина исказивања неодређене начинске квантификације, забележени су и следећи прилози са значењем неререференцијалности: прилог *икако*, који има неререференцијално значење, а у првом наведеном примеру се овим прилогом исказује сумња у могућност реализације процеса о чијем се начину (из)вршења реферише прилогом, беспрефиксални прилог *како* и прилог *какогод*:

У почетку месеца Јуниа оду С. В. изъ престолна града свога ближе къ воиницу; да бы тамо и о миру, кой є непрестанно желило, ако се икако то учинити узможе, радити (НС10 40).

Никада га мы забравити нетъемо, никада га изъ памети наше изгладити давно желаемый тай отечестолубивый ужитакъ, кой никоимъ начиномъ, ако бы се икако усиливали, изразити ни описати неможемо (НС22 90).

Черта крива, ако случайно и какогодъ кривуда, зовесе неправилна (КМЗ 14).

АКЪ БЫ КАКЪГОДЪ МЪШАЛО, НА ВЕРХЪ НЕ СТАНЕТЬ, НО ЄДНАКЪ НА ДНО ПАДАЕТЪ (ИП 412).

[...] камо за ню срећа да є ове свое драгоцености у време француске револуције како обранити и сачувати могла! (ИЕП 8) и др.

У славеносрпском језику се, дакле, употребљавају прилози који су и данас својствени српском књижевном језику, без разлика у значењу.

11.2.1.2.3. Упитни прилози

11.2.1.2.3.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЛЕЗИК. Упитни прилог са начинским значењем *како* као и у савременом језику представља посебну језичку јединицу без посебног микросистема (в. Пипер 1988: 128):

КАКО БО ПОЖИВОУ БЕЗЪ СВЪТЛАГО ТИ ЛИЦА. КАКЪ БО ОБИЧАИ ПРИМОУ (ХП 70).

Р(е)че бо, аще ѿ васъ иже васъ ради радеше, и слово въздати хощеце. како мы всакоудѣ симъ не повинемъ се. и тако глава прочеи чести дѣла. оуслышаемъ же и поработаемъ (ХТ 80).

Гдѣ ли како ли соут(ь) д(оу)ше праведных[ь], или грѣшных[ь] (СТ 190).

Ѿ како възпою твою житию ѿт[ь]че. или како възмогу слово принести ты (ССС 210).

нъ повѣждь намъ, отче нашъ светый, како ти се срѣдце разврзе, како вниде въ те страхъ божии, и како доухъ светый своєю благодѣтию и огласи вса чувства твоа душевнѣа и тѣлеснѣа (ЖССД1: 44).

н(ы)на же мнѣ како г(о)сподовати повелѣваете (СА 74, 5–7).

11.2.1.2.3.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику нема никаквих семантичких специфичности:

Что э пролетіе? како оно бива? Како долазе частице цвѣта до мене? Како я чуюмъ гласъ славуя (Ф1 2–3).

Како э всяка частица концу своему сходна? (К 69) и др.

11.2.2. Релативна квантификација

11.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Од начинских релативних квантификатора забележени су само прилози којима се означава подударност. Као и код осталих категоријалних значења, овакво се значење остварује партикулом **жде**:

На х(ри)с(то)во рождество поста. такожде боудї вамъ. тако и въ посте с(ве)т(ы)хъ ап(о)с(то)ль (СТ 134).

такоже бо и ви кьг^а противисте се боў. нїѣ же помиловани бысте. противлениемъ си хъ. також^е и сии нїѣ противише се вашей мл^ѣти. да и си послѣдъ помилованы боуду^ть (МА 161, 30–31).

[...] неци народи ѿт угърскаго кралевства ѿласти ѿбичаи сицеви имели сунт, тако ванегда мужаскаго полу кралевско чедо раждаемо биваше, да ѿт

домовитаго човека по един вол кралю ваздаваем<о> бивает, такожде случимо бивши и ва рождение сего Второго Лудовика крала угърсаго (ХС2 353, 943–944).

Адвербијално значење лексеме **такожде** данас се сматра застарелим, а она се у савременом језику третира као речца. Некада је, међутим, била у употреби и са адвербијалним значењем, а партикула **жде** је специјализовала начинско значење: „тако исто као претходно наведено” (РМС).

У народном језику се такође употребљавао овај прилог са поменутиим значењем, али разликује се само у фонетској реализацији. У народном језику гласи *такође* (**такоге**): *џо соу дръжали земле: и винограда: и ѿраниа: њ г^ана ми светопочившега ѿца ми: такожде имь створи милость кра^ѣтво ми да си дръже и ѡ кра^ѣтва ми* (ССЗН 36).

11.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику, као и у савременом српском, значење подударности остварује се употребом прилога *исто*, као и прилогом *такожде*:

Садъ обче обькновенымъ превраћанѣмъ Англійски речи именую, и пишу другїи, а такожде и мы сами наше име *Круссе*. И тако су исто послѣ и мои содружницы мене звали (РК 2).

[...] тако исто я добѣсамъ волю драговолно прѣимати и учити, и овимъ начиномъ я на овомъ путешествію обое, и морепловаць и торговаць постадо (РК 34) и др.

Да је претходно наведено тачно, показује употреба прилога *такожде* и израза *тако исто* у сличном контексту:

Тakoжде и онай, кой на крову корабля сѣди, далше около себе види, нежели онай, кой изъ корабля гледи. [...] Тако исто онай, кой съ брега у море гледи, найпре катарку приходяща корабля види, а по томъ и тѣло самаго корабля (Ф1 175).

Што се релативне квантификације неподударности тиче, забележен је пример употребе прилога *напротив*, који има значење градуелне квантификације:

[...] и держаосамъ чунъ мой врло сѣверу, то естъ спрођу стране рѣке гди э она напротивъ текуща рѣка долазила (РК 288).

Аколи онъ ветъма на противъ иде, нежели что берзость воде изискуе, тотве онъ выше оногъ опредѣленогъ мѣста дойти (Ф1 47) и др.

Прилог *супротно*, који се данас употребљава са значењем које је у славеносрпском језику било својствено прилогу *напротив*, нисмо забележили у текстовима писаним славеносрпским језиком.

11.2.2.3. Рестриктивна квантификација

За рестриктивне начинске квантификаторе у савременом српском језику утврђено је да се као релевантан јавља критеријум кондиционалности. Прву групу примера чине прилози за које је карактеристична само рестриктивност, чије се значење може парафразирати као 'не тако', док другу групу чине прилози који имају значење кондиционалности и чије се значење може парафразирати као 'ако не тако, онда...' (Пипер 1988: 146). У српскословенском језику начински рестриктивни прилог има само значење рестриктивности, док је у славеносрпском забележено и значење кондиционалности, које је заправо резултат развоја српског народног језика.

11.2.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У основи начинских рестриктивних квантификатора у српскословенском језику налази се, као и код осталих семантичких система, заменички број *инъ*. Према томе, овај прилог гласио је **ИНАКО**:

БЛИКО ОУБО СЪВРЪШЕНИХЪ. СЕ МОУДРЪСТВОУЕМЪ. И ЕЖЕ ИНАКО
МОУДРЪСТВОУЕТЕ. И ТО БЪ ВАМЪ ГОВИТЬ (МА 278, 15).

аще ли кто инако оучить. и не пристоуплютъ къ зр^авнымъ словесемъ г^а нашего ис х^ѣа. и оучению же блазѣи вѣрѣ. разыгрѣдѣ ничесоже не вѣдѣи (МА 314, 3).

и въ неадениа запрѣщениа да в'нидет(ь). аще ли да инако его смѣрити како иес(ть) игоуменоу годѣ (ХТ 52).

послѣдѣ же четириимѣ ѿ рага текѣшим. въ вселѣннѣю походи. инако бо сѣ видѣти не можеши (СА 369–370, 6–10).

Следећи примери потичу из народног језика, а преузети су из РКСС: *кѣ* разорити или *инако* *ѣчинитъ* (РКСС1 409); *инако* *да* *не* *бѣде* (РКСС1 409); *ерѣ* *се* *инако* *не* *може* (РКСС1 409). У РКСС нема примера за употребу прилога *иначе* у народном језику.

У РЈАЗУ се наводи да су у употреби били и прилози *иначе* и компаратив *иначије*. У корпусу из српскословенског језика нисмо пронашли примере за употребу ова два прилога. Вук у свом *Рјечнику* (1852) има оба прилога, а као пример наводи: *Јели тако, да није инако?* под одредницом *инако*.

Заменички прилог *другачије* такође је био у употреби у народном језику, али није забележен у корпусу из српскословенског језика.

11.2.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Прилог *иначе* забележен је у славеносрпском језику са значењем рестриктивне начинске квантификације:

Не иначе и Плинии говоритъ, что съ водомъ растворенное и оумѣренно пѣнное вѣно оумножава наипаче кровь и снагоу (ИП 7).

[...] съ вѣнами иначе оу лѣто, а иначе оу зимѣ постѣпати треба (ИП 90).

А кадъсе иначе нипощо неможе, развѣ съ бѣдствованіемъ къ добродѣтелнымъ исправлѣніамъ доћи; онда мужественни Витезь [...] нима на Мейданъ изићи нимало несумня (СЗР 107).

Мысмо сирѣчь досадъ во обще все сүстеме разсуждавали, и видѣлисмо да о всѣми неподвижными звѣздами иначе мыслити не можемо (Ф1 95) и др.¹⁴⁹

Наведени примери реферишу само о рестриктивности, а забележени су и примери у којима прилог *иначе* има и значење кондиционалности:

[...] а гдѣ бы овѣи иначе были развѣ у скважинама? (Ф1 18).

Какобы могло иначе челоуѣчество обстати? (К 42) и др.

У савременом српском језику прилог *иначе* јавља се само са значењем и рестриктивности и кондиционалности (в. Пипер 1988: 146–147).

Прилог *иначе*, са значењем рестриктивности, забележен је у славеносрпском језику и са временским значењем, што је у складу са природом начинских прилога:

Всяка иначе за нѣга весела страна у печалну одежду облечена видяшесе (АН 14).

Забележени су у употреби у текстовима писаним славеносрпским језиком и прилози *другојаче* и *другојачије*, који има другачију основу, карактеристични за народни језик, чије је значење само рестриктивно:

Добро и Зло! но сама вещь, и повседнѣвнѣ Искусство освѣдочава, и неоставля ни длацице двоумлѣня да э тако а не другојаче (СЗР 4).

Никако дакле другојаче, разве разумно мислећи, и расуждавајући, и що есть, одъ ша нѣе распознавајући и раздѣљавајући, можемо къ чистой Истини доћи (СЗР 53).

Много се досад о свойствама овога мужа писало: нѣга су различите едне другима противне страсти писателя различито и описивале: свака га е по

¹⁴⁹ Оснивачки акт о Матици српској (1826) завршава се реченицом „Тако, а не иначе”, а исти назив симболично носи и споменица о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад (ТНИ 2014).

свом начину или краси́ла или ружи́ла; но заса́д и немо́же друго́ячје́ бити (ИЕП 11).

Када войске Соединене уступати начну, промѣнесе за време нѣко война ова друго́ячје́, и С. Ц. В. почне свако́й дань вше и више чувствовати, да е то невозможно [...] быти (НС10 39).

11.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ: Подсистем начинских локализатора и начинских квантификатора није био развијен у великој мери, што је случај и данас.

Значење периферности начинских локализатора у српскословенском језику није забележено. Како ови прилози захтевају непосредну комуникацију, не можемо тврдити да таквог значења није било.

Универзални квантификатори забележени су са функцијом асертивности у српскословенском језику, што показује да је овакво значење старо, а изводи се на основу природе прилога и његове семантике (в. Пипер 1988: 94).

Рестриктивни квантификатори у српскословенском језику имали су само значење рестриктије, док кондиционално значење, које рестриктивни заменички прилози имају у савременом језику, а које смо забележили и у славеносрпском, нисмо пронашли.

Утицај руског језика огледа се у употреби прилошких средстава својствених овом језику, с једне стране, или утицајем на фонетски лик прилога који су у употреби били и у српском језику, с друге стране.

12. ПОДСИСТЕМ КОЛИЧИНСКИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

12.1. Количинска локализација

У прилоге унутрашње локализације поред начинских прилога спадају и количински прилози. Овим прилозима се упућује на интензитет глаголске лексеме (Пипер 1988: 63). Обележје својствено само овим прилозима је квантитативност.

У савременом српском језику у употреби су количински прилози који имају обележја централности, периферности и дисталности (Пипер 1988: 67).¹⁵⁰ У српскословенском, међутим, забележени су само прилози са заменичким кореном **т-**.

12.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Најфреквентнији количински прилог у српскословенском језику јесте прилог **толико**.¹⁵¹

и глше дмю бченици. ѿ кюдѡ намь въ пѣстѣ мѣстѣ хлѣбь толико (МЈ 101, Мт 15.33).

Чтсла въ вась, не волимь быти. толико да ви боудеть елико довољно имате прѣпитанию (ХТ 90).

того ради и бѣси не толико искоушише него (ЖССД2 120).

Царь же рече: все оть полаты царства ми да поставлю, еже есть на потребу твою светины; толико не прѣкослови светааго доуха благодѣти (ЖССД2 157).

чесо ради толико самърти боим се? (ХС2 38, 406) итд.

¹⁵⁰ Говорећи о количинским заменикоприлошким локализаторима, Пипер (1988: 67–69) дотиче се и питања оправданости за убрајање ових речи у заменичке прилоге с обзиром на чињеницу на то да *толико* по синтаксичкој функцији не спада у ове речи јер се у великом броју примера прилошка реч може претворити у придевску, при чему је атрибутички употребљена (*Она се толико љути* и *Њена љутња је толика*), због чега истиче да је пре у питању значење интензитета него количинско значење.

¹⁵¹ Пипер (1988: 69) разматра лексичко-граматички статус заменичких речи количинске локализације и утврђује да реч *толико* по својој синтаксичкој функцији не припада заменичким прилозима.

У народном језику регистрован је овај прилог уз различите партикуле (**толикози, толикои, толикоге, толикогеѣ**).

У старословенском језику постојао је и прилог **толи**, без партикуле, који је могао да има и количинско значење, а садржао је значење градуелне квантификације (у речнику се његово значење дефинише као „тако, толико много” (СЈС)). Овај прилог смо у српскословенском забележили само са временским значењем, док следећи пример са количинским значењем потиче из народног језика: **ти сѣ закони толи тврѣди, ѣрь се не би могли никако прѣтворити** (П 94). Супротно овом прилогу, употребљавао се прилог **нѣколико**, о чему ће бити речи.

Значење количинске локализације са значењем централности у старословенском језику вршено је начинским прилогом **сице** (СЈС) у корелацији са другим речима, а значење централности у старословенском језику имао је и прилог **селико**, који поред значења централности у својој семантичкој структури има и семантичку компоненту *много, мноштво* (в. РМЧ). Такав прилог нисмо забележили у корпусу из српскословенског језика. Прилог са заменичким кореном **ов-** бележе речници народног језика у облику **оволико** и са партикулама **оволикози, оволикои**, а најстарија потврда потиче из XV века, што се поклапа са временом замене заменице са кореном **с-** заменицом са кореном **ов-**.

Прилог **онолико**, са значењем дисталности, није забележен у српскословенском језику, што се може повезати са чињеницом да га не бележи ни СЈС у старословенском језику. У РКСС јавља се са неколико потврда из народног језика: **за онолико врѣмена** (РКСС2 217); **онолико само** (РКСС2 217).

12.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Прилог *оволико* у славеносрпским текстовима има значење централности:

Какова скорость нора то быти, да чловѣкъ у 2. сата 50. а у одномъ 30 миля прейти може? Оволико не може ни птица прелетѣти (Ф1 34).

Оволико мужества нѣе Аристидъ у супруги своей мыслѣо (АН 167).

И у славеносрпском језику у употреби је прилог *толико*, који може да упућује анафорски на претходни контекст или катафорски на контекст који следи:

Общее благополучіе нїе толико сердца ихъ занимало (Ф1 П6).

Но толико мы отъ астрономовъ знамо, да отстояніе планетовъ отъ Солнца, спрама отстояія неподвижныхъ звѣздъ чрезвычайно малено есть (Ф1 83).

Защо я на толико мѣста називлѣмъ суетвѣріе глупо? (СЗР 63).

Можелісе гди толико не благодарань синь наѣи, кои такогъ оца неби любіо (СЗР 9).

Само једанпут забележен је пример употребе прилог *тол/толь* са количинским значењем:

Мысли человѣческе, кое ничто тѣлесно не имаю, на бумагу (папирь) поставити посредствомъ писмень, есть воистинну толь великое художество и наука, да разумный человѣкъ, человѣкъ Філософъ [...] оному высокому уму дивитісе мора, кой э первый на предивное ово изобрѣтеніе дошао (СС 1).

Овај прилог употребљен је под утицајем руског књижевног језика јер се у текстовима писаним руским књижевним језиком среће прилог *толь* са количинским значењем: Потомъ вземъ съ собою нѣколикихъ Шляхтичевъ поѣхаль напреди по ночтѣ въ Амстердамъ, градъ котораго Онъ толь съ великою нестерпѣливостію видѣти желилъ (ЖПВ 220–221) и др. Других руских заменичкоприлошких количинских локализатора нема у корпусу из славеносрпског језика: уп. Историческія книги представляютъ намъ Польскихъ государей столько сильныхъ, что нѣкога и самыя Римскіе Цесары были не въ состояніи преодолѣтъ оныя (ЖПВ П1) и др.

У славеносрпском језику има примера употребе дисталног прилога *онолико*:

Некасу два оловна танета, отъ коихъ двапутъ онолико массе има и трипутъ онако скоро се движе као друго (Ф1 64) и др.

12.2. Количинска квантификација

12.2.1. Апсолутна квантификација

12.2.1.1. Универзална квантификација

12.2.1.1.1. Универзални квантификатори афирмативног типа

12.2.1.1.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У старословенском језику су значење количинског универзалног квантификатора афирмативног типа имали прилози **вѣсако**, **вѣсьма** и **отѣнждѣ** (СЈС).

Са поменутиим значењем забележен је само последњи прилог. Значење универзалне квантификације прилога **отѣноудѣ** контекстуално је условљено и захтева афирмативни исказ јер у супротном има значење негативног универзалног квантификатора.¹⁵² Овај прилог био је у употреби до краја српскословенске епохе. Следећи примери илуструју наведено значење:

и того вѣ изгнниѣ створи. запрѣщ' не исповѣдати ни помѣновати
ѡт[ѣ]ноудѣ трѣклетого имени. и ѡт[ѣ]ноудѣ искорѣни проклетоую тоу
вѣроу (ЖСС1 36).

Сего сина своего Стефана ва сръбскомъ народе първаго деспота бившаго,
с[ве]толюбиви анѣлскоиночаскемъ и житиемъ ѡтноуд пребивати
изволиви Неманѣ (ХС1 218, 59) и др.

И. Грицкат (1972: 62) наводи да су се са значењем „сасвим” у старом језику употребљавали облици *све* и *свим*, али их у корпусу нисмо забележили како бисмо такво њихово значење могли да илуструјемо примером.

12.2.1.1.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Универзални количински квантификатор у славеносрпском језику, под утицајем руског, употребљава се у облику *совсјем*, као и у облику *сасвим*, *сосвим*:

¹⁵² У пољском савременом језику универзални квантификатори степена могу такође да буду употребљени и у афирмативним и у негативним реченицама (Пипер 1988: 96).

На среды Амфітеатра една соба особито сведена бѣше, гдѣ на трапезы округлой свѣща живымъ пламенемъ горяща и книга со всѣмъ отворена лежаше (К 17).

[...] учинимисе дасе и нѣговъ величаня говоръ сасвимъ премѣнїю (РК 27).

[...] между тимъ се пакъ ревностно и са свимъ преправе, войну на ново продужити (НС1 2).

Ясамъ овомъ нѣговомъ намѣренїю со свимъ противостаю (РК 84) и др.

Прилог *потпуно*, који по пореклу није заменички, није забележен у корпусу, али је био познат српском народном језику, о чему сведочи РЈАЗУ.

12.2.1.1.2. Универзални квантификатори негативног типа

12.2.1.1.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Прилог *отнюдѣ*, о чему је било речи, у реченици са негацијом имао је значење универзалног квантификатора негативног типа. Такво значење наслеђено је из старословенског језика.

12.2.1.1.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Поменуто значење прилога *отнюдѣ* забележено је и у славеносрпском језику под утицајем црквеног језика:

Я отъ стране мое несматраюћи нато нимало. штоће преводъ Книжице ове, као што э обыкновенно, общой Крїтїки подложанъ быти; труда отнюдѣ щадїю нисамъ народни Языкъ мой съ едномъ странномъ и воистинну примѣчанїя достойномъ повѣсти (РК II).¹⁵³

У корпусу из славеносрпског језика забележени су и следећи универзални негативни квантификатори *нимало* и *нипошто*:

¹⁵³ В. и РСЈ.

А кадъсе иначе нипощо неможе, развѣ съ бѣдствованіемъ къ добродѣтелнимъ исправлѣніамъ доћи; онда мужественни Витезь [...] нима на Мейданъ изићи нимало несумня (СЗР 107).

Я отъ стране мое несматраюћи нато нимало. штоће переводъ Книжице ове, као што э обыкновенно, общой Крѣткіи подложанъ быти; труда отнюдъ щадїо нисамъ народни Языкъ мой съ однимъ странномъ и воистинну примѣчанїя достойномъ повѣсти (РК II).

Фарисейска дугимъ постомъ, и притворномъ светиньомъ поблећена и намргоћена лица, познаваюћи ниова пакосна и лукава срца, нїе могао ни пощо трпити (СЗР 10).

[...] и кадъ душа наша ову Богоданну и себи природну Свободу позна и окуси, никакосе и нипощо већ поработити неможе (СЗР 38).

[...] накупило се є толико людїй около нѣи, да кочїяшь и предяхачь [...] нипощо протурати нису могли (НС8 34) и др.

12.2.1.2. Неодређена квантификација

12.2.1.2.1. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику је, поред прилога *колико год*, забележен и прилог *колико нибуд* под утицајем руског језика, оба са значењем неререференцијалности:

Онай кой э у теченїе свѣта колико нибудъ мало загледао, добро зна, да доброму зло за стопомъ слѣдуе (АН 62).

Я мое рѣчи предъ цѣлымъ свѣтомъ, коликогодъ ты пута желишь, повторити хотъу (АН 66–67).

Са значењем неодређености могао је да буде употребљен и прилог *колико у* кондиционалној реченици:

Всяко тѣло, ако бы колико малено было, состоитъ изъ частиць, на коесе оно раздѣлити може (Ф! 19).

12.2.1.2.2. Упитни прилози

12.2.1.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. У српскословенском корпусу није забележен упитни прилог *колико*.

12.2.1.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Упитним прилогом *колико* поставља се питање о количини најчешће конкретног денотата, али то може бити и количинско одмеравање неког процеса или особине. У славеносрпском корпусу нема никаквих семантичких разлика у односу на данашње стање:

О вы красне и незлобне душе, кое вы безъ вожда на опасной юношескїя стази ходите, колико э потребно, да вы всяку ону точку землѣ размотрите, на кою неискусна нога ваша стати мыслить (АН 21) и др.

Што се тиче прилога *пошто*, који своје количинско значење у савременом српском језику остварује само када се односи на цену нечега (в. Пипер 1988: 128), претпостављамо да би могао да се нађе у славеносрпским текстовима.

12.2.2. Релативна квантификација

12.2.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. С обзиром на природу релативних заменичких квантификатора да „увек дају количинску карактеристику извесног денотата у односу на неку количину која је изван њега” (Пипер 1988: 132), не чуди што посебно место међу њима заузимају количински прилози. Микросистем релативних количинских квантификатора био је и квантитативно и квалитативно развијенији у српском књижевном језику у средњем веку у односу на релативне квантификаторе осталих категоријалних значења.

Међу релативним квантификаторима у савременом српском језику посебно место заузимају кумулативни и градуелни квантификатори. Први се односе на објекте дискретне, а други на објекте индискретне природе (Пипер 1988: 138). Наиме, реч је о конкретним ентитетима код прве, односно о процесима и особинама код друге врсте наведених релативних квантификатора. Ми ћемо се

бавити само градуелним квантификаторима, који могу да се остваре као интензификатори и екстензификатори.

У српскословенском језику забележени су градуелни интензификатори **вельми, кольми, мьного, тольми (толь), вьсьма**, као и екстензификатори **мало, не мало, зѣло**:

не тъкмо тако мене грѣшнымъ, нь и много оуздающихъ се оуказоуѣтъ (ХТ 36).

Краснаа тако б(ог)оу приѣтно. и къ вашей не мало сънабдѣемо пол'зѣ ѿ г(оспод)ѣ х(ри)с(т)ѣ (ХТ 14).

И вьнегда прїити емоу на нареченна мѣста съ оученикомъ своимъ, мало копноуѣше (ЖССТ 52).

ѿ б(о)жїи всевидѣїи очи. злѣ, и зѣло напаст'но съвѣщаль іес(ть) (ХТ 78).

Паки же намъ слово да въводит се къ рѣдителемъ блажного, благо бо мнѣ и ѿ сихъ слово и зѣло любимо (ЖССТ 35).

[...] такоже Давидъ сказаетъ, иже многыхъ ради своихъ штедротъ не к чловѣкомъ тѣчию промыслъ творешта, нь и къ млымъ животнымъ и птѣньцемъ врновомъ призываюштимъ и, колми боештихъ се его паче и волю его творештихъ оуслышитъ (ЖССТ 130).

мало нѣчто приложоу къ р(е)ченымъ. и вел'ми потрѣбно же и п[о]добно (ХТ 84).

[...] имеваема биваху, толми убо дързновеннише Роѣолани савроматїиски народ, ва мимошадше зимно време изсечениу предавши римска два ѿпльчителна пълка, велїим упованием ва Мисиу нападателно вахождение сатворили сум (ХС1 51, 32).

И велми радую се рече, бившому мнѣ вашему саслужителю (ХС1 201, 32).

Ва поодградно место изван градскаго зида, ка старому Будиму изходештеи страни, сими телесан погребена сум, ва тои гробници мала церква ваздвижена естъ, иде же да ѿ усапших б[о]жесставниѣ жертвы садевати се имеют: ѿтсуду ва настоеште време велми множашиа<тва> злоба начинаеть бити (ХС2 73, 474).

и не могы оу'клонити се от[ъ]ноудѣ. ни стати могы на ногоу своєю. ѿд[ъ]їета бо вѣста нозѣ яго. и прѣжеженѣ оу колѣноу огнемъ. и в' съма малъ не ѿт[ъ]пад'шии. и не др'жещи се (ЖСС1 78) и др.

За неке прилоге није забележен велики број примера, па се не може тврдити да су се употребљавали само за квантификацију процеса или особина. Прилог **вельми**, на пример, који се данас употребљава у функцији квантификације особине која је исказана придевом и прилогом (в. Пипер 1988: 138), у старословенском језику служио је и за квантификацију процеса (СЈС), о чему сведоче и неки од наведених примера из српскословенског језика. РКСС бележи овај прилог у облику **вельми**, **вѣома**, **вѣоми** и **вельмѣ**.

Неодређени количински квантификатор **нѣколико** често се среће као идентификатор релативног значења. Забележен је самостално или као део синтагме којом је именицом **врѣме** сигнализирано временско значење:

Ѡтидоше въ келїе слоужбы творити. и нѣколико мало покоа вѣкоусити (СТ 181–182).

Прѣбывъ же нѣколико тоу въ домоу светыѣ богородице студеничскыѣ ... всѣмъ собою образъ показоуѣ (ЖССД2 118).

и нѣколико врѣме прѣбывъ въ нероукотворенѣмъ ѣмоу монастыри оудвараѣ се съ чьстѣныими чрьньци по правилѣ и по заповѣди светыхъ и богоносныхъ отць, и никакоже лѣне се нь паче добрыими подвигы мнзѣхъ прѣспѣваѣ (ЖССД1 50).

12.2.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Поменута употреба прилога *неколико* забележена је и у славеносрпском језику :

[...] а **танкаа**, **коа** **ѣсть** **свагда** **полезнѣ** **за** **вїно**, **нежели** **она** **дебела**, **находитсе** **оу** **вїнѣ**, **и** **причинзава** **вїнѣ** **ѣще** **и** **оу** **дрѣгомъ** **бѣретѣ** **нѣколико** **врѣти** (ИП 106).

Всякомъ э изъ искуства познато, да всяко тѣло нѣколико противстоитъ, когда га кто съ мѣста кренути хотѣе (Ф1 15) и др.

Поред временског одмеравања, среће се исти заменички прилог са значењем просторног одмеравања, чије би значење могло да се парафразира количинским прилогом 'мало':

Тако и: пр: ако мы оне неподвижне звѣзде упамтимо, при коимъ се Луна у опредѣлено нѣко време у еданъ данъ находила; то мы ню сутра данъ на ономъ мѣсту у ово време видѣти нетъемо, но дасе она нѣколико къ востоку помакла (Ф1 80).

И количинско одмеравање може се парафразирати са 'мало':

Успи нѣколико млека оу чистѣ лонацѣ и сыпай помалѡ тога брашна (ИП 128).

[...] оуспи оу млеко нѣколикѡ жестоке ракѣ или вѣнскогѡ спирта (ИП 144).

Я самъ му се съ Естествоиспитателствомъ, кое намъ э Ученнѣйшій Г. Стойковичъ сербски дровао, неколико бранѣо (КМЗ 7).

Дакле, у свим наведеним примерима количински неодређени квантификатор **нѣколико** има значење „мало, у извесној мери”, што потиче од значења заменице која је у основи (в. Грицкат 1972: 59).

Овакво значење је у рускословенском имао прилог *нѣсколько*, док је у руском књижевном језику забележен такође прилог *нѣколико*: **При вопросительной (?) въ церковныхъ же книгахъ (;) повышаемъ нѣсколкѡ гласъ** (РСГ 11); Подлѣ рѣки Нены есть Лишейная Улина, гдѣ мортыри и Пушки ліются, такожде нѣколико далѣ лежатъ Казармы конныя Гвардіи (ЖПВ 31); Земли между 60 и 57 градусами ширины лежащія отъ Новгорода и средняя часть Сибири, имѣють нѣколико лучшій воздухъ (ЖПВ 34); [...] обрѣли нечаянно младаго Салтыкова, кои нѣколико лицомъ походилъ на Ивана (ЖПВ 158). Овим прилогом се исказује степен изражености одређене особине, која се његовим значењем, дакле, остварује у малој мери.

Под утицајем рускословенског (руског) језика као релативни интензификатор јавља се прилог *весма*, поред прилога *врло*:¹⁵⁴

¹⁵⁴ Ове речи нема ван јужнословенских језика (Грицкат 1972: 62).

Иѣстъ на коли далеко носити, есть весьма опасно: понеже трѣцканѣмъ, и сѣмо и тамо кретанѣмъ оумножавася теплота нѣгова (ИП 109).

Многократно нами на сердцу нѣка мала вещь лежи, кою бы другому открыти весьма ради; но ничто меньше никако къ рѣчи несмемо (АН 45).

Ясамъ се весьма чудіо [...] да э онай скоротечець за знакъ да э тамо быо, еще одну бакарну кастрюлу донео и казао, дасу у ономъ дому были сватови. Послѣ другїи истину ове вещи знати хотѣтъи, да су тамо ишли и все како э казао, нашли (Ф1 33).

А будући да мене аки трећега и послѣднѣга сына съ никаковой торговини учити дали нису, тосе глава моя їоштъ верло рано съ различными мнѣнїями напунила (РК 2).

Све ове вещи есу за мене верло велике, или верло малене (РК 4).

[...] и никадасе ни о одномъ моему изобретенїю тако верло возрадовао нисамъ нежели о томъ, штосамъ већ у состоянїю быо себи одну лулу начинити (РК 297).

Овоми э бодрость врло отузело (РК 300) и др.

Прилог *врло*, како се види на основу примера, могао је да упућује и на процес, што у савременом српском језику није уобичајено.

У употреби су били свакако и прилози *много* и *мало*, *немало*, а забележен је и екстензификатор *колико-толико*:

Всяка кутѣца, у кою э онъ улазіо, имала э о нѣной похвалы много говорити (АН 51) и др.

Дивїо се онъ не мало, гледетѣи, како духъ нѣнъ все что э красно и высочественно чувствуе (АН 51).

Онај кой э у теченїе свѣта колико нибудъ мало загледао, добро зна, да доброму зло за стопомъ слѣдуе (АН 62).

Ово мы колико толико нашими чувствами посягнути можемо (Ф1 83) и др.

Као и у савременом српском језику, релативна квантификација подударности исказује се заменицом са значењем идентичности и лексемом са значењем времена (в. Пипер 1988: 141):

У ономъ мѣсту, гдѣсе едно тѣло находи, у оно исто время, друго быти не може. На овомъ мѣсту, на коему я сада стоимъ и пишемъ, не може у исто доба и Петръ стояти (Ф1 17).

Овде обаче потайный друга мечъ васъ у оно исто время рани, у коемъ вы у величайшей безопасности быти мыслите (АН 23).

12.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Подсистем количинских заменичких прилога у односу на остале подсистеме није био у великој мери развијен. Количински квантификатори заступљени су већим бројем прилога, док је код локализатора забележен само прилог **толико**. Релативни количински квантификатори су квантитативно и квалитативно најразвијенији у односу на релативне квантификаторе других категоријалних значења, што је и очекивано с обзиром на природу релативне квантификације да подразумева количинско одмеравање према другој количини.

13. ПОДСИСТЕМ УЗРОЧНИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

13.1. Узрочна локализација

Узрочни заменички прилози спадају у екстралокализоване прилоге јер се прилогом одређује једна акција према другој (Пипер 1988: 64). У падежном систему говори се и о инклузивном узроку (в. Павловић 2006б: 251), али због чињенице да је узрочна дејкса текстуална, таква могућност не постоји у подсистему узрочних заменичких прилога.

За узрочне прилоге карактеристично је обележје каузативности, својствено само овим прилозима.

13.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Узрочни локализатори у савременом српском језику гласе *зато* и *стога*. У српскословенском се узрочна локализација исказивала предлошко-падежном конструкцијом *сега ради*:

СЕГО РАДИ ИСКАХЪ ЕГО ИЮДЪИ ОУБИТИ ЋКО НЕ ТЪКМО РАЗАРѢШЕ СЮБОТОУ НЪ
И ОЦА СВОЕГО ГЛЪШЕ БЪ. РАВНЪ СЕ ТВОРЕ БЪОУ (МЈ 29, Јо 5.18).

Д(ОУ)ХЪ БО БЪДРЪ. А ПЛЪТЬ НЕМОШНА. СЕГО РАДИ БДИТЕ (КТ 10) и др.

У српскословенском језику је овом предлошко-падежном конструкцијом исказивана близина говорној ситуацији, која се код узрочних прилога схвата као временско-текстуална (в. Пипер 1988: 71). Генитив са послелогом *ради* има значење индиректног узрока у падежном систему (Павловић 2006б: 282). Поред заменице *съ* забележена је и заменица *тъ*:

ТО НА ТОГО ВЪЗЛАГАЮ, ДА ОУПРАВИТЬ ГОСТИ ТАКО ИЕС(ТЬ) П[О]ДОБНО. ТОГО
БО РАДИ ЈЕДИНАГО, РАЗЛИЧНА ІАДЕНИЯ ДА БЫВАЮТЬ ИГОУМЕНОУ (ХТ 96).

Тогоо ради престол таи Антиохійски православним, ва велико преластително сумнение ванимаваем биваше (ХС 66, 56) и др.

Инди­ректно уз­рочно зна­чење ис­ка­зи­ва­но је и сло­бод­ним ин­стру­мен­талом
тѣмъже:

Тѣмъже бра­ти­е б(о)гъ прѣм(и)ло­сти­вы. ѡт­врѣди грѣке ц(ѣ)с(а)рѣми. а
оугре кра­льми (ХП 2)

Поу­тъ бо кратъкъ ѣсть жи­ти­е на­ше. па­ра прѣсть и прахъ. въ малѣ
пав­ла­е­тъ се а въ скорѣ по­ги­ба­е­тъ. малъ бо ѣсть троудъ жи­ти­а
на­ше­го. ве­ли­ко же и бес­кон­ч­но­е бл(а)гъ въ­зданиа. Тѣмъже и азъ
всѣхъ по­слѣд­ни и грѣш­нѣи. при­сно­сла­бы и оуныли на под­ви­зание
д(оу)хо­в­но­е. при­шѣ­ст­во­ва­въ въ с(ет)оу­ю го­роу. шѣрѣтохъ б(о)гоизъ­бра­ныа
свѣ­ти­ла. раз­лич­ны­ми шѣ­разы те­коу­ще къ под­ви­гоу д(оу)хо­в­но­му.
тѣмъже и азъ оу­крѣ­пивъ сво­ю не­мо­щъ. под­ви­гохъ се ѣли­ко силѣ
мо­гю­щи­и. оу­с­т­во­рихъ ш­градоу с(вѣ)тоу­ю (КТ 5).

оу­ни­е би ми та­мо не прѣ­ити къ тво­е­му отъ­цоу. тѣмъ­е мо­лю те,
го­споди мои, въ­са та­ко­ваа ш­тъ­ло­йъ, по­иди съ на­ми (ЖССТ 28).

При­ло­зи­ма се­го ра­ди, то­го ра­ди и тѣмъ­е у на­ве­де­ним при­ме­ри­ма
ана­фор­ски се упу­ћу­је на прет­ход­ни кон­текст, у ко­ме се пред­о­ча­ва уз­рок чи­ја је
по­сле­ди­ца ис­ка­за­на ре­че­ни­цом ко­ја по­чи­ње при­ло­гом тѣмъ­е. Овај при­лог је код
не­ких пи­са­ца ве­о­ма фре­к­вен­тан. Ин­стру­мен­талом без пред­ло­га се ис­ка­зи­вао
ин­ди­рект­ни уз­рок,¹⁵⁵ а јав­ља се и у старосрпској пи­с­ме­но­сти у де­ло­ви­ма ко­ји­ма су
пи­сани српско­словен­ским јези­ком (Пав­ло­вић 2006б: 290).

По­ме­ну­та сред­ства ис­ка­зи­ва­ња уз­ро­чно­сти пред­став­ља­ју од­го­ва­ра­ју­ће
па­деж­не об­ли­ке са за­ме­ни­цом. Да­нас се упо­треб­ља­ва при­лог *зато*, ко­јим се у
па­деж­ном си­сте­му ис­ка­зи­ва­ло зна­чење ин­ди­рект­ног уз­ро­ка (Пав­ло­вић 2006б:
271). Ад­вер­би­ја­ли­зо­ва­ни аку­за­тив­ни спој *зато* био је у упо­треб­и у на­род­ном
јези­ку, а од XIV ве­ка се „све че­шће јав­ља као иден­ти­фи­ка­тор кау­зал­но­сти
прет­ход­не про­по­зи­ци­је (или про­по­зи­ци­ја) ве­ри­фи­ку­ју­ћи, на тај на­чин,
кон­се­ку­тив­ност ре­че­ни­це ко­ја му сле­ди и у ко­ју је ин­те­грисан као ини­ци­јал­ни

¹⁵⁵ Класификацију типова узрока в. у: Павловић 2006б: 252.

сегмент” (Павловић 2006б: 272).¹⁵⁶ У корпусу на српскословенском језику овај прилог нисмо забележили.

Узрочно значење забележено је и исказано предлошко-падежном конструкцијом о *сѣмь*, која је такође имала значење индиректног узрока (в. Павловић 2006б: 294).

И ѿ сѣмь брат(и)ѣ да не почюдит' се оумь вашь (ЖСС1 20) и др.

13.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику се узрочна локализација исказивала прилогом *зато*:

Зато се може едно тѣло садъ тяжкимъ, садъ легкимъ назвати, по начину сирѣчь, съ каковымъ га тѣломъ уравнивамо (Ф1 61).

Средоточіе тяжести есть она точка у тѣлу, около кое все части тѣла у равновѣсію есу. Зато оно тѣло никогда пасти не може, коме э средоточіе тяжести подуперто (Ф1 69).

Такова времена не бывають често: есу врло рѣдка; и зато крѣпчайшаго пмяствованія достойна (К 27) и др.

Под утицајем руског књижевног језика у славеносрпском језику употребљавао се и прилог *почему*, чешће у текстовима писаним на почетку славеносрпске епохе, што не чуди с обзиром на чињеницу да је процес србизације језика с временом био све већи:

Предъ овимъ сочинявали книги и знанія на Латинскомъ токмо езыку, коега кромѣ ученыхъ, или у томъ особливо учащихсе, другій нитко разумѣти не могао, что свымъ любителямъ знаній не малымъ было препетсвѣемъ, почему и не могли, развѣ еднымъ само по савъ свой животъ, желньемъ наслаждавати се (ССМП 72).¹⁵⁷

¹⁵⁶ У старосрпској пословноправној писмености предлошко-падежне конструкције *за* + акуз. и ген. + *ради* сличне су што се тиче фреквенције употребе. За примере из старосрпске писмености в.: Павловић 2006б: 272ф.

¹⁵⁷ Уп.: [...] только ни единый не показалъ точно, какой-то былъ народъ Сарматы, почему и Проффесоръ Миллеръ въ Извѣстїи о Могильныхъ около Днѣпра обрѣтающихся вещахъ говорить, что: „Древѣйшіе обитатели сихъ странъ были Сарматы” (ЖПВ 55).

13.2. Узрочна квантификација

13.2.1. Апсолутна квантификација

13.2.1.1. Универзална квантификација

Универзални узрочни квантификатори су најслабије развијени у савременом српском језику, а као представници овог значења јављају се прилози *низашто* и *нипошто* (Пипер 1988: 97). У корпусу нисмо забележили примере узрочних универзалних квантификатора.

13.2.1.2. Неодређена квантификација

У савременом српском језику не постоје посебни прилози са значењем неодређене узрочне квантификације. Ово се значење може означити неким прилозима као њихова секундарна функција (в. Пипер 1988: 115). Такве примере нисмо регистровали у корпусу.

13.2.1.2.1. Упитни прилози

13.2.1.2.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Најфреквентнији упитни прилог са узрочним значењем у српскословенском језику био је прилог **по чему**:

по чему мы не могомъ изгнати его (МЈ 105, Мт 17.19).

почто твориши сиковага, не свещавъ ѿ сихъ с нами гаже не п[о]добають творити (ЖСС1 24).

и по чему таковага помышлениа въходець въ срдьца ваша (ЖССД1 69).

и горько выпноште съ слъзами (* глаголаху) по чему разлучаеши отъ насъ, добрын пастыроу нашъ и оучителю? (ЖКАС 47).

по чѣто не быти гробомъ нашимъ въ земли нашей, нѣ изведе ны нѣмо?
(ЖКАС 134).

почто ѿ александре жалостію радость замѣнѣши (СА 526, 13–15) и др.

Поред овог, са истим значењем јавља се у српскословенском језику и прилог **чѣто** и **чесо** ради:

чесо ради скровище сихъ всѣхъ бл(а)гыхъ оставльше главѣ (ХТ 102).

и глагола къ игоуменоу и къ мнихомъ: чѣто си неправда и бесчестіе
намъ ѿтъ васъ? (ЖССТ 29) и др.

Овај прилог је био у употреби у народном језику, о чему сведочи велики број примера у РКСС, поред једног примера за упитно-узрочно значење прилога **по чесомоу**: **по чесомоу разумѣю?** (РКССЗ 482). Наведени облик могао је бити само утицај књижевног језика, мада примере за његову употребу са заменичким делом у падежу нисмо забележили у корпусу из српскословенског језика. Под утицајем рускословенског (руског) језика могао је да се сретне у текстовима писаним славеносрпским језиком као *почему*.

Из старословенског језика наслеђен је и прилог **вскоую**, чије је значење упитно-узрочно, али није био фреквентан:

и видѣвъ їѣ помышлениѣ ихъ. рѣе вскоюу мыслѣе вы зло въ срѣцихъ
вашихъ (МЈ 90, Мт 9.4).

У следећим примерима може се рачунати и на узрочно значење, где би се значење прилога **отъ коудоу** могло заменити са 'зашто':¹⁵⁸

Сиа же дозде ѿко предословним извествованием саписуена бивают,
отсуду же убо подообно бивает знати, Словени и Славни рекоми откуду
тако називаеми бивают (ХС1, 42, 19–20).

Сладчаиша чеда мооѿ откуду случи се вам сие, да неуслишишамое
тамничнаго бдениѿ начелство вами учреждено будет (ХС2 83, 492).

¹⁵⁸ Генитив са предлогом **отъ** са узрочним значењем био је у употреби и у старословенском језику, а одлика је и неких других словенских језика (Павловић 2006б: 265).

Оваква употреба примарно просторног аблативног прилога са узрочним значењем произлази из чињенице да се код узрочног значења упућује на нешто изван ситуације, а упитним прилогом се тражи информација о пореклу узрока (в. Павловић 2006б: 255).¹⁵⁹

13.2.1.2.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику су у употреби били прилози *зачто/зашто, што, начто/нашто, почему, почем*:

[...] ако е тако, то зашто принџдавашь нѣга пити, зашто ты какѡ прѣатель нѣмѡ, какѡ прѣателю на волю не ѡставишь. да онѡ до естественне сытости ѣдетѡ и пѣетѡ? (ИП 39).

Зачто у естеству никакова сласть безъ горкости быти неможеѡ? Зачто мора на восхитителнѣйшемѡ живот полю изворѡ печали извырати (АН 10).

Защо я на толико мѣста називлѣмѡ суевѣрїе глупо? (СЗР 63).

Что не виде очи оногѡ, кой на то позорствуетѡ, какотѣ предѣ ногами намѡ яму ископати? (АН 26).

Начто у естеству древо, кое намѣренїю творца своего не соотвѣтствуете, и плодѡ не носи? (АН 104).

Начто теби выше? (К 22).

Докѡ э годѡ Света, сладкоѣ бити Воспоминанїе Антонина, Аврелїа и Тита; и довекаѣду називати Оци Благодѣтели и Делицие сиречь Сласти человеческого рода. А почему то? (СЗР 42).

Зашто то? мой Господине, запитаосамѡ я нѣга натрагѡ (РК 28).

Почемѡ у пролеѣ сву землю покрїе и накити травомѡ и свакоякимѡ цвеѣемѡ (СЗР 2)

Упитни узрочни заменички прилози, како се може приметити, заступљени су већим бројем прилога. Разлике међу овим прилозима нису семантичке природе,

¹⁵⁹ Уп.: Ово коло, сограничїе неба съ земљомѡ привидно, понеже предѣле зренїю полаже, зовесе зреникѡ. Одтуда чета и положенїе зренично (КМЗ 56).

већ стилске. Многи од наведених прилога заправо су преузети из рускословенског (руског) језика.

13.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Што се тиче узрочних заменичкоприлошких локализатора, у српкословенском језику није било посебних прилога, већ се локализација исказивала предлошко-падежним конструкцијама са заменицом. Једина предлошко-падежна конструкција која се адвербијализовала (*за то*) није забележена у корпусу из српкословенског језика, али је веома фреквентна у народном језику, па је стога и очекивано што је прилог *зато* забележен у славеносрпском језику.

14. ПОДСИСТЕМ ЦИЉНИХ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА

14.1. Циљна локализација

За узрочну и циљну локализацију у падежном систему употребљавала се конструкција *генитив + ради*, која је наслеђена из прасловенског језика, а била је у употреби и у старословенском језику (Павловић 2006б 282–285). Ова конструкција са показним прилозима у генитиву, која се употребљавала и за исказивање узрочне заменичкоприлошке локализације, како је показано, употребљавала се и са значењем циљне заменичкоприлошке локализације.

14.1.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Примери пронађени у српскословенском језику показују исто стање у подсистему циљних заменичкоприлошких локализатора као и у савременом језику, а у питању је исказивање циљне локализације истим језичким средствима којима се остварује узрочна локализација:

Сего ради послахъ вамъ тимофеѧ. иже ми ѧ чедо възлюбљено. и вѣрно
ш ѣи. иже вамъ възпоменеть пошти мое ѧже ш хѣѣ. тако же и въздѣ въ
всакои цркви оучю (МА 181, 17).

14.1.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. Исти је случај и у славеносрпском језику:

[...] сви люди могу добри бити, и свису зато одъ бога создати (СЗР 74).

14.2. Циљна квантификација

14.2.1. СРПСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК. Од циљних квантификатора забележена је употреба само упитног прилога *по чѣто*:¹⁶⁰

о оухъ мнѣ, сладькыи мои господи, по чѣто въ скорѣ разлоучи се отъ насъ, пастыроу добрыи и хранителю нашъ (ЖКАС 105).

14.2.2. СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК. У славеносрпском језику забележени су следећи упитни заменички прилози са циљним значењем *нашто*, *зачто/зашто*, али би шири корпус сигурно проширио инвентар ових прилога:

А нашто то садъ? [...] Защо кадсе що чита гдѣ потреба внимати без Вниманїа, болѣби било да се и нечита (СЗР 51).

Но кой э конецъ челоуѣка? Зачто э онъ сотворень? (К 33).

14.2.3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Исказивање циљне семантике средствима којима се исказује узрочно значење заснива се на чињеници да циљно значење подразумева узрочно значење (Ковачевић 2012: 187). Мешање ових значења и средстава за њихово исказивање у падежном систему данас је веома присутно у народним говорима, у којима се предлози *због*¹⁶¹ и *ради* своде само на један од њих за исказивање како узрока тако и циља (Јуришић 2015).

¹⁶⁰ Уп. у старословенском: *по чѣто* притъчами глши имъ. онъ же отъвѣштавъ рече. ѣко вамъ дано естъ разумѣти таинаа црствѣ небѣкго. онѣмъ же не дано естъ. ижштюмоу бо дастъ са. и избеждетъ емоу. а иже иматъ възьметъ са отъ него. Сего ради притъчами имъ глѣж (СН 43, М 13.10–13).

¹⁶¹ Овај предлог је каснијег постања, како је утврдила М. Ивић (1954: 194).

15. ЗАКЉУЧАК

Анализа заменичких прилога у развоју српског књижевног језика показала је да је систем заменичких прилога био организован на мање-више сличан начин као и у савременом српском језику.

Подсистем просторних заменичких прилога у српкословенском језику карактерише постојање сва четири динамичка обележја (локативности, адлативности, аблативности и перлативности), с тим што је обележје перлативности веома слабо заступљено. Значење перлативности не остварује се великим бројем примера, што наводи на закључак о малој фреквентности у употреби. Прилози са примарним перлативним значењем, у зависности од окружења, могу имати значење адлативности. Условљеност значења заменичког прилога од глаголске лексеме и контекста одлика је подсистема просторних заменичких прилога и кроз његов развој.

Исказивање директивних значења прилозима чија је примарна семантика индирективна и обрнуто, како је показано, није новог датума, већ је у питању процес који се бележи још у старословеском језику. Овакви случајеви објашњавају се, с једне стране, старином, чувањем традиције, док, с друге стране, може бити и утицај народног језика, где долази до слабљења опозиције локативност–директивност још у средњем веку, до појаве која је карактеристична за падежни систем, али која је своје место нашла и у систему просторних заменичких прилога. С друге стране, једна од хипотеза којом се оваква употреба у старословенском језику може објаснити био би утицај романског супстрата. Већ је било речи о томе да И. Грицкат узрок овој појави види у утицају романског супстрата. На другом месту (Грицкат 1972: 96) наводи да се овом проблему приступало на два начина. Први начин на који се ова појава објашњава јесте статичко разумевање динамичких глагола, чему се корени налазе у индоевропској епохи, као и обрнутом мешању, док се други начин објашњавања ове појаве везује за балканизам свођења синтетичке деклинације на аналитичку, као и за фонетско неразликовање падежа у оквиру опште тенденције неразликовања и мешања

падежа (Грицкат 1972: 96).¹⁶² Када је у питању књижевни језик, прво тумачење је, чини се, релевантније.

Што се тиче статичких обележја, најзаступљеније је обележје централности, док обележја периферности и дисталности нису у великој мери заступљена у српскословенским текстовима. О обележју периферности се може говорити у неколико примера. Слаба фреквентност употребе дисталних просторних заменичких прилога највероватније је повезана са већом употребом прилога са текстуално-деиктичком функцијом, што је у складу са природом корпуса.

С обзиром на ограниченост корпуса који је направљен за потребе овог истраживања, није нам била намера да говоримо о укупном инвентару просторних заменичкоприлошких локализатора и квантификатора у различитим епохама развоја српског књижевног језика. Две књижевнојезичке епохе нама су значајније – српскословенска и славеносрпска. Та чињеница не умањује значај употребе рускословенског и руског књижевног језика на нашим просторима јер су ови језици одиграли важну улогу у развоју српског књижевног језика.

Ако упоредимо инвентар просторних заменичких прилога који смо забележили у корпусу, а имајући у виду да, уколико неки прилог није забележен, или није био фреквентан или га није ни било, са инвентаром заменичкоприлошких локализатора и квантификатора у савременом српском језику, разлике које најпре можемо да приметимо квантитативне су природе јер се данас јавља већи број облика и синонимних прилога него што је то некада био случај.

Различите транспозиције просторног значења у временско, узрочно и сл. такође нису новијег датума. Како је показано на основу речника старословенског језика, код неких просторних прилога бележе се и непросторна значења. С обзиром на то да је овакав семантички развој забележен још на почецима постојања књижевног језика код Словена, оне показују когнитивне механизме који се могу сматрати универзалнима.

Природа текстова који су ушли у анализу, као и немогућност анализе живог језика, нису нам пружили довољно простора за закључке у вези са неким

¹⁶² Верујемо да би анализа система заменичких прилога на подручју призренско-тимочког дијалекта, где је падежни аналитизам спроведен готово до краја, показао утицај балканистичких тенденција и на овај лексички систем.

специфичностима подсистема просторних заменичких прилога. Ту пре свега мислимо на значење периферности јер мали број забележених примера не даје нам довољно простора да доносимо шире закључке о трочланој деикси. Томе у прилог иде и чињеница да се прилози са заменичким кореном **т-**, који су веома фреквентни, најчешће употребљавају у текстуално-деиктичкој функцији, тј. реферишу о просторном локализатору који је контекстуално одређен. Оваква функција произлази вероватно из природе саме заменице, која је, како се у литератури истиче, из индоевропског језика наслеђена као анафорска заменица.

Заменички прилози са значењем централности у основи су задржали стари облик показне заменице за прво лице **љ-**, што је у складу са развојем заменичког система јер у српскословенском (као и у рускословенском и руском књижевном језику) није дошло до смене заменице са кореном **љ-** заменицом која је имала заменички корен **ов-**. Заменички прилози са кореном **ов-** сачували су у српскословенском језику наслеђено значење, док се ретки примери ових прилога са значењем централности објашњавају утицајем народног језика, у коме су неко време упоредо егзистирали прилози са обе коренске морфеме са значењем централности док прилози са заменичким кореном **ов-** нису победили. Употреба прилога са заменичким кореном **љ-** у текстовима на народном језику из каснијег периода сматра се утицајем књижевног језика.

Подсистем заменичкоприлошких квантификатора мање је развијен од подсистема заменичкоприлошких локализатора. Често није забележена потврда употребе одређеног значења у неким књижевнојезичим епохама, али је потврђују речници.

У подсистему заменичкоприлошких квантификатора занимљива је чињеница да у српскословенском језику није забележен ниједан просторни релативни квантификатор који је данас у употреби.

Типолошки битна разлика у односу на систем заменичкоприлошких квантификатора јесте постојање посебног универзалног квантификатора афирмативног типа којим су се обухватале две стране локализатора, а који је у својој основи имао број, због чега представља граничан случај између просторних и нумеричких квантификатора. Данас се значење прилога **ољоу** преводи

описно, а већ у текстовима писаним српскословенским језиком у каснијем периоду јавља се описна употреба овог значења.

Значење дисталности веома је мало присутно у свим подсистемима заменичких прилога, а чак се код неких семантичких подсистема не јавља прилог са значењем дисталности.

Различити наставци који се јављају у примерима забележеним у народном језику нису забележени у корпусу из српскословенског језика, већ се јављају наставци **-ѣ** и **-оу**, од којих је потоњи фреквентнији, а у каснијем периоду употребе српскословенског језика се и усталио, што се може довести у везу са употребом наставка **-оу** као локативног падежног наставка.

Имајући у виду чињеницу да је старословенски језик највише грчког утицаја претрпео на плану лексике и синтаксе, не чуди што се неке конструкције, као што је удвајање истог заменичког прилога, које се употребљавају у српскословенском језику, редакцији старословенског језика, могу подвести под грецизме (у ширем смислу).

Анализа система заменичких прилога у српскословенском језику потврдила је добро познату чињеницу да је у својим основним цртама српскословенски језик остао старословенски језик (Ивић 1998: 38).

О конзервативности српскословенског језика говори нам и чињеница да промене које су се дешавале унутар система просторних заменичких прилога, као што је слабљење опозиције индирективност–директивност, те исказивање локативности примарно директивним прилозима, замена прилога са показном заменицом **съ**, **си**, **се** у основи прилозима који су у основи имали заменицу **овъ**, **ова**, **ово** у народном језику, што је пратило замену у заменичком систему, нису нашле своје место у текстовима писаним овим књижевним језиком. Додуше, усамљени примери постоје, али се сматрају утицајем говора писара/преписивача. Српскословенски језик, као превасходно језик цркве и црквене литературе, чувао је старину, нарочито у текстовима црквеног карактера, док се у текстовима профане садржине може наћи и понеки облик из народног језика.

Временски заменички локализатори и квантификатори за разлику од просторних, који су по свом пореклу доследно заменички, могу бити и прилози који формално не воде порекло од заменица, али у заменичке прилоге спадају по

својој семантици и упућивачкој функцији. Подсистем временских локализатора у односу на савремени српски језик показао је да нема посебних прилога са значењем пунктуалности, већ се ово значење остваривало падежним облицима са заменицом као детерминатором или прилозима који могу да означавају и линеарност и пунктуалност. Од падежних облика којима су се исказивале временска локализација и квантификација настали су прилози које данас употребљавамо (*увек, навек, утом* и сл.). Треба свакако скренути пажњу и на чињеницу да ови облици нису били у потпуности адвербијализовани, што се може видети на примеру прилошког израза **въ вѣкъ**. Од временских квантификатора универзални временски квантификатори били су најразвијенији у смислу инвентара и синонимских односа.

Неки од временских прилога који су забележени у српскословенском језику више нису у употреби или су се очували као творбени форманти у лексемама које су преузете из црквенословенског језика (*приснодјева* и сл.).

Подсистеми начинских, количинских, узрочних и циљних заменичких прилога развијени су у мањој мери. Релативна квантификација, која је веома слабо развијена у српскословенском језику, најзаступљенија је у подсистему количинских заменичких прилога, што се може довести у везу са природом релативне квантификације. Узрочна и циљна квантификација остваривала се истим прилошким средствима, што је одлика ових подсистема и данас у књижевном језику.

Славеносрпски језик показао је да је систем заменичких прилога у великој мери српски народни, те да се употреба заменичких прилога углавном не разликује у односу на савремени српски језик. У зависности од тога у којој је мери извршен процес србизације славеносрпског језика, употребљавају се и одређена заменичкоприлошка средства. Видан је утицај претходних епоха у развоју српског књижевног језика, нарочито рускословенског и руског језика, пре свега у употреби другачијих фонетских облика одређених прилога. Тако, на пример, неки писци употребљавају готово доследно прилог *тогда*, јављају се прилози са *-нибуд* и *-љубо* итд. У славеносрпском, на пример, није забележен прилог *увек* јер се као конкурентни прилози са значењем универзалне квантификације јављају прилози *всегда* и *свагда* и сл.

Рестриктивни заменичкоприлошки квантификатори у српскословенском језику у основи су имали заменички број *ин-*. Има одређених специфичности у њиховој употреби. Временски квантификатор *иногда* понаша се исто као овај прилог у руском језику, тј. најчешће има неодређено значење, наслеђено из старословенског језика. Начински квантификатор *инако*, *иначе* има само значење рестриктивности, док примери са значењем рестриктивности и кондиционалности нису забележени. Примера са основом *дрог-* нема у српскословенском језику.

Једна од већих разлика подсистема заменичкоприлошких квантификатора свих категоријалних значења у српскословенском језику у односу на савремени српски језик односи се на непостојање неодређених заменичких прилога са значењем модалности који су се градили префиксом *и-*. Они су продукт развоја српског народног језика, а значење које би одговарало значењу прилога *игде*, *игда* итд. остварује се неодређеним прилозима у одговарајућим контекстима. У РКСС забележен је само један пример временског прилога из старосрпског језика, док су ови прилози много заступљенији у текстовима из славеносрпског језика. Контекстуално је условљено и значење прилога *отъноудъ*, који, у зависности од тога да ли је употребљен у афирмативном или негативном исказу, може имати значење универзалне афирмативне или негативне квантификације.

За неке прилоге нису пронађене потврде у корпусу из српскословенског језика, али би сасвим извесно били потврђени у ширем корпусу с обзиром на чињеницу да их је било у старословенском језику. Шири корпус на славеносрпском језику такође би потврдио шири инвентар заменичких прилога, како оних који су се употребљавали у српском језику, тако и оних који су преузети, најчешће само у фонетски и морфолошки другачијем облику, из епоха у развоју књижевног језика које су му претходиле, док семантичка одступања у таквим случајевима нису забележена. Заправо, прилози који су по семантици специфични у руском језику, по којима се разликује од српског (нпр. у функцији предиката) нису забележени. Употреба прилога који формално (било као целе лексеме или са фонетским и морфолошким особинама рускословенског (руског)) не припадају српском језику била је стилски условљена.

ИЗВОРИ

1. Српскословенски језик¹⁶³

ХII век

МЈ *Мирослављево јеванђеље. Критичко издање*, приредили: Никола Родић и Гордана Јовановић, *зборник за историју, језику и књижевност српског народа*, I одељење, књига XXXIII, Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик, Београд, 1986.

ХIII век

БП *Београдски паримејник (Почетак ХIII века. Текст са критичким апаратом)*, прир.: Биљана Јовановић-Стипчевић, Народна библиотека Србије, Београд, 2005.

ЗК Теодосије Хиландарац, *заједнички канон Спасу Христу, Светом Симеону и Светом Сави*, у: Ђорђе Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Слово љубве, Београд, 1975.

КТ *Карејски типик*, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео: Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, коло ХСI, књига 602, Београд, 1998.

МА *Матичин апостол (ХIII век)*, приредили: Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић, Српска академија наука и уметности, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, I одељење, књига XXIX, Београд, 1979.

¹⁶³ Изворе из српскословенског смо разврстали према веку из кога потиче изворни текст, било да је реч о оригиналу или препису.

ХП *Хиландарска повеља*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, коло ХСП, књига 608, Београд, 1999.

СОЈ *Сврљишки одломци јеванђеља*, Приредио: Никола Родић, Етно-културолошка радионица – Просвета, Сврљиг – Ниш, 1994.

ССС Свети Сава, *Служба Светом Симеону*, у: *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд, 1998.

XIV век

ХТ Свети Сава, *Хиландарски типик*, у: *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд 1998.

ЖСС1 *Житије Светог Симеона*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, коло ХСП, књига 608, Београд, 1998.

XV век

ЖССТ Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве. Изворни текст*, у: Ђорђе Костић, *Квантитативни опис структуре српског језика. Српски језик од XII до XVIII века*, књ. IV, Београд 2010.

ДЗ *Душанов законик. Закон благоверног цара Стефана. Бистрички препис*, уредник-приређивач: Дубравка Старчевић, Етхос, Београд, 2002.

XVI век

ЖССД 1 Доментијан, *Живот Светога Симеона*, у: Ђорђе Костић, *Квантитативни опис структуре српског језика. Српски језик од XII до XVIII века*, књига I, Београд 2009.

ЖССД2 Доментијан, *Живот Светога Саве*, у: Ђорђе Костић, *Квантитативни опис структуре српског језика. Српски језик од XII до XVIII века*, књига I, Београд 2009.

СА *Српска Александрида*, свеска друга, приредиле: Радмила Маринковић, Вера Јерковић, Српска академија наука и уметности, Београд, 1985.

XVII век

ЖСС2 Свети Сава, *Житије Светог Симеона*, у: *Сабрана дела* приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд 1998.

СТ Свети Сава, *Студенички типик*, изводи у: *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд, 1998.

XVII/XVIII век

XC1 Ђорђе Бранковић, *Хронике славеносрпске*, приредила: Ана Кречмер, Српска академија наука и уметности, Београд, 2008.

XC2 Ђорђе Бранковић, *Хронике славеносрпске*, приредила: Ана Кречмер, Српска академија наука и уметности, Београд, 2011.

XVIII век

ЖКАС Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, *Изворни текст*, у: Ђорђе Костић, *Квантитативни опис структуре српског језика. Српски језик од XII до XVIII века*, V књига, Београд 2010.

XIII–XVI века

ХМК Реља В. Катић, *Хиландарски медицински кодекс N° 517*, Превод и рашчитан текст, Београд, 1989.

Н Стојан, Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, приредио: Томислав Јовановић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

ССЗН *Стари српски записи и натписи*, књига 1, *Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа*, Београд, 1902.

2. Српски народни језик

МС Fr. Miklosich. *Monumenta serbica spectantia historiam serbiae bosnae ragusti*. Vienaе, Apud Guilelmum Braümuler, 1858 (<https://archive.org/stream/monumentaserbica00mikluoft#page/n3/mode/2up>, 18. 7. 2018).

П Споменици срѣбски од 1395 до 1423, преписао с дубровачке архиве кнез Медо Пуцић, Београд, 1858 (<https://www.scribd.com/doc/82562738/Medo-Puci%C4%87-Spomenici-Srbski-od-1395-do-1423>, 9. 9. 2018).

3. Рускословенски језик

Б **Первое оученіе хоташымъ очитисѧ книгъ писмены Славенскими, называемое Бѣкваръ. Въ Венеціи,** 1767 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=352&m=2#page/4/mode/2up>, 10. 3. 2019).

КВВИ **Краткое введеніе въ історію происхожденіѧ славено сербскаго народа, сочинено и изъ разныхъ ѡвторовъ почти заснено Павломъ Юлинецемъ,** 1765 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=954&m=2#page/4/mode/2up>, 18. 3. 2019).

РСГ **Рѣководство къ славенстѣи грамматіцѣ. издано трѣдомъ брама Иразовича. Въ Бѣдинѣ, Писмены Кралевскагѧ Всѣчилицѧ Пештанскгѧ,**

1854

(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4193&m=2#page/4/mode/2up>, 10. 3. 2019).

ПНЛЈ Первые начатки латинскаго языка, то есть: М. Иоанна Ренія донать, и Хрїстофора Целларія Меньши лексиконъ, съ Лангїевыми Школными Разговорами. Въ пользу и употребленіе Сербской юности на Славено-Сербскій языкъ преведены и изданы. Въ Млеткахъ 1767 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=672&m=2#page/4/mode/2up>, 11. 3. 2019).

4. Руски књижевни језик

ЖПВ ЖИТИЕ И СЛАВНЫЯ ДѢЛА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА ПЕТРА ВЕЛИКАГО САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО съ предположеніемъ краткой Географической и политической Исторіи О РОССІЙСКОМЪ ЦАРСТВѢ, Нынѣ первѣе на Славенскомъ языкѣ списана и издана. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ. ВЪ ВЕНЕЦИИ. Въ Типографіи Димитрія Θεодизія, 1772 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=953&m=2#page/4/mode/2up>, 26. 2. 2018).

ИРСН ИСТОРИЯ РАЗНЫХЪ СЛОВЕНСКИХЪ НАРОДОВЪ... <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=1531&m=2#page/4/mode/2up>, 25. 2. 2019).

5. Славеносрпски језик

АН АРІСТІДЪ И НАТАЛІА отъ А. СТОЙКОВИЧА. Перва Частица. ВЪ БУДИМЪ. Въ писмены Кралевскаго Універсітета, 1801 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2714&m=2#page/6/mode/2up>, 4. 12. 2018).

ИЕП ИСТОРИЯ НАЙВАЖНИИ ПОЛИТИЧНИ ЕВРОПЕЙСКИ ПРИКЛЮЧЕНІЯ от Вїенског мира 1809. до 1821. год. СПИСАНА ОТ

ГЕОРГИА МАГАРАШЕВИЋА, у Гимназији Новосадској Професора, У БЕЧУ, У печатњи содружества Мехитаристическог, 1823 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&i d=3362&m=2#page/4/mode/2up>, 16. 1. 2019).

ИП ИСКЪСНИЙ ПОДРОУМАРЬ. НА СЛАВЕНО-СЕРБСКОМЪ ЯЗЫКЪ СПИСАНЪ ЗАХАРІЕМЪ ОРФЕЛІНОМЪ. Второе и исправленное издание. Въ БУДИМЪ градѣ, 1808 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&i d=4404&m=2#page/4/mode/2up>, 7. 1. 2019).

КМЗ КЮЧИЋЪ у мое ЗЕМЛЕОПИСАНІЕ чрезъ неколика писма Моему Пріятелю Л...* Н...*. ПАВЛОМЪ СОЛАРИЧЕМЪ. У Венецій. При Г. Пани Теодосіеву. 1804 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&i d=2715&m=2#page/4/mode/2up>, 9. 1. 2018).

К КАНДОРЪ ИЛИ ОТКРОВЕНІЕ ЕГУПЕТСКИХЪ ОТЪ АѦНАСІА СТОЙКОВИЧА. СС. и НН. и Філософїи Доктора, и јенскаго естество испытательнаго содружества члена дѣйствителнаго. Въ БУДИМЪ. Печатано писмены Славено-Сербскія Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго, 1800 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&i d=622&m=2#page/4/mode/2up>, 17. 12. 2018).

НС *Новине сербске изъ царствующега града Вїенне.* 1813. Чло 1–23 (http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/Novine_serbske_iz_carstvujusceg_gr ada_Vien, 9–15. 1. 2019).

РК ЖИВОТЪ И ЧРЕЗВИЧАЙНА ПРИКЛЮЧЕНІЯ СЛАВНАГО АНГЛЕЗА РОБИНЗОНА КРУССЕ ОТЪ ЮРКА СОБСТВЕННОМЪ РУКОМЪ НѢГОВОМЪ СПИСАННА. Часть первая. Изъ Нѣмецкаго Н. Лазаревичемъ преведенна. Въ БУДИМЪ. Печатана писмены Кралевск. Всеучилища. 1799 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&i d=244&m=2#page/2/mode/2up>, 21. 12. 2018).

СЗР СОВѢТИ ЗДРАВАГО РАЗУМА ДОСИЌЕЕМЪ ОБРАДОВИЧЕМЪ СЛОЖЕНИ. Прва Часть. У ЛАЙПСИКУ, У ТІПОГРАФІЙ

- БРАЙТКОПФОВОЙ, 1784
(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=928&m=2#page/1/mode/2up>, 3. 1. 2019).
- ССР** Сербскій секретръ или Руководство како сочинявати различнѣйша писма, Квіте, Облігаціе, Контрахте, Тестаменте, Реверсе, Конте и пр. сочинень отъ Аѳанасіа Стойковича, 1802
(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2692&m=2#page/4/mode/2up>, 5. 6. 2019).
- ССМП** ПРЕДИСЛОВІЕ. Славено-Сербскій Магазинъ. то есть: СОБРАНИЕ Разныхъ Сочиненій и Преводовъ, къ пользѣ и увеселенію служащихъ. ТОМЪ ПЕРВЫЙ. ЧАСТЬ I. ВЪ ВЕНЕЦИИ. Въ Тѣпографіи Славено-Греческой благочестивой Димитрія Θεодосіева, 1768, у: Стошић Јелена и проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, *Практикум из историје српског књижевног језика*. Филозофски факултет у Нишу, 2018.
- Ф1** АѳАНАСИА СТОЙКОВИЧА Свободныхъ художествъ и Філософіи Доктора и Іенскаго естествоиспытателнаго содружества члена дѣйствителнаго. ФVСІКА простымъ языкомъ списана за родъ СлавенноСербскій. Первая часть. ВЪ БУДИМЪ. Писмены Кралевскаго Університета, 1801
(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2728&m=2#page/6/mode/2up>, 10. 10. 2018).

ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература

- Антовић 2017** Антовић, Михаило, *Од неурона до смисла. Лингвистика у когнитивним наукама*. Филозофски факултет, Ниш.
- Антонић 2007** Антонић, Ивана, „Синтакса и сематика предлога до”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* L, 31–43.

- Ашић 2016** Ашић, Тијана, „Експресивна употреба заменичког прилога *ту* у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 45/1, 253–261.
- Белић 1998** Белић, Александар, *Опита лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју. Књига I и II*, Изабрана дела Александра Белића, први том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Белић 1999а** Белић, Александар, *Историја српског језика. Студије, расправе, критике*, Изабрана дела Александра Белића, седми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Белић 1999б** Белић, Александар, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, девети том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Белић 2006** Белић, Александар. *Историја српскохрватског језика. Речи са дефлекцијом. Књига II. Свеск I. у: Историја српског језика*, Изабрана дела Александра Белића, четврти том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Бошков–Пипер 1981** Бошков Мирјана и Предраг Пипер, „Оглед контрастивне анализе текста у проучавању језика српске књижевности у XVIII–XIX веку”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXIV/1, 55–74.
- Бошковић 1990** Бошковић, Радосав, *Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика и морфологија*, НИП „Универзитетска ријеч”, Никшић.
- Бранднер 2002** Бранднер, Алеш, „Наречия в кругу частей речи – история их возникновения (образования)”, *Lingustica brunensia* A50, 2002 (https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/100901/A_Linguistic_a_50-2002-1_7.pdf?sequence=1, 10. 5. 2016).
- Васић 1986** Васић, Вера, „Предраг Пипер, Заменички прилози (граматички статус и семантички типови), Радови Института за стране

језике, А, Језичке студије, Св. 5, Нови Сад, 1983, 1–139”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXIX/2*, 198–202.

Вељковић 2018 Вељковић, Маја, „Руски одрични заменички прилози у функцији предиката и њихови српски еквиваленти”, *Српски језик XIII*, 653–664.

ВПНЗ *Нови завјет господа нашега Исуса Христа*. превео Вук Стеф. Карацић, Беч (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=1258&m=2#page/4/mode/2up>, 27. 3. 2019).

Војводић 1998 Војводић, Дојчил, „Теорија семантичких локализација као универзални лингвистички модел, Предраг Пипер, Језик и простор. Београд: Чигоја штампа (Библиотека XX век, 91), 1997, 221 стр.”, *Јужнословенски филолог LIV*, Београд, 204–213.

Вукић 2009 Вукић, Маја, „Прилог *икад(а)* у стандардном српском језику и у језику електронских медија”, *Годишњак за српски језик и књижевност*, година XXII, број 9, Филозофски факултет у Нишу, 69–77.

Голубовић 2015 Голубовић, Ана, „Библиографија академика Предрага Пипера”, у: *У простору лингвистичке славистике*, уредници: Људмила Поповић, Дојчил Војводић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, 47–90.

Грицкат 1962 Грицкат, Ирена, „О једној особини прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику”, *Наш језик XII/3–6*, Београд, 78–89.

Грицкат 1972 Грицкат, др Ирена, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Народна библиотека СР Србије, Београд.

Грицкат 1997 Грицкат, Ирена, „Поводом заменица *сав*, *сваки* (и сродних речи)”, *Наш језик XXXII/1–2*, 1–6.

Грицкат 2004 Грицкат, Ирена, *Студије из историје српскохрватског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

- Грковић-Мејџор 2006** Грковић-Мејџор, Јасмина, „Знати и семантички примитив 'знати' у дијахроној перспективи”, у: *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, уредник: Предраг Пипер, САНУ, Београд, 311–323.
- Грковић-Мејџор 2007** Грковић-Мејџор, Јасмина, *Списи из историјске лингвистике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Грковић-Мејџор 2008** Грковић-Мејџор, Јасмина, „О когнитивним основама семантичке промене”, у: Милорад Радовановић, Предраг Пипер (уредници), *Семантичка проучавања српског језика*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Грковић 2013** Грковић-Мејџор, Јасмина, „О доприносу језичке типологије етимолошким истраживањима”, у: *историјска лингвистика. Когнитивно-типолошке студије*, Издавачка књижарница Зорана Стојановић, Сремски Карловци – Нови Сад, 206–218.
- Драгићевић 2010** Драгићевић, Рајна, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбеника, Београд, 2010.
- Ђорђевић 1975** Ђорђевић, Петар, *Старословенски језик*, Матица српска, 1975.
- Ђукановић 1990** Ђукановић, Владо, „Др Предраг Пипер, Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (семантичка студија). Институт за српскохрватски језик / библиотека Јужнословенског филолога, нова сериј, књ. 8, Београд 1988, стр. 1–189”, *Јужнословенски филолог* XLVI, 129–132.
- Ивић 1955–1956** Ивић, Милка, „Из проблематике падежних временских конструкција”, *Јужнословенски филолог* XXI/1–4, 165–214.
- Ивић 1991** Ивић, Павле, „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 19/2, 5–14.

- Ивић и др. 1997** Илић, Павле и Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта*. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови, *Српски дијалектолошки зборник XLIII*.
- Ивић 1998** Ивић, Павле, *Преглед историје српског језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојновића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Јерковић 2004** Јерковић, Вера, „О транскрипцији српскословенских текстова”, *Предавања из историје језика*, Лингвистичке свеске 4, 70–86.
- Јовић 2011** Јовић, Надежда, *Језик Хиландарског медицинског кодекса*, Филозофски факултет, Ниш.
- Јуришић 2015** Јуришић, Марина, „Предлози због и ради у српским народним говорима”, *Путеви српских идиома. Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана*, 267–284.
- Кликовац 2006** Кликовац, Душка, „О употреби показних речи у српском језику”, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, уредник: Предраг Пипер, САНУ, Београд, 125–141.
- Кликовац 2013** Кликовац, Душка, „Граматичка категорија лица код показних речи у српском језику”, *Зборник Матице српске за славистику* 83, 269–285.
- Кликовац 2018** Кликовац, Душка Б., „О систему заменичких прилога за место у српском језику: прилог *тамо*”, *Српска славистика*, том 1, уредници: Рајна Драгићевић, Вељко Брборић, Савез славистичких друштава Србије, Београд, 125–140 (<http://mks2018.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/09/Nacionalni-zbornik-jezicki-MKS.pdf>, 16. 9. 2019).
- Ковачевић 2002** Ковачевић, Милош, *Синтаксичка негација у српскоме језику*, Филозофски факултет, Ниш.
- Ковачевић 2012** Ковачевић Милош, *Узрочно семантичко поље*, Јасен, Београд.

- Костић 2006** Костић, Александар, *Когнитивна психологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Костић 2009** Костић, Ђорђе, *Квантитативни опис структуре српског језика*. Доментијан, *Живот Светога Симеона. Живот Светога Саве*. Књига 2. Појединачни фреквенцијски речници. Службени гласник, Београд.
- Курешевић 2014** Курешевић, Марина, *Хипотактичке структуре у Српској Александриди: функционалностилистички аспекти*, Филозофски факултет, Нови Сад.
- Милановић 2004** Милановић, Александар, *Кратка историја српског књижевног језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Младеновић 1960** Младеновић, Александар, „прилог проучавању Орфелиновог језика”, *Зборник за филологију и лингвистику* III, Нови Сад, 153–174.
- Младеновић 1970** Младеновић, Александар, „О неким рускословенским и српкословенским особинама у Орфелиновом ’Магазину’”, *Зборник за филологију и лингвистику* XIII/1, Нови Сад, 1970, 104–118.
- Младеновић 1977** Младеновић, Александар, „Напомене о српкословенском језику”, *Зборник Матице српске з филологију и лингвистику* XX/2, 1–20.
- Младеновић 1980** Младеновић, Александар, „Језик у повељама кнеза Лазара упућеним Дубровнику”, *Зборник за филологију и лингвистику* XXIII/2, 47–82.
- Младеновић 1989** Младеновић, Александар, *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.
- Младеновић 1995** Младеновић, Александар, „Филолошке напомене о Карејском типичу Светога Саве”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVIII/2, 93–102.

- Младеновић 2008** Младеновић, Александар, *Историја српског језика. Одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.
- Меденица 2012** Меденица, Лука, „Просторна локализација незаменичким прилозима у руском и српском језику (прилози са значењем предње или задње стране)”, *Зборник Матице српске за славистику* 81, 217–227.
- Меденица 2014** Меденица, Лука, *Незаменички прилози са просторним значењем у савременом руском и српском језику* (докторска дисертација), Београд
(https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi47_q31OHRAhXFPhQKHfzZBBcQFgg3MAU&url=https%3A%2F%2Ffedorabg.bg.ac.rs%2Ffedora%2Fget%2Fo%3A10617%2Fbdef%3AContent%2Fdownload&usg=AFQjCNF2xp-LX7A26gR30Z0n1Ug19kfn8g&sig2=N7y9GAePOC_aqV_WuqRcJA&bvm=bv.145393125,bs.2,d.bGs, 27. 1. 2017).
- Меденица 2016** Меденица, Лука, „О теорији семантичких локализација”, *Лингвистика и славистика Предрага Пипера: зборник радова*, уредник: Драгана Д. Јовановић, Библиотека Матице српске, 27–30.
- Николић 1964** Николић, Берислав М., *Српски дијалектолошки зборник XIV*, 201–415.
- Николић 2001** Николић, Светозар, *Старословенски језик II. Примери са речником*, Требник, Београд.
- Николић 2002** Николић, Светозар, *Старословенски језик I. Правопис. Гласови. Облици*, Требник, Београд.
- Павловић 2004** Павловић Слободан, „Просторни прилози у старосрпским повељама и писмима”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVII/1–2*, 215–231.
- Павловић 2006а** Павловић, Слободан, „Просторне метафоре у старосрпском синтаксичко-семантичком систему каузативног типа”,

Семантичка проучавања српског језика, уредници: Милорад Радовановић, Предраг Пипер, Српска академија наука и уметности, Београд, 201–219.

- Павловић 2006б** Павловић, Слободан, *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Матица српска, Нови Сад.
- Павловић 2009** Павловић, Слободан, *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Павловић 2011** Павловић, Слободан, „Реконцептуализација словенске просторне падежне парадигме”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LIV/1, 45–63.
- Павловић 2013** Павловић, Слободан, „Просторна метафора као когнитивни механизам конституисања непросторних падежних система, у: *Узроци и механизми синтаксичких промена у српском језику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Павловић 2017** Павловић, Слободан, „Српска историјска лингвистика на почетку XXI века”, *Јужнословенски филолог* LXXIII/3–4, 165–205.
- Петковић–Поломац 2013** Петковић, Јелена и Владимир Поломац, „Слагање негација у старосрпском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XVI/2, 7–22.
- Пипер 1977** Пипер, Предраг, „Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом српскохрватском књижевном језику”, *Прилози проучавању језика* 13/14, 1–51.
- Пипер 1978** Пипер, Предраг, „Заменички прилози са значењем места и правца у руском, пољском и српскохрватском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXI/1, 63–82.
- Пипер 1982** Предраг, Пипер, „О типовима квантификатора у српскохрватском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 11, 93–103.

- Пипер 1983б** Пипер, Предраг, „Местоименные наречия в русском, польском и сербохорватском языках”, *Zbornik Instituta za strane jezike i književnosti*, св.5, 403–412.
- Пипер 1984** Пипер, Предраг, „О семантичком статусу лексичких парова типа *све* и *ништа*”, *Лексикографија и лексикологија (Зборник радова)*, 135–139.
- Пипер 1985а** Пипер, Предраг, „О синхронном описанию словообразования местоименных наречий в славянских языках”, *Јужнословенски филолог* XLI, 13–22.
- Пипер 1985б** Пипер, Предраг, „Временске транспозиције и заменичке речи у српскохрватском и другим словенским језицима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 14, 51–59.
- Пипер 1987** Пипер, Предраг, „О семантичком систему заменица у српскохрватском језику у поређењу са руским”, *Зборник Матице српске за славистику* 33, 79–102.
- Пипер 1988** Пипер, Предраг, *Заменички прилози у српскохрватском, руском и польском језику (семантичка студија)*, Београд.
- Пипер 1989** Piper, Predrag, „Priloška temporalna lokalizacija u srpskohrvatskom jeziku”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 25, Warszawa, 215–225.
- Пипер 1990** Пипер, Предраг, „О прилошкој нумеричкој квантификацији у руском и српскохрватском језику”, *Зборник Матице српске за славистику* 39, 101–112.
- Пипер и др. 2005** Пипер, Предраг и Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, Београд.

- Пипер 2006** Пипер, Предраг, „О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима”, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, уредник: Предраг Пипер, САНУ, Београд, 9–46.
- Пипер 2008** Пипер, Предраг, „Граматика границе”, *Јужнословенски филолог* LXIV, 307–322.
- Пипер 2014** Пипер, Предраг, „О простору у српској језичкој слици света”, *Slavistična revija* 62/3, 275–294.
- Поповић 2017** Поповић, Људмила, „Актуелна питања когнитивнолингвистичких проучавања српског језика”, *Јужнословенски филолог* LXXIII, св. 3–4, 315–354.
- Поломац 2018** Поломац, Владимир, „Слагање негација у српскословенском језику са аспекта функционалног раслојавања”, *Српска славистика*, том 1, уредници: Рајна Драгићевић, Вељко Брборић, Савез славистичких друштава Србије, Београд, 269–283 (http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/eb_set/2018/mks_srpska_slavistika-2018-1/mks_srpska_slavistika-2018-1-ch18.pdf?fbclid=IwAR2mA0qGKUmYQ1nENGo5VgRFIRI9TGpFxFxNBN39Bzg8YBGIAHf2so-VNYESg, 22. 8. 2019).
- Радовановић 2007** Радовановић, Милорад, *Стари и нови списи. Огледи о језику и уму*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Ристић 1990** Ристић, Стана, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*, Библиотека *Јужнословенског филолога*, књ. 9, Институт за српскохрватски језик, Београд.
- Скребцова 2011** Скребцова, Т. Г., *Когнитивная лингвистика. Курс лекций*, Филологический факультет, Санкт-Петербург.
- СПН** *Нови завјет Господа нашег Исуса Христа* (<https://svetosavlje.org/novi-zavjet-gospoda-naseg-isusa-hrista/>, 10. 6. 2019).
- Стевовић 1973** Стевовић, И..., „Систем заменичких речи у српскохрватском језику”, *Књижевност и језик* 1, 27–43.

- Стијовић 1994** Стијовић, Рада, „О језику ’Песне на инсурекцију Сербјанов’ Доситеја Обрадовића”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII*, 574–579.
- Стијовић 2007** Стијовић, Рада. „Говор Горњих Васојевића”, *Српски дијалектолошки зборник LIV*, 1–323.
- Стојановић 2000** Стојановић, Јелица, „Синтаксичко-семантички и морфолошки узроци губљења старог локатива без предлога”, *Јужнословенски филолог LVI/3-4*, 1129–1140.
- Стошић 2010** Стошић, Јелена, *Локатив у историјском развоју српског језика*, Необјављени дипломски рад одбрањен на Филозофском факултету у Нишу.
- Стошић 2016** Стошић, Јелена, „Истраживања заменичких прилога у научном опусу Предрага Пипера”, *Лингвистика и славистика Предрага Пипера: зборник радова*, уредник: Драгана Д. Јовановић, Библиотека Матице српске, 144–153.
- Терзић 1997** Терзић, Богдан, „Један поглед на руски књижевни језик у делима Захарија Орфелина и Јована Рајића”, *Јован Рајић: живот и дело*, Београд: институт за књижевност и уметност, 139–147.
- ТНИ 2014** *Тако, а не иначе. Споменица о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад*, приредили: Драган Станић и Ђорђе Ђурић, Матица српска, Нови Сад.
- ТНМ 1976** *Тефтер Нишавске митрополије (1834–1872)*, приредио: др Илија Николић, Музеј Понишавља, Пирот.
- Тома 1998** Тома, Пол-Луј, *Говори Ниша и околних села*, Просвета, Ниш.
- Топоров 1961** Топоров, В. Н., *Локатив в славянских языках*, Издательство Академии наук СССР, Москва.

Трајковић 2016 Трајковић, Тајјана, *Говор Прешева, Српски дијалектолошки зборник LXIII*, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик, Београд.

Хујер 1935 Хујер, О., *Увод у историју словенских језика*, превео Х. Барић, Београд.

Чигоја 2006 Чигоја, Бранкица, *Траговима српске језичке прошлости*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Ашић 2015 Ашић, Тјјана, „Spatial deictic expression in Serbian *ovde, тамо, ту*; a new approach”, *У простору лингвистичке славистике* (Зборник научних радова. Поводом 65 година академика Предрага Пипера), уредници: Људмила Поповић, Дојчил Војводић, Мотоки Номаћи, Београд, 111–134.

Антонић 2001 Антонић, Ивана, *Временска реченица*, Издавачка књићарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.

Брозовић–Ивић 1988 Брозовић, Далибор и Павле Ивић, *Језик српскохрватски/hrvatskosрpski, hrvatski или srpski*, Загреб.

Geeraerts 2006 Geeraerts, Dirk, „A rough guide to Cognitive Linguistics”, *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, Cognitive Linguistics Research 34, Mouton De Gruyter, Berlin – New York.

Geld 2006 Geld, Renata, „Konceptualizacija i vidovi konstruisanja značenja: temeljne kognitivnolingvističke postavke i pojmovi”, *Suvremena lingvistika* 62/2, 183–211 (<http://hrcak.srce.hr/13494>, 1. 6. 2017).

Klikovac 2000 Klikovac, Duška, *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*, Filološki fakultet, Београд.

Klikovac 2004 Klikovac, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. уредник Иван Љоловић. Београд: Библиотека XX век.

Kordić 2003 Kordić, Snježana, „Prilozi *ovd(j)/tu/ond(j)e, ovamo/тамо/onamo, ovuda/tuda/onuda*”, *Јужнословенски филолог* LIX, 81–103.

- Kordić 2004** Kordić, Snježana, „Prilozi gd(j)e, kamo, kuda”, *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65.*, Miloš Okuka & Ulrich Schweier (Hrsg.), München, 113–120, https://bib.irb.hr/datoteka/426607.PRILOZI_GDJE_KAMO_KUD.PDF (7. 3. 2017)
- Kružić i dr. 2010** Kružić, Barbara, Marija Lovrić i Tea Maksimović, „Kratki pojmovnik kognitivne lingvistike”, *Hrvatistika: studentski jezikoslovni časopis* 4, 9–33.
- Kuna 1970** Kuna, Herta, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, Akademija znanosti i umjetnosti BiH, Sarajevo.
- Kuštović 2004** Kuštović, Tanja, „Prilozi u Istarskom razvodu”. M.-A. Dürrigl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 617-624 (<http://www.matica.hr/media/uploads/knjige/978-953-150-973-2/Kustovic319.pdf>, 9. 6. 2017)
- Kuštović 2006** Kuštović, Tanja, „Homonomni prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja* 18/1, 1–14 (<http://hrcak.srce.hr/6220>, 1. 6. 2017).
- Lakoff–Johnson 1980a** Lakoff, George and Mark Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980.
- Lakoff–Johnson 1980b** Lakoff, George and Mark Johnson. „The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System”. *Cognitive science* 4. <http://www.fflch.usp.br/df/opessoa/Lakoff-Johnson-Metaphorical-Structure.pdf> (4. 1. 2016).
- Lakoff 1987** Lakoff, George, *Women, Fire, and Dangerous Things, What Categories Reveal about the Mind*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Langacker 1986** Langacker, Ronald W., „An Introduction to Cognitive Grammar”, *Cognitive science* 10, 1–40.

- Langacker 2008** Langacker, Ronald W., *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, Oxford University Press, New York.
- Langacker 2009** Langacker, Ronald W., *Investigations in Cognitive Grammar*, Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Langacker 2013** Langacker, Ronald W., *Essentials of Cognitive Grammar*, Oxford University Press, New York.
- Meje 1965** Meje, Antoan, *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*, Naučna knjiga, Beograd.
- Pavlović 2011** Pavlović, Slobodan, „Prostor i prostorne metafore u padežnom sistemu Brižinskih spomenika”, *Slavistična revija* 59/2 (http://www.srl.si/sql_pdf/SRL_2011_2_5.pdf, 9. 6. 2017).
- Piper 1979** Piper, Predrag, „Funkcije ponavljanja reči u ruskom jeziku”, *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti*, sv. 1, 79–86.
- Piper 1983a** Piper, Predrag, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. A. Jezičke studije, sv. 5, Novi Sad.
- Piper 1984** Piper, Predrag, „O psiholingvističkim osnovama opozicije unutra/spolja kao mogućeg konstitutivnog faktora sistema semantičkih kategorija”, *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* 7–8, 283–291.
- Piper 2001** Piper, Predrag, *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Beograd.
- Pranjковиć 2010** Pranjковиć, Ivo, „Ograničenja i domašaji lokalističke teorije padeža”, (file:///D:/Doktorat%202015/Kognitivna%20lingvistika/New%20folder/Domasa%20ji%20i%20ogranicjenja%20lokalisticke%20teorije%20padeza%20%2014.3.2014.pdf, 14.3. 2017).
- Radić-Bojanić 2007** Radić-Bojanić, Biljana, „Pojmovnik kognitivne lingvistike i gramatike”, *Прилози проучавању језика* 38, Нови Сад, 187–198.
- Radovanović 2003** Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.

- Skok 1971** Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971, 1988.
- Topolinska 1977** Topolińska, Zuzana, „Семантичка и синтаксичка дистрибуција заменичких корена *т-, ов-, он-* у српскохрватском језику”, Научни састанак слависта у Вукове дане 7/1, 297–305.

Речници

- Вук 1818** *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, У Бечу, 1818 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&iid=1216&m=2#page/4/mode/2up>, 25. 8. 2018).
- Вук 1852** *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Скупио и на свијет издао Вук. Стеф. Караџић, У Бечу, 1852 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&iid=1255&m=2#page/8/mode/2up>, 25. 8. 2018)
- МСДРЯ** *Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*. Трудъ И.И. Срезневскаго, Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, Томъ I– III, 1893–1912.
- РЈАЗУ** *Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ I–XXXIII*, Zagreb 1880–1976 (<http://dizbi.hazu.hr/object/linked/c2o/94664>, 1.11. 2018 – 31.7. 2019).
- РКСС1** *Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђура Даничић, први део А–К, Биоград, 1863 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&iid=2249&m=2#page/4/mode/2up>, 10. 9. 2018).
- РКСС2** *Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђура Даничић, дио други, Л–П, Биоград, 1863 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&iid=2250&m=2#page/4/mode/2up>, 10. 9. 2018).

- PKCC3** *Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђура Даничић, дио други, Л–П, Београд, 1864 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2251>, 10. 9. 2018).
- PMЧ** Ческини, Алесандро, *Речник Маријиног четворојеванђеља. Јеванђеље по Јовану*, Међународни центар за православне студије – Институт за српски језик САНУ, Ниш–Београд, 2019.
- РСЈ** *Речник славеносрпског језика. Огледна свеска*, Приредили: Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Младеновић, Матица српска, Нови Сад, 2017.
- РСС** *Русско-сербский словарь*, под редакцией Боголюбa Станковича, Русский язык – Будућност – Матица српска, Москва – Нови Сад, 1998.
- РЦЈ** *Речник црквенословенскога језика*, израдио: прота Сава Петковић, Сремски Карловци, 1935.
- СЈС** *Slovník jazyka staroslověnského* (re. Josef Kurz), 1–52. Československá akademie věd. Slovanský ústav, Praha, 1958–1997.
- СС** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, „Русский язык”, Москва, 1994 (<http://www.promacedonia.org/cejtlin/gal/index.html>, 15. 7. 2019).
- СЦСЛРЯ** *Словарь церковно-славянского и русского языка составленный Вторымъ отдѣленіемъ Императорской академіи наукъ*, Томъ I–IV, Санктпетербургъ, 1847 (<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=dict1847>, 31. 3. 2019).

- ESSJ1** *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, Svazek 1, *Předložky. Koncové partikule*, Academia nakladatelství Československé akademie věd, Praha, 1973.
- ESSJ2** *Etymologický slovník slovanských jazyků*, svazek 2, *Spojky, částice, zájmena a zájmená adverbia*, Academia nakladatelství Československé akademie věd, Praha, 1980.

Биографија

Јелена Стошић рођена је 1984. године у Београду. Основну и средњу школу завршила је у Бору. Академске 2004/2005. године уписала се на смер Српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу. Дипломирала је 2010. године на тему *Локатив у историјском развоју српског језика* под менторством акад. Слободана Реметића. На докторске студије Филолошког факултета у Београду уписала се академске 2011/2012. године.

Након завршетка основних студија радила је као професор српског језика у Гимназији „Бора Станковић” у Бору (2010) и Основној школи „Петар Радовановић” у Злоту (2011–2012), а од новембра 2012. године ради као асистент на Департману за српски језик Филозофског факултета у Нишу. Држи вежбе из предмета Старословенски језик (1 и 2), Историја језика (1 и 2), Историја српске ћирилице, Стандардизација, Историја књижевног језика, Упоредна граматика словенских језика (1 и 2). Од 2013. до 2016. била је секретар Центра за српски као страни и нематерњи језик Филозофског факултета у Нишу.

Сарадник је на пројекту Огранка САНУ у Нишу *Извори за проучавање историје језика на тлу југоисточне Србије у XVIII и XIX веку* (0-24-19) (руководилац проф. др Ирена Цветковић Теофиловић), као и на пројектима Матице српске *Речник српског језика од 12. до 18. века* (руководилац акад. Јасмина Грковић-Мејдор), *Речник славеносрпског језика* (руководиоци проф. др Исидора Бјелаковић и проф. др Александар Милановић), *Писци предстандардног периода српског књижевног језика и њихова дела* (руководилац проф. др Исидора Бјелаковић).

Члан је Центра за црквене студије (члан Управе) (Ниш), Центра за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу и Међународног центра за православне студије (Ниш), као и међународне просветне друштвене организације Обједињење православних научника (Объединение православных ученых) (Русија).

Учествовала је на више научних скупова и објавила је око двадесет научних и стручних радова из области историје српског (књижевног) језика.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јелена Сидовић

број уписа 11 079 / II

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Развој система замениских фраза у српском књижевном језику

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 1. 10. 2019.

Јелена Сидовић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Телена Сидовић
Број уписа 11 079 / II
Студијски програм Српски језик
Наслов рада Развој система заметних апликација у српском књижевном језику
Ментор проф. др Предраг Тилић

Потписани Телена Сидовић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 1. 10. 2019.

Телена Сидовић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Развој система заменљивих филола у српском књижевном језику

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 1. 10. 2019.

Јелена Сидовић